

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Ленінська концепція соціалізму
і революційна перебудова су-
спільства

Ленінська концепція Комуні-
стичної партії

До питання про роль В. І. Ле-
ніна у зміцненні Компартії
України (1918—1920 рр.)

Мемуарна література як дже-
рело вивчення діяльності
В. І. Леніна в перші дні Радян-
ської влади

Г. Л. Пятаков: епізоди життя
і діяльності на Україні

А. С. Бубнов

Ілліч і Україна

Володимир Ілліч в українській
революції

Костомаров. Мазепа

4'89

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаарлюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курісов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Сяволій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугаїлов, І. М. Хворостяний

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архіпенко, О. В. Галага, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаарлюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Е. Любич
Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 13.02.89. Підп. до друку 28.03.89.
Б/Ф 37853. Формат 70×105/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. 4-м. друк. арк. 14,0. 4-м. фарбо-в. арк. 14,7. Обл. нол.
арк. 16,13. Тираж 4895 пр. Зам. 09-21. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги.
252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (337),
январь, 1989. Институт истории Академии наук Украинской
ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал
Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал.
Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».

Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4.

Київська книжково-журнальна типографія наукової книги

252030 Київ 30, ул. Леніна, 19

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (337)

КВІТЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

ЗМІСТ

СТАТІЇ

До 119-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Горбань Ю. А. Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства 3
- Орлов В. М. Ленінська концепція Комуністичної партії 16
- Гошуляк І. Л. До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918—1920 рр.) 29

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Таранк В. П. Мемуарна література як джерело вивчення діяльності В. І. Леніна в перші дні Радянської влади 42

ПОВ ДОМЛЕННЯ

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

- Гарань О. В. Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х років у висвітленні зарубіжкою історіографією 54

* * *

- Ткач Д. І. (*Москва*). Проблеми та перспективи радянсько-угорського партійно-і державного співробітництва у світлі вимог нового мислення 64
- Тополенко В. К. (*Донецьк*). Діяльність Компартії України по розвитку взаємозв'язків між УРСР і НДР (1960—1975 рр.) 73

ЗАМІТКИ

- Осадча І. Л. (*Ворошиловград*). Нові дані про публікацію праць В. І. Леніна у більшовицькій пресі України (1918—1920 рр.) 83
- Андрухів І. О. (*Львів-Франківськ*). Перебування М. І. Ульянової на Прикарпатті 85

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Солдатенко В. Ф. Г. Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні 92

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

А. С. Бубнов 107

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ В СПОГАДАХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Раковський Х. Г. Ілліч і Україна 111

Яковлев Я. А. Володимир Ілліч в українській революції 117

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Мітельман Є. І. Сербські емігранти Штерячі в Росії 119

НАШ КАЛЕНДАР

Панченко П. П., Григоренко О. П. (*Кам'янець-Подільський*). 70-річчя першого комуністичного суботника 123

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (*продовження*) 126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Піхорська Г. А., Шморгун П. М. За владу Советов на Україні: Из истории борьбы большевистских организаций (1917—1920 годы) 143

Крутиков В. В. (*Кировоград*), Л. В. Матвеева. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции (на материалах Украины) 145

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1988 р.) 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шелест Д. С. (*Одеса*), Скрипник А. І. (*Одеса*). Республіканська науково-практична конференція «Зростання ролі трудових колективів у прискоренні розвитку радянського суспільства» 150

Ралле І. В. Чергове засідання молодіжного науково-дискусійного центру при Ін-ті історії АН УРСР 151

Казьмирчук Г. Д. Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 200-річчю з дня народження декабриста С. Г. Волконського та 1000-річчю заснування м. Василькова 153

Ростовська О. В. (*Ніжин*). Читальна конференція «Українського історичного журналу» 155

Швидько Г. К. (*Дніпропетровськ*). Вшанування доктора історичних наук, професора Д. П. Пойди у зв'язку з його 80-річчям 155

Колосезова С. П. Захист докторської дисертації А. І. Епштейном 156

Теми дисертацій і монографій 157

До 119-річчя з дня народження В. І. Леніна

Ю. А. Горбань (Київ)

Ленінська концепція соціалізму і революційна перебудова суспільства

З позицій сучасного мислення в статті висловлюються погляди про суть ленінської концепції соціалізму, завдання її відновлення на сучасному етапі революційного оновлення суспільства. Показано, як у процесі перебудови творчо осмислюються і практично реалізуються ленінські ідеї про економічні основи соціалізму, функціонування політичної системи радянського суспільства, виробляються нові підходи до розвитку міжнародних відносин.

Всі найважливіші події ХХ ст. нерозривно пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. «Геніальний продовжувач справи Маркса і Енгельса, — зазначається в Програмі КПРС, — Володимир Ілліч Ленін у нових історичних умовах усебічно розвинув їх учення, дав відповіді на корінні питання сучасності, озброїв робітничий рух теорією соціалістичної революції і соціалістичного будівництва, науковою системою поглядів на проблеми війни і миру»¹. На крутих переломних етапах історії, коли виникає необхідність переосмислення досягнутих рубежів суспільного розвитку і його перспектив, ми знову і знову звертаємося до Леніна, його безсмертних ідей.

Нині соціалістичне суспільство перебуває саме на такому крутому переломі і потребує глибокого якісного оновлення. В зв'язку з цим виникає нагальна потреба, ґрунтуючись на основоположних принципах марксизму-ленінізму, розробити концепцію дальшого соціалістичного будівництва з урахуванням нових економічних, політичних та ідеологічних реальностей внутрішнього і міжнародного життя. Адже не секрет, що теорія соціалізму переживає значні труднощі, викликані як новизною і динамізмом процесів і явищ, що відбуваються на сучасному етапі розвитку суспільства і які належить осмислити і узагальнити на відповідному теоретичному рівні, так і догматичними нащаруваннями, що глибоко проникли в суспільно-політичні та ідеологічні структури. До того ж соціально-економічні, політичні й духовні процеси, зумовлені ходом перебудови, помітно випереджають їх теоретичне обґрунтування, йдуть, так би мовити, попереду офіційної наукової думки. Відсутність надійного теоретичного фундаменту, як неодноразово свідчили уроки історії, не гарантує стабільних результатів у практичній діяльності.

Не можна не погодитися і з тим, що різні оцінки і судження щодо сучасного ступеня соціальної зрілості нашого суспільства, перспектив його дальшого розвитку відображають не тільки реальність соціалістичного плюралізму, а й суттєві розходження в розумінні і тракту-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 145.

ванні деяких положень марксистсько-ленінської теорії, методологічних основ аналізу процесів і явищ суспільного життя.

Таким чином, масштабність і глибина перетворень, початок яким поклав квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, відповідальне становище нашої країни в сучасному світі змушують партію виробити теорію революційного творення, яка б не тільки обґрунтовувала практику перебудови, а й наближала її до кінцевих цілей та ідеалів соціалізму. Надійним методологічним орієнтиром при цьому є ленінізм — теорія революційного мислення і практичних дій. Інтелектуальний потенціал КПРС, усього радянського суспільства зможе ефективно працювати на перебудову тільки за умови його постійного збагачення ленінською методологією мислення, діалектичного підходу до аналізу і оцінок суспільних явищ у процесі їх розвитку. Як марксистсько-ленінський авангард суспільства, партія вбачає своє завдання в тому, щоб теорія і практика перебудови ґрунтувалися на ленінській концепції соціалізму.

Ленінська концепція соціалізму — це сукупність теоретичних положень, які в найбільш узагальненому вигляді відображають основоположні риси суспільного ладу, що приходить на зміну капіталізму, система науково обґрунтованих поглядів, які становлять суть вчення про соціалізм (що є соціалізм у марксистсько-ленінському розумінні) і шляхи його побудови. В її основу покладено ідеї про живу творчість мас, керівну роль Комуністичної партії в політичній системі соціалістичної держави, різноманітність форм суспільно-політичного, економічного і духовного життя, мирне співіснування держав в умовах суперечливих реальностей, які оточують соціалістичний світ.

В поняття «ленінська концепція соціалізму» органічно вписуються ідеї про соціалістичну індустріалізацію країни, широке кооперування населення, перш за все селянства, здійснення культурної революції, залучення мас до управління державою, створення і організації роботи держапарату за принципом «краще менше, та краще» та ін., які визначали головний зміст плану побудови соціалізму. Вони співзвучні завданням, які визначають суть і зміст революційної перебудови суспільства на сучасному етапі.

У ленінській концепції соціалізму варто особливо виділити пріоритет гуманістичних цінностей, справжніх ідеалів і конкретних інтересів людини праці, чому раніше не завжди приділялася належна увага. Суть соціалізму В. І. Ленін вбачав у синтезі демократії, гуманізму, соціальної справедливості, в тому, яке місце в суспільстві посідає людина.

Чим ґрунтовнішими стають наші уявлення про революційну суть перебудови суспільства, зміст розпочатої на цьому шляху роботи, тим яскравіше постають багатство і плодотворність ленінської концепції соціалізму, потреба творчо використовувати ленінську теоретичну спадщину. Більше соціалізму сьогодні, як неодноразово зазначалося в партійних документах останнього часу, це значить більше ленінізму.

Сучасні уявлення про соціалізм неможливо виробити не тільки без їх співставлення з ленінською концепцією соціалізму, а й без усвідомлення суті тих деформацій, яких вона зазнала після смерті В. І. Леніна. Адже тривалий час ленінські положення про соціалізм трактувалися спрощено, нерідко вихолощувалась їх теоретична глибина і значимість, ігнорувалися діалектика рушійних сил і суперечностей соціалізму, реальний стан суспільства.

У зв'язку з цим постало завдання відновити в теорії і на практиці ленінський ідеал соціалізму як ідейний і моральний стрижень революційної перебудови. «Ми прагнемо, — підкреслював М. С. Горбачов, — в сучасних умовах відродити ленінське обличчя нового ладу, очистити його від нашарувань і деформацій, звільнитися від усього того, що сковувало суспільство і не давало повною мірою реалізувати потен-

ціал соціалізму»². Звичайно, мається на увазі об'єктивне, вільне від емоційних перебільшень і сенсаційності осмислення причин і суті деформацій, яких зазнала в минулому ленінська концепція соціалізму. Коло проблем, які належить при цьому розв'язати, завжди широке, щоб можна було претендувати бодай на їх порушення в одній публікації.

Відродження ленінської концепції соціалізму не означає механічного перенесення на ґрунт сучасних реальностей тих чи інших положень революційної теорії, оскільки це неминуче привело б знову до догматизму. Адже догматичне, одностороннє трактування ленінських положень, не кажучи вже про спекулятивне і спотворене «споживання» їх, завдає не меншої шкоди, ніж нехтування ленінських ідей про шляхи і методи соціалістичного творення. Задання полягає в тому, щоб осмислити ленінські ідеї в світлі сучасних умов, співвіднести їх з практикою перебудови. Образно кажучи, належить по-новому прочитати Леніна з урахуванням всього історичного досвіду суспільного розвитку.

В. І. Ленін не давав рекомендацій на всі випадки життя і на всі періоди поступального розвитку суспільства. Однак він розробив методологію революційного творення в процесі соціалістичного будівництва. В ній важливе не тільки обґрунтування тих чи інших теоретичних положень, а й їх критичне осмислення, постійна готовність відмовитися від того, що вчора здавалося правильним (а інколи й єдино можливим), а сьогодні уже не відповідає реальній дійсності, суперечить набутому досвіду.

Сам В. І. Ленін дав блискучі зразки творчого підходу до розвитку теорії та її застосування на практиці. На його думку, соціалізм будеться не за готовим проектом, не за рецептами, даними раз і назавжди. «Ми не претендуємо на те,— писав Володимир Ілліч,— що Маркс або марксиста знають шлях до соціалізму в усій його конкретності. Це нісенітниця. Ми знаємо напрям цього шляху, ми знаємо, які класові сили ведуть по ньому, а конкретно, практично, це можемо тільки *досвід мільйонів*, коли вони візьмуться за справу»³. Практика перебудови красномовно засвідчує неминуче методологічне значення даного положення.

Творчий підхід до теорії ленінізму неможливий без урахування того, що погляди Леніна на соціалізм зазнавали значних змін у міру нагромадження практичного досвіду. Найбільша їх еволюція відбулася при переході від «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Вершиною його увялень про соціалізм стали останні праці, в яких найбільш чітко накреслені контури тієї концепції соціалізму, яка покладена в основу сучасної перебудови. Проте і в них ми знаходимо не стільки готові рекомендації, скільки загальнометодологічні орієнтири для практичного розв'язання проблем якісно нового етапу розвитку нашого суспільства.

Період, що минув після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, показав, що розробка партією теорії і практики революційної перебудови органічно злита з ідеями ленінізму. Разом з тим підтвердилася необхідність творчого застосування ленінського мистецтва політичного керівництва, врахування реальностей конкретного періоду суспільного розвитку, динаміки внутрішнього і міжнародного життя. Сьогодні уже очевидно, що за останні роки в цьому напрямі вдалося зробити значно більше, ніж за десятиліття, що передували перебудові.

Історичною віхою на цьому шляху стала XIX Всесоюзна конференція КПРС. Спираючись на нагромаджений досвід, вона збагатила стратегію перебудови, сучасну концепцію соціалізму теоретичними по-

² Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оповлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лют. 1988 р.— К., 1988.— С. 9.

³ Ленін В. І. З щоденника публіциста // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 109.

ложеннями і політичними рішеннями, конкретизувала уявлення про головні риси якісного нового стану суспільства, тактику, визначила форми і методи роботи партії в сучасних умовах, дала відповідь на запитання: що і як робити на етапі практичного втілення в життя концепції перебудови.

В її документах соціалізм сучасного бачення постає як лад справжнього, реального гуманізму, при якому людина на ділі виступає «мірою всіх речей». Соціалізм — це лад ефективної і динамічної економіки, соціальної справедливості, високої культури і моралі, справжнього народовладдя, рівності всіх націй і народностей. Підтверджується органічне притаманне соціалізму прагнення до миру, до зміцнення співробітництва і взаємодії з братніми соціалістичними країнами, цивілізованих відносин між усіма народами і державами⁴.

Головним у програмі революційної перебудови радянського суспільства залишається вироблення конкретних механізмів практичної реалізації принципів, що втілюють лєнінський ідеал соціалізму. На основі лєнінських ідей у процесі перебудови відбувається оновлення і поглиблення уявлень про економічні основи соціалізму. Почалося воно з відмови від догм, автори яких усю складність і багатогранність процесу соціалістичного будівництва зводили до розвитку державної власності, ототожнюючи її з суспільною власністю, невиправдано зторгуючи можливості кооперативного і особистого господарства, формальне усуспільнення засобів виробництва видавали за критерій завершеності соціалістичних перетворень, а планомірність розвитку народного господарства ототожнювали з жорсткою централізацією управління. Вони ігнорували діалектику розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, динаміку їх взаємодії, внаслідок чого соціалістичний ідеал в лєнінському розумінні втрачав свою наукову опору.

Втілюючи в життя лєнінську концепцію соціалізму, партія почала проводити глибоку економічну реформу, основна суть якої полягає в створенні механізму посилення економічних стимулів розвитку виробництва. Адже одна з головних засад лєнінського плану соціалістичного будівництва ґрунтувалася на пошуках і введенні в дію економічних важелів активізації творчої активності мас. Нове суспільство треба будувати «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку...»⁵. Цей висновок став для В. І. Лєніна відправним для докорінної зміни поглядів на соціалізм і шляхи його побудови, зокрема на проблеми класової структури суспільства, форм власності, товарно-грошових відносин.

У полемічних виступах публіцистів містяться категоричні твердження про те, що В. І. Лєнін, наслідуючи К. Маркса, віддавав перевагу безкласовій структурі соціалізму, єдиній, загальнодержавній формі власності, яка автоматично виключала необхідність товарно-грошових відносин. Дійсно, Володимир Ілліч неодноразово висловлював такі думки про соціально-класові та економічні структури соціалістичного суспільства.

Проте практика не підтвердила положення марксизму про несумісність товарно-грошових відносин з соціалізмом. Але геніальність В. І. Лєніна полягає саме в тому, що він володів даром об'єктивно сприймати дійсність, тверезо її зважувати і приймати відповідні рішення. В. І. Лєнін говорив: «...Нашою силою була завжди здатність враховувати дійсні співвідношення і не боятись їх, хоч би які вони були нам неприємні»⁶. Глибоко аналізуючи соціально-економічні пере-

⁴ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 86—88.

⁵ Лєнін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 143.

⁶ Лєнін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ЦВК і РНК 23 груд.: IX Всеросійський з'їзд Рад. 23—28 груд. 1921 р. // Там же.— С. 296.

творення, він дійшов висновку, що соціалізм — це суспільство з товарним виробництвом, ринком, конкуренцією, і обґрунтував необхідність корінного повороту в політиці і практиці соціалістичного творення, суть якого знайшла відображення в неї.

Життя підтвердило, що широке використання товарно-грошових відносин, госпрозрахунку є неодмінною умовою ефективного господарювання за соціалізмом, оскільки вони протистоять бюрократизму, волюнтаристським методам управління, гармонійно поєднують громадські і особисті інтереси. Саме ленінська ідея раціонального поєднання суспільної власності з особистими інтересами була покладена в основу концепції радикальної реформи управління економікою. «Реформа не запрячє, — відзначалося на XIX партконференції, — не дасть результатів, на які ми розраховуємо, якщо глибоко не зачепить особисті інтереси буквально кожного трудящого, не стане його кровною справою»⁷. Саме на цій основі нині відбувається перебудова відносин власності, подолання відчуження трудівника від засобів виробництва, суспільного продукту, широкого розвитку набирають нові або втрачені за минулі десятиліття форми господарювання: підряд, оренда, кооперація та ін.

У рамках глибокої економічної реформи, з урахуванням нових умов і потреб, у країні відроджується кооперативний рух. Адже нехтування ленінськими принципами кооперування негативно вплинуло не тільки на стан економіки, а й на політичну, моральну і соціальну сферу.

Учення про кооперацію — одне з найбільш геніальних соціальних відкриттів В. І. Леніна. Саме з ним пов'язаний глибокий поворот у поглядах на соціалізм на початку 20-х років. Адже базисні категорії кооперації, перш за все форми власності, госпрозрахунок як основа кооперативної організації виробництва відкривають широкий простір для стимулювання творчої ініціативи трудящих.

До речі, визнання кооперації як форми соціалістичного господарювання суттєво змінювало погляди на перспективи розвитку класової структури радянського суспільства. Принагідно зауважимо, що і сьогодні потребують глибоких теоретичних розвідок, переконливої аргументації висновки про становлення безкласової структури суспільства як закономірності розвитку соціальних відносин на сучасному етапі⁸. При цьому не можна ігнорувати сучасні уявлення про форми соціалістичної власності і тенденції, які зумовлюють їх тривале існування, як і те, що кооперація набирає широкого розмаху не тільки в сільському господарстві чи в сфері побуту, а й в промисловості.

XXVII з'їзд КПРС підкреслив, що кооперація у Радянському Союзі повинна відіграти важливу роль у житті сучасного суспільства. Наступний період показав, якого великого значення надає партія розвитку кооперації в стратегії оновлення соціалізму. Звичайно, йдеться не про просте відновлення кооперації в її старих формах. Сучасна кооперація повинна інтегрувати в собі демократичні форми управління і організації, високу культуру виробництва і обслуговування при відповідному технічному рівні, бути конкурентноспроможною. Вона має втілювати в життя ленінські ідеї про раціональне поєднання особистих і громадських інтересів. Виховуючи почуття господаря, ініціативу і підприємливість, кооперація зобов'язана ефективно поєднати госпрозрахункову виробничу діяльність з самоврядкуванням народу.

У ході перебудови утверджується нове розуміння демократичного централізму в управлінні виробництвом. Суть його — в рішучій відмові від бюрократичної регламентації центром усього спектру виробничих і наукових проблем, посилення оперативної самостійності і від-

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 17.

⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 184.

повідальності на місцях, ефективне використання ринкових важелів регулювання економіки та ін. Це не означає заперечення відомих ленінських положень про управління економікою з єдиного центру, її планування. Творчий підхід до них в умовах нинішніх реальностей орієнтує на використання централізованого планування перш за все при розробці пропорцій народногосподарських структур в цілому, здійсненні великих науково-технічних програм, визначенні інвестиційної політики та інших проблем загальнонародного значення. Варто наголосити, що проблема полягає не в тому, чого повинно бути більше, за чим повинен бути пріоритет — за планом чи за ринком, а в тому, як добитися їх гармонійного поєднання, щоб надати необхідного динамізму розвитку економіки, найбільшою мірою задовольнити різносторонню потреби радянського народу.

Нині країна переживає поворотний момент у своєму розвитку на шляху перебудови. Його суть — в переході від етапу аналізу ситуації, що склалася в країні, мітингового демократизму до етапу практичного здійснення розробленої партією програми революційного оновлення соціалізму, реалізації настанов XIX Всесоюзної партконференції. За час, що минув з квітня 1985 р., зроблено важливі практичні кроки.

Поступово відновлюються темпи зростання виробництва і продуктивності праці. Не без труднощів, однак, набирає сили новий господарський механізм, вдосконалюються виробничі відносини на основі економічних методів господарювання, організаційні структури управління, посилюється соціальна спрямованість економіки. Ліквідуються причини, що породжували апатію, зневіру, байдужість до суспільного виробництва.

Проте не слід вважати, що в ході економічної реформи вже знайдено всі необхідні рішення, адекватні завданням сучасного етапу перебудови. Оцінюючи розвиток економіки саме з позицій перебудови, можна сказати, що досягнуті результати — швидше позитивна тенденція, ніж корінний перелом. Позитивні тенденції, що намітилися в економіці, ще не набули стабільного характеру, необхідного масштабу, особливо якщо судити за рівнем задоволення запитів і потреб трудящих.

Тому належить і далі оволодівати новими принципами господарювання, уважено, без емоційних перекохань аналізувати як досягнення, так і прорахунки на шляху перебудови. Адже країна стала на рейки соціалістичного оновлення за складних умов, фактично перебуваючи у передкризовому становищі. І хоч необхідність здійснення перебудови зумовили глибокі процеси розвитку соціалістичного суспільства, її теоретичні засади доводиться уточнювати безпосередньо в ході революційного оновлення. Тому не випадково, що перші ллди будь-якої перебудови — це реальні проблеми. Безпроблемним буває тільки рух по старій, найздженій колії.

За цих умов набуває глибокого методологічного значення ленінське застереження: «...Тільки тоді ми навчимося перемагати, коли ми не будемо боятися визнавати свої поразки і хиби, коли ми будемо істинні, хоч би й найсумніші, дивитися прямо в очі»⁸. В офіційних партійних документах неодноразово підкреслювалося, що КПРС враховує реальні суперечності процесу перебудови, протидію, яку вона зустрічає на своєму шляху.

Проте чи не найголовнішою проблемою є залучення до активної участі в перебудові всіх трудящих. З цієї метою необхідно створити механізми, які б змогли «поєднати імпульси зверху з рухом «знизу»,

⁸ Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Заг. ВІВК і РНК 23 груд.: IX Всеросійський з'їзд Рад. 23—28 груд. 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 295—296.

тобто надати самій перебудові глибоко демократичного характеру»¹⁰. Економічна реформа, перебудова господарського механізму неможливі без демократизації всього суспільного життя, а отже, без докорінної перебудови політичної системи Радянської країни.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС розробила програму радикальної демократизації суспільно-політичного життя і здійснення реформи політичної системи, що дасть змогу повніше розкрити потенціал соціалістичного народовладдя. Створюються нові механізми влади і управління, які сприяють всебічному розвитку демократичної системи. По суті, сьогодні розв'язуються завдання, які сформулював В. І. Ленін у своєму політичному заповіті: здійснити в суспільно-політичному і внутріпартійному устрої необхідні зміни, які б виключали можливість переродження Радянської влади, забезпечували повновладдя трудящих, їх практичну участь у вирішенні всіх державних і громадських справ як у центрі, так і на місцях.

Дорогу ціну заплатило наше суспільство за те, що на певному етапі його історії були втрачені ленінські орієнтири щодо розвитку політичної системи соціалізму. Наростання тенденцій, які суперечили змісту соціалістичного народовладдя: розростання бюрократії, з одного боку, ослаблення реального впливу виборних органів, — з іншого, В. І. Ленін помітив ще в 1920 р. і тоді ж зробив далекосяжний висновок: «...Держава у нас робітничая з бюрократичними перекрученнями»¹¹. Актуальними залишаються й ленінські застереження про те, щоб не допустити відлучення мас від влади. «...Апарат для політики... а не політика на службі у (хорошої) бюрократії»¹², — попереджав Володимир Ілліч.

На жаль, болючі проблеми, на які звертав увагу Ленін, не тільки не ліквідовувалися, а, навпаки, нагромаджувалися, що зрештою привело до виникнення і розвитку адміністративно-бюрократичної системи, втрати демократичних завоювань народу, беззаконня і масових злочинів. «У цю систему, — зазначалося на XIX партійній конференції, — сягають своїми коренями багато труднощів, які ми переживаємо і тепер»¹³.

Повернення до ленінського розуміння суті радянської політичної системи супроводжується нищівною критикою сталінського свавілля і пов'язаних з ним деформацій соціалістичного народовладдя. Проте не слід вважати єдиною причиною деформацій політичної системи культ особи Сталіна, залишаючи осторонь питання про те, яку роль при цьому відіграв, так би мовити, культ держави. Саме в цьому контексті на XIX Всесоюзній партконференції наводилося ленінське визначення соціалістичної держави як держави не «у власному розумінні слова»¹⁴ або навіть як «напівдержави», що поступово переростає в громадське самоврядування. Проте після смерті В. І. Леніна в теорії, а також на практиці укорінився погляд на державу в старому розумінні цього поняття, внаслідок чого вона регулювала непомірно широку сферу суспільної діяльності, а адміністрування і примус визначали суть функціонування державних органів. За таких умов Сталіну вдалося сформувати політичні структури в суспільстві, які, в свою чергу, забезпе-

¹⁰ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — К., 1987. — С. 82.

¹¹ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 груд. 1920 р. // Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 201.

¹² Ленін В. І. Плани звіту про політичну діяльність ЦК: Матеріали до X з'їзду РКП(б) // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 345.

¹³ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 36.

¹⁴ Дяв: Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії) // Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 175.

чували його одновладдя, культ особи. Не помічати цього взаємозв'язку — значить вести боротьбу лише за подолання наслідків, а не їх причин

Відніши здійснення кардинальної реформи політичної системи радянського суспільства до числа першочергових проблем, партія тим самим підкреслює її особливе значення, оскільки йдеться про корінний політичний принцип соціалізму — повновладдя трудящих, їх практичну участь у розв'язанні всіх державних і громадських справ, подолання їх відчуженості від влади. Реформа політичної системи, зазначається в рішеннях XIX партконференції, повинна відкрити максимальний простір самоврядуванню суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, налагодити механізм демократичного виявлення та формування інтересів і волі всіх класів і соціальних груп, радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок¹⁸. Вона повинна мати комплексний характер, здійснюватися разом з перебудовою в економіці і в усьому суспільстві.

У країні проходить активний процес формування політичної культури населення, культури гласності і демократії. Оскільки при цьому зачіпаються інтереси всіх соціальних верств суспільства, всіх націй і народностей, Комуністична партія неодмінно повинна забезпечувати відповідний баланс суспільних інтересів, їх гармонійне поєднання на основі радянських законів, надійні політичні та ідеологічні орієнтири в реформі політичної системи.

Висловлюються непоодинокі міркування відносно того, чи співвідносяться належним чином сьогоденний рівень нашої політичної культури з розмахом і глибиною процесів демократизації всіх сторін суспільного життя, розпочатих за ініціативою «верхів». Ленінська діалектика аналізу і розв'язання суперечностей суспільного розвитку і в даному разі дає переконливі аргументи. Як відомо, в полеміці з політичними опонентами, які заперечували можливість соціалістичних перетворень у нашій країні до досягнення нею відповідного рівня цивілізованості, В. І. Ленін доводив, що, здійснивши революцію, ми створили необхідні умови для швидкого зростання культури народних мас.

Партія виходить з того, що в процесі радикальної перебудови, демократизації і гласності не існує інших засобів виховання політичної культури мас, крім залучення їх до активного політичного життя, розвитку їх суспільно-політичної творчості. Ставка на інші шляхи демократизації політичної системи, зокрема на поступове, еволюційне визрівання демократичних навиків, суперечить як ленінській методології революційного творення, так і практиці перебудови.

Важливим кроком на шляху становлення нової політичної культури, виявом справжнього демократизму, політичної активності мас стало всенародне обговорення проектів Законів про зміни і доповнення до Конституції СРСР і про вибори народних депутатів СРСР, як першого широкомасштабного заходу радикальної реформи політичної системи. Мільйони людей взяли участь в їх обговоренні, висловили в ході цієї «всенародної експертизи» понад 300 тис. зауважень і пропозицій. В результаті було прийнято поправки до більш ніж половини статей законопроектів, що виносилися на всенародне обговорення.

Разом з тим обговорення названих документів, як і взагалі процеси демократизації і гласності, надали імпульсу широкій і вільній дискусії, підняли на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. Такі явища цілком закономірні, і партія сприймає і оцінює їх з ленінських позицій. «Тільки людям нерозумним або таким, що бояться участі широких мас у політиці, зазначав В. І. Ленін, — здаються

¹⁸ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 117—118.

недоречними або зайвими відкриті і пристрасні спори про тактику, які раз у раз спостерігаються в робітничій пресі»¹⁶.

В. І. Ленін був палким прихильником конструктивної полеміки, в якій цинив перш за все її творчий потенціал, можливість прийняти колективно вивірених рішень, отже, і подальшу єдність дій у практичній діяльності. «Дискусії (бесіди, обговорення, спори)... необхідні; ...без них *неможливе* спільне рішення, а значить, неможлива і єдність дій»¹⁷. Проте в ході дискусій Володимир Ілліч завжди дотримувався принципових позицій, постійно нагадував, що дискусії необхідні для вироблення спільної лінії, а не для того, щоб саботувати роботу. Неприпустимо, говорив він, коли «...незгоди вишукуються, а не виявляються...»¹⁸.

Ніби сучасному поколінню адресував В. І. Ленін своє попередження відносно тих груп, які «...з шкіри пишуться, щоб *під виглядом* дискусії створювати у нас подлі, роздмухувати невдоволення, гальмувати роботу...»¹⁹. Реальна ситуація, що складається в процесі перебудови, надає ленінським застереженням особливої актуальності. Не слід закривати очі на те, значалося на XIX Всесоюзній партконференції, що в руслі громадського піднесення з'явилися окремі групи, чії інтереси далекі від цілей перебудови, інтересів народу²⁰. Чи не найбільшою мірою це проявляється сьогодні в сфері міжнаціональних відносин.

Партія виходить з того, що не можна розраховувати на успіх перебудови, якщо не враховувати інтереси всіх націй країни, не забезпечити її підтримку з боку всіх народів і народностей. У відповідності з цим XIX партконференція наголосила на необхідності наполегливо утверджувати і творчо розвивати ленінські норми й принципи національної політики, рішуче очисти їх від штучних нашарувань і деформацій²¹. В рамках перебудови політичної системи належить здійснити ряд заходів щодо дальшого розвитку і зміцнення радянської федерації на основі демократичних принципів.

Сьогодні стало очевидним, що недооцінка проблем міжнаціональних відносин у минулому й пряме порушення ленінських принципів національної політики надзвичайно загострили ситуацію у цій сфері. Партія враховує сучасні тенденції міжнаціональних відносин. При цьому не приховується той факт, що у нас ще не вистає досвіду, не сформувався стиль діяльності, який повністю відповідав би завданням перебудови²².

Непохитно стоячи на ленінських інтернаціоналістських позиціях, вітуючи в життя політичний курс, вироблений XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, партія вживає рішучих заходів до того, щоб національні проблеми розв'язувалися з урахуванням як специфічних інтересів різних націй і народностей, так і завдань збереження та зміцнення братерської дружби народів СРСР, на основі гармонізації відносин між Союзом РСР і союзними республіками. При цьому вона неухильно дотримується конституційних принципів соціалістичного федералізму, рівності прав усіх союзних республік, рівності громадян незалежно від їх національної приналежності. Саме ці принципи покладені в основу документів, спрямованих на розв'язання назрілих проблем радянської федерації.

¹⁶ Ленін В. І. Єдність робітників і «течі» інтелігентів // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 143.

¹⁷ Ленін В. І. Боротьба за марксизм // Там же.— Т. 23.— С. 369.

¹⁸ Ленін В. І. Чого ми добиваємось? (До партії) // Там же.— Т. 9.— С. 8—9.

¹⁹ Ленін В. І. О. Г. Шляхникову, 23 трав. 1916 р. // Там же.— Т. 49.— С. 224.

²⁰ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 69.

²¹ Там же.— С. 134.

²² Горбачов М. С. Спільними зусиллями, на шляху перебудови розв'язувати назрілі проблеми гармонізації міжнаціональних відносин: Виступ на засіданні Презмії Верховної Ради СРСР 26 листоп. 1988 р. // Рад. Україна.— 1988.— 29 листоп.

Пошуки розв'язання проблем національних відносин супроводжуються болісними явищами — політичними спекуляціями на процесах демократизації і гласності, спробами розпалювати міжнародну ворожнечу. За таких умов слушно прозвучало застереження про те, що «ми не повинні допустити, щоб у глибоких народних процесах, які відбуваються і в такій чутливій сфері, як міжнародні відносини, розгорнулися антигромадські, антиперебудовні елементи, і вже тим більше екстремісти націоналістичного напрямку. Треба бути твердим, захищати політику перебудова, наш вибір»²³. Підлими можуть бути лише такі дискусії, ті зусилля, які спрямовані на оздоровлення міжнародних відносин на ленінських інтернаціоналістських принципах.

У ленінській концепції соціалізму найважливіше місце посідають питання про місце і роль Комуністичної партії в політичній системі радянського суспільства. Революційна перебудова, ініціатором якої виступила КПРС, зумовила необхідність переосмислити і конкретизувати роль партії як політичного авангарду радянського народу, авангардної сили перебудови. Постало завдання у відповідності з новими умовами і вимогами внести корективи у форми внутріпартійного життя, в зміст, стиль і методи її керівної діяльності. Адже головною причиною негативних нашарувань і деформацій, яких зазнала партія в період після смерті В. І. Леніна, в тому числі в застігні роки, стали серйозні порушення ленінського принципу партійного будівництва і норм партійного життя, ігнорування ленінських положень про суть і характер політичного керівництва, форм і методів його здійснення.

Отже, у відповідності з новими завданнями і докорінними змінами в суспільстві необхідно перебудувати саму партію, відродити ленінську концепцію партії і партійності.

Дійсно, перебудову партія почала з самокритичної оцінки стану справ у власному середовищі, наведенні порядку в партійних рядах. Вона сміливо взяла на себе відповідальність за минуле і за сучасний стан суспільства, свідомо викликала на себе вогонь суспільної критики. Важливими віхами на цьому шляху стали XXVII з'їзд партії і особливо січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС. XIX партійна конференція значно поглибила цей аналіз. Її історичне значення полягає як в осмисленні діалектики розвитку партії на сучасному етапі, так і у визначенні практичних заходів для створення механізму, який має забезпечити її функціонування як політичного авангарду в умовах перебудови на справді демократичних засадах.

Аналізуючи процеси, характерні для сьогоденного внутріпартійного життя, не можна не помітити, що питання партійного будівництва ставляться і розв'язуються не стільки як організаційно-технічні, а перш за все як політичні, що відповідає їх ленінському розумінню. Йдеться, зокрема, про те, що в сучасних умовах партія не зможе належним чином здійснити політичне керівництво перебудовою, якщо повною мірою не розкриє свій демократичний потенціал, не покаже на практиці ставлення комуністів до справжньої, а не до декларативної демократії у власному середовищі. Звідси і політична загостреність питань внутріпартійного життя, зокрема питань його демократизації.

Оскільки суть сучасного оновлення полягає насамперед у глибокій демократизації суспільства, партія поставила за мету організувати внутріпартійне життя на тих самих основоположних принципах, які покладені в основу всієї перебудови. Адже саме демократизацію внутріпартійного життя радянські люди сприймають як пробний камінь необоротності процесів перебудови.

Лінія на демократизацію внутріпартійного життя проводиться у відповідності з ленінськими ідеями демократичного централізму. КПРС відкрита як для внутрішніх дискусій, так і для обговорення будь-яких

²³ Там же.

питань суспільного значення. Вона поважає право окремих громадян та організацій на власну думку і її відстоювання з позицій соціалістичного плюралізму. Створюються механізми, які здатні забезпечити в діалектичному поєднанні самостійність суджень і дій, ініціативність, творчий підхід до справи з дисциплінованістю і відповідальністю.

Відновити ленінське розуміння демократичного централізму — це втілити на практиці справжню свободу дискусій на стадії обговорення питань і єдність дій після прийняття рішень більшістю, покінчити з фактами, коли проголошення демократії на словах супроводжувалося жорсткою регламентацією, авторитаризмом, необхідністю виконання вольових наказів і розпоряджень. Йдеться про створення механізму, який би в інтересах перебудови використовував творчий потенціал здорових дискусій у рамках загальної принципкової політики. З демократичним централізмом, писав В. І. Ленін, ні шаблонізування, ні встановлення одноманітності згори не має нічого спільного. Єдність в основному, в корінному, в істотному не порушується, а забезпечується різноманітністю в подробицях, в місцевих особливостях, в прийомах підходу до справи. І додавав: «Чим різноманітніший, тим кращий, тим багатший буде загальний досвід, тим вірніший і швидший буде успіх соціалізму, тим легше практика виробить — бо тільки практика може виробити — найкращі прийоми і засоби боротьби»²⁴.

Отже, ленінська концепція партійності не тільки не заперечує, а, навпаки, передбачає доцільність різних поглядів, плюралізм в рамках соціалістичної ідеології. Адже, як правило, ніяка нова ідея не виникає одразу і в «чистому вигляді», а без нових ідей не може бути революційної теорії і результативної перебудови. Проте не менш актуальними залишаються сьогодні і ленінські погляди на єдність дій комуністів. «Після рішення компетентних органів ми всі, члени партії, діємо як один»²⁵. Без цього, як зазначається в партійних документах, неможлива практична реалізація політики перебудови.

Кардинальні зміни в формах і методах роботи партії не означають, що її керівна роль може бути ослаблена, зведена лише до координаційних функцій. Навпаки, вплив партії на суспільні процеси, що відбуваються в ході перебудови, зростає і зростатиме, але не шляхом командно-адміністративних методів, а шляхом зосередження її сил на глибокій, фундаментальній розробці теорії і політики, шляхом удосконалення засобів політичного та ідеологічного впливу на громадську думку. Зокрема, перебудова партійного апарату, проведена за рішеннями XIX партконференції, позбавляє його тих лавок і функціональних завдань, які об'єктивно створювали можливість підміни державних, господарських та інших органів, їх дублювання. І навпаки, посилено структури партійного апарату, які відображають політичний характер діяльності партійних комітетів. Таким чином, втілюється в життя ленінська вказівка про необхідність розмежування апаратів партійного і радянського²⁶.

Поступово долаються стереотипи минулого, коли на керівні посади висували, як правило, членів партії. Це суперечило ленінським вимогам висувати на керівну роботу здібних організаторів з середовища безпартійних, ширше залучати останніх до Рад, щоб «...перевіряти безпартійними роботу партійних...»²⁷. Ігнорування даного принципу вело до звуження кадрових можливостей, ущемлення конституційних прав безпартійних, культивувало кар'єристські устремління при вступі

²⁴ Ленін В. І. Як організувати змагання? // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 196, 198.

²⁵ Ленін В. І. Боротьба з кадетствующими с.-д. і партійна дисципліна // Там же.— Т. 14.— С. 118.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Заключне слово по Політичному звіту ЦК РКП(б) 28 берез. XI з'їзд РКП(б). 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Там же.— Т. 45.— С. 114.

²⁷ Ленін В. І. Лист до Г. Мясникова // Там же.— Т. 44.— С. 75.

до партії. Сьогодні можна вже говорити про значні зрушення, які відбулися в кадровій роботі. Поступово зживає себе формально-номенклатурний підхід при доборі кадрів. На зміну директивному насаджуванню керівних працівників приходить практика їх обрання на конкурсній основі.

Ленінський метод аналізу дає ключ для відповіді на питання про однопартійний характер нашої політичної системи, яке нерідко порушується в політичних дискусіях. Однопартійна система в СРСР склалася історично, і сьогодні немає об'єктивних причин для створення інших партій, крім КПРС, яка виражає загальнонародні інтереси. Якщо до цього додати, що створюються і уже функціонують механізми, які гарантують реалізацію соціалістичного плюралізму, то стає очевидною безпідставність штучного створення інших партій як сили, опозиційної КПРС. Більше того, реалізація на практиці ідей багатопартійності прихоче в собі небезпеку розколу суспільства замість його консолідації як найнеобхіднішої умови успішного здійснення перебудови. Події в Прибалтіці та інших регіонах країни переконують, що створення політичних структур, які намагаються конкурувати з КПРС, веде до активізації націоналістичних, а то й взагалі ворожих перебудові елементів суспільства.

Нова концепція соціалізму потребує і нового бачення місця, яке він займає в сучасному світі. І тут, як і в осмисленні самої природи соціалізму, партія звертається до ленінської методології аналізу процесів і явищ суспільного життя. Ленінське розуміння соціалізму як закономірної стадії в розвитку людської цивілізації стало основою нового політичного мислення, яке ґрунтується на реальностях сучасного світу — багатогранного, суперечливого і разом з тим взаємозв'язаного і взаємозалежного. Визнання даних реальностей послужило основою докорінних зрушень у міжнародних відносинах.

Концепція нового політичного мислення, започаткована квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, розвинута XXVII з'їздом КПРС, в наступних партійних документах, враховує ту об'єктивну реальність, що перспективи соціалістичного розвитку в нашій країні нерозривно пов'язані з розвитком усього людства. На цій основі відбувається широке, справжнє, а не декларативне, як це було в минулому, узагальнення і використання колективного досвіду соціалістичних країн. Відкидаються застарілі уявлення про те, що до факту існування двох протилежних систем повинен пристосовуватися тільки капіталізм, що соціалізм і капіталізм можуть існувати незалежно один від одного. Як підкреслював М. С. Горбачов у своєму виступі в ООН, внутрішні перетворювальні процеси не можуть досягти своїх національних цілей, ідучи лише на «паралельних курсах» з іншими, без використання досягнень навколишнього світу і можливостей рівноправного співробітництва²⁸. Це стосується не лише проблем економіки, науково-технічного прогресу, а й багатьох інших форм організації суспільного життя, які акумулюють в собі досвід загальнолюдської цивілізації. Соціалізм може стати найбільш прогресивною і притягальною силою лише за умови використання всього кращого, що нагромадило людство не тільки в матеріальній культурі, але й в демократичних традиціях, духовній і моральній сферах.

Таким чином, нове політичне мислення руйнує старі стереотипи відносно напої несхожості з усіма іншими, адже все населення планети належить до однієї, можливо єдиної, цивілізації, в рамках якої неминуче перехрещуються і взаємодіють інтереси протилежних систем. Звичайно, кожна система продовжує розвиватися за своїми законами, які виключають їх конвергенцію. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей не означає також, що зникнуть класові суперечності.

²⁸ Рад. Україна.— 1988.— 9 груд.

Світ на невизначений час залишається єдністю різноманітних політичних і соціальних структур, яка не буде безконфліктною. Адже ніщо і ніхто не зможе скасувати закон єдності і боротьби протилежностей. Усвідомлення цього спричиняє встановлення таких форм міжнародних відносин, які б забезпечували погоджені й спільні дії людей, які живуть і думають по-різному.

Концепція нового політичного мислення не зводить ідеали соціалізму лише до інтересів робітничого класу, а піднімає їх до рівня загальнолюдських, що не суперечить основоположним ідеям марксистсько-ленінської теорії. Красномовним, наприклад, є той факт, що одним з перших практичних кроків соціалістичної революції в нашій країні стало прийняття Декрету про мир, в якому ставилося завдання звільнити все людство від страхів війни та її наслідків. І якщо на ранніх стадіях існування соціалізму першочерговими були проблеми захисту класових інтересів пролетаріату, який переміг спочатку в одній країні, а відповідно з цим відбулася «ідеологізація» міжнародних відносин, то це зумовнювалося не тільки суб'єктивним вибором правлячої партії, а й ворожою позицією капіталістичного оточення. Отже, відродження гуманістичної суті соціалізму, як її розуміли основоположники марксизму-ленінізму, спонукає до пошуку таких форм виявлення класових інтересів, які б одночасно відповідали загальнолюдським ідеалам.

Таке співвідношення «змикається» сьогодні перш за все на проблемі виживання людства, продовження соціального прогресу. На жаль, як це не парадоксально, нині загальнолюдські інтереси знаходять вияв не стільки в розумінні необхідності розвитку економічних, культурних і духовних зв'язків між народами, скільки в усвідомленні тієї небезпеки, яка нависла над людською цивілізацією. Останнє пов'язується насамперед з можливими наслідками ядерної війни.

У зв'язку з цим надзвичайно актуально сприймаються ленінські застереження, зроблені за 27 років до вибуху першої атомної бомби. Оцінюючи досягнення у виробництві техніки, яка застосовується для «масового нищення життя мільйонів людей», В. І. Ленін висловив думку про те, що війна між передовими країнами буде не тільки найтяжчим злочинком, не тільки повним розривом із здобутками нової цивілізації і культури, а й може повести, і неминуче поведе до підриву самих умов існування людського суспільства²⁹.

Нині створилася нова ситуація в міжнародних відносинах, яка робить можливим і необхідним перехід до політики діалогу і взаєморозуміння між державами з різним соціально-політичним ладом. Звичайно, для досягнення реальних результатів необхідна платформа загальнолюдських цінностей, які вироблялися протягом багатомісячного розвитку світової цивілізації. Але не меншою мірою потрібно знати тенденції, можливості, закономірності співжиття в загальнопланетарному масштабі. Звідси випливає, як неодноразово підкреслювалося в партійних документах останнього часу, необхідність нового прочитання теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, вироблення нових уявлень про характер і критерії загальнолюдського прогресу. Нове мислення, писав М. С. Горбачов, ми аж ніяк не розглядаємо як якусь завершену систему, не вважаємо, що знайшли істину й іншим залишається лише до неї приєднатися або відкинути. Для нас самих нове мислення залишається процесом, у ході якого ми продовжуємо вчитися, постійно нагромаджуючи нові знання³⁰.

Перебудова — головний пріоритет політики Комуністичної партії на сучасному етапі розвитку соціалізму. Її ідеї глибоко ввійшли в

²⁹ Див.: Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і професійних спілок. 4 черв. 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 374.

³⁰ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. — С. 155—156.

соціальну свідомість трудящих. З нею вони пов'язують збереження і розвиток ідеалів та принципів соціалізму, можливість подолання його деформацій, негативних явищ, які дісталися від минулого. В той же час успіхи соціалізму вирішальною мірою залежатимуть від погоджених творчих дій усього радянського народу. Головне завдання полягає в тому, щоб спрямовувати дедалі зростаючу політичну активність населення в русло практичних справ, адже тільки завдяки спільним зусиллям, високій трудовій віддачі можна розв'язати назрілі проблеми революційної перебудови суспільства, утвердити на практиці ленінські ідеали соціалізму.

Одержано 09.01.89.

С позицій сучасного мислення в статті излагаються взгляды на сущность ленинской концепции социализма, задачи ее восстановления на современном этапе революционного обновления общества. Показано, как в процессе перестройки творчески осмысливаются и практически реализуются ленинские идеи об экономических основах социализма, о функционировании политической системы советского общества, вырабатываются новые подходы к развитию международных отношений.

В. М. Орлов (Київ)

Ленінська концепція Комуністичної партії

В статті розглядаються складові ленінської концепції партії, її творчий розвиток КПРС в умовах перебудови, показано діалектичний характер цього процесу, йдеться про роль науковців в теоретичному осмисленні та узагальненні проблеми.

Кожна нова річниця з дня народження В. І. Леніна в час перебудови вимагає від нас по-новому подивитися на багато проблем, співставити не лише пройдені, а й майбутній шлях з ленінськими критеріями, характеристиками прогресу, завданнями будівництва соціалістичного суспільства. Як зазначалося на ХІХ Всесоюзній конференції КПРС, знаменним є те, що саме питання діяльності партії та її керівної ролі знаходяться останнім часом у центрі уваги нашого суспільства. Конференція зробила висновок, що Комуністична партія Радянського Союзу лише в тому разі виконає свою роль політичного лідера перебудови, політичного авангарду суспільства, якщо вона повною мірою відродить ленінську концепцію партії, перебудує своє внутрішнє життя та керівну діяльність на основі цієї концепції. Отже, ленінська концепція Комуністичної партії, її творчий розвиток та застосування набувають нині найактуальнішого значення.

Ця концепція має безпосереднє відношення до корінних питань теорії та практики революційного перетворення суспільства на засадах марксизму-ленінізму. Вона визначає місце та роль Комуністичної партії у соціалістичному суспільстві, охоплює теоретичні, ідеологічні, політичні та організаційні її основи, характеризує її найважливіші риси, історичне покликання та функції.

Методологічну основу ленінської концепції Комуністичної партії становить наукове розуміння діалектичного взаємозв'язку об'єктивного та суб'єктивного в історичному процесі, закономірного розвитку суспільства та зростаючої ролі робітничого класу, трудящих мас як творців історії, їх політичних партій, які згуртовують маси та озброюють їх теоретично.

Обсяг статті не дає змоги широко розглянути усі аспекти ленінської концепції Комуністичної партії. Проте висвітлити її основні по-

ложення необхідно, щоб усвідомити її значення в сучасних умовах.

Розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську революційну партію, В. І. Ленін показав, що її керівна роль в соціалістичному суспільстві обумовлена самим характером побудови суспільства, законами становлення комуністичної суспільно-економічної формації, природою її розвитку та функціонування, характером, класово-політичною суттю революційної марксистської партії. Адже на відміну від інших соціально-економічних формацій, становлення і утвердження комунізму відбувається не стихійно, а в результаті свідомої творчості народних мас. Історичний досвід показує, що боротьба за його побудову може бути по-справжньому успішною лише тоді, коли вона має науково обґрунтований, цілеспрямований, організований характер, ведеться плановірно, систематично й послідовно. Саме партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією і яка творчо використовує її, покликана надати свідомого характеру творчості мас, об'єднати та спрямувати її у потрібному напрямі, правильно визначати та успішно, в інтересах трудящих, розв'язувати надзвичайно складні проблеми будівництва нового суспільства.

Будучи за своїм походженням і характером, за історичними цілями та призначенням партією робітничого класу, КПРС акумулювала в собі його могутню силу, упевненість, твердість, дисциплінованість, стійкість у боротьбі за ідеали соціалізму, мудре та гуманне розуміння життя.

Ставши в процесі складного, багатого в чому суперечливого, історичного розвитку партією усього радянського народу, вона зберігає ці найкращі якості класу-борця, класу-творця. Свідченням цього є її діяльність після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Разом з тим Комуністична партія має глибоке коріння в інших верствах населення. Як справді народна партія, вона має такі можливості та засоби впливу на найширші маси, на усі верстви населення, яких не має жодна з інших організацій.

На відміну від них, Комуністична партія відбиває інтереси не окремих груп та прошарків населення, а усіх трудящих, усього народу. Вона вільна від будь-яких відомчих, цехових, місцевих, вузьконаціональних інтересів. Це дає їй можливість вирішувати питання, що виникають в ході побудови нового суспільства, і, виходячи із загальнонародних інтересів, виступати вищою формою громадсько-політичних організацій.

Одні з найголовніших принципів діяльності Комуністичної партії — послідовний пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм. Він визначає ідеологію, політику, тип організаційної побудови ленінської партії, відображає її багатонаціональний склад. Це дає змогу КПРС поєднувати місцеві, національні особливості та загальнопартійні інтереси, в усіх своїх діях піклуватися про розвиток братньої дружби народів СРСР, виступати як велика інтегруюча сила нашого суспільства, що відображає інтереси усіх націй та народностей країни, бути складовою частиною і бойовим загоном міжнародного комуністичного та національно-визвольного руху. Розроблені В. І. Ленінін принципи й норми партійного життя та керівництва створюють реальні умови забезпечення органічного поєднання єдиної волі, твердоті та свідомої дисципліни з широким демократизмом й ініціативою комуністів, надійну основу високої безбідності та ефективної діяльності як партії в цілому, так і кожної її організації.

Керівну роль Комуністичної партії В. І. Ленін ав'язував з тим, що вона об'єднує найбільш свідомих, активних та політично зрілих представників робітничого класу, трудящих мас, що вступають у її ряди не заради якихось вигод та привілеїв, а для самовідданої роботи в ім'я комунізму. Виходячи з цього, він ще при створенні партії в гострій ідейній боротьбі добився утвердження принципів членства в

ній, які чітко визначають головні критерії, яким повинен відповідати кожен член партії і які мають визначальне значення для формування складу партії, вироблення у кожного комуніста якостей ідейно переконливого, самовідданого борця за справу передової організації.

Визначаючи зміст і розкриваючи характер партійного керівництва соціалістичним суспільством, вождь більшовицької партії вчив, що це керівництво не адміністративного, а політичного типу. Воно полягає у забезпеченні умов та гарантій революційного перетворення суспільства на комуністичних засадах. «Виховуючи робітничу партію, — вказував В. І. Ленін, — марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»¹.

Партія покликана спрямовувати діяльність всіх організацій до єдиної мети, уважно вдвигатися у живу творчість мас, підкуватися про створення сприятливих умов для її всебічного розвитку. Вона також покликана створювати можливість для трудящих взяти найактивнішу участь у самостійному будівництві нового суспільства, навчати трудящих управляти країною.

Отже, ленінська концепція Комуністичної партії, яка відзначається ґрунтовністю і гнучкістю, містить усе необхідне, щоб при відповідній її реалізації у суспільній практиці досягати належного результату. Головний, визначальний стрижень нашої історії полягає у тому, що з часу Великого Жовтня наш народ жив та трудився під керівництвом Комуністичної партії, в ім'я соціалізму, в ім'я кращого та справедливого майбутнього. Під керівництвом партії трудящим вдалося десяти помітних зрушень у всіх сферах життя країни, ціною неймовірного напруження усіх сил народу вперше в історії побудовано соціалістичне суспільство.

Разом з тим КПРС не зуміла перешкодити процесам деформації соціалізму, пов'язаним з культом особи, а потім із застійним явищами, що проявилися в усіх сферах життя нашого суспільства — економічній, політичній, соціальній та духовній. Це стало можливим насамперед тому, що відбулися певні деформації у самій партії та змісті її діяльності. А це у свою чергу призвело до втрати багатьох демократичних більшовицьких традицій.

Суть допущених помилку та деформацій — не лише у прорахунках в обранні форм та методів діяльності партії, зв'язаних із складністю внутрішніх та зовнішніх умов будівництва соціалізму (як це трактувалося зовсім недавно), а у глибокому перекрученні ленінської концепції партії, у відступі від неї, від демократичної суті більшовизму. Йдеться про те, що поступово ленінську концепцію партії було замінено іншою концепцією — сталінською. Маючи певне поширення в революційному русі, насамперед серед лівоадикальних течій, ця концепція, на противагу ленінській, виходила з того, що партія, за визначенням самого Сталіна, — є «орден мечоносців», який об'єднує людей «особливого складу», тобто є сектантською організацією, що виступає носієм істини і повинна своєю діяльністю «ощасливити» народ. При цьому акцент у ній робився на примусі, адміністративних методах керівництва, на в'язуванні масам волі меншості. Народу в цій концепції фактично відводилася роль не суб'єкта, а об'єкта історичної творчості, інакше кажучи, простого об'єкта для маніпуляцій. Партія ж відводилася роль не політичного авангарду суспільства, а своєрідного політико-адміністративного «зверхоргану» у системі суспільного керівництва. Як відомо, адміністративно-командна система, що складалася в нашій країні у 30-ті роки, закріпила саме таку роль партії. А це сприяло

¹ Ленін В. І. Держава і революція // Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 25.

формуванню та утвердженню режиму особистої влади з усіма властивими йому деформаціями, свавіллям і беззаконням. Непослідовні спроби зламати адміністративно-командну систему, коли на чолі партії перебував М. С. Хрущов, ні до чого не привели. А в часи застою що «ялоробу» було загнано вглиб суспільного організму. Квітневий Пленум ЦК КПРС (1985 р.) відкрив дорогу докорінним змінам в усіх сферах життя радянського суспільства. КПРС, взявши на себе революційну ініціативу, зуміла дати об'єктивний критичний аналіз стану справ, своєму внутрішньому життю та керівній діяльності. Великий вклад у цей аналіз внесли XXVII з'їзд партії, січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, XIX Всесоюзна конференція КПРС.

Разом з тим КПРС не обмежилася критикою допущених деформацій, помилок, визначенням конкретних завдань і заходів щодо їх усунення, відродження ленінської концепції Комуністичної партії. У повній відповідності з духом творчого марксизму-ленізму, XXVII з'їзд партії, наступні Пленуми ЦК КПРС, XIX Всесоюзна партійна конференція сформулювали цілий ряд концептуальних характеристик Комуністичної партії, спрямованих на переосмислення її ролі та місця в суспільстві, керівної діяльності, внутріпартійного життя у сучасних умовах з урахуванням перспектив розвитку соціалістичного суспільства, досвіду діяльності нашої партії та братніх марксистсько-ленінських партій. Ці характеристики мають важливе методологічне значення як для історико-партійних досліджень, так й для практичної діяльності партійних органів.

Принципово важливе значення має відродження стосовно до сучасного стану розвитку соціалістичного суспільства ленінських ідей про революційний характер Комуністичної партії. Усім революційним духом своїх ідей, спрямованих на оновлення суспільства, партія відкинула як чужі реальному життю та історичному призначенню марксистсько-ленінської партії уявлення, які були широко розповсюджені нещодавно в суспільних науках та повсякденній практиці, нібито революційні думки та дії для партії були необхідні лише у минулому, у роки революційної боротьби та побудови соціалізму, після чого, мовляв, уся її діяльність набула характеру лише удосконалення та поліпшення досягнутого.

Життя не раз доводило, що сила нашої партії — якраз і полягає у вірності революційному ленінському прапорці, в незмінному та цілеспрямованому прагненні до нових вершин прогресу, у безкомпромісній боротьбі з будь-яким застоєм та консерватизмом, постійному та сміливому творчому пошуку ефективних рішень нових проблем.

Всебічно теоретично та політично обгрунтована КПРС генеральна лінія на революційну перебудову та оновлення соціалізму в нашій країні, що повсякденно підтверджується сучасною практикою, показує, що з точки зору як теоретичної, так й практично-політичної невірною розглядати розвиток соціалістичного суспільства як еволюційний процес, який не знає ніяких докорінних, якісних змін. Адже перетворення, що нині здійснюються в нашому суспільстві, — це революційні перетворення, які є органічним продовженням справи Великого Жовтня.

Революційність, новаторство є глибоким виразом характеру, природи КПРС, її суті та призначення. Ця визначальна риса КПРС й питання про революційний характер діяльності партії висунулися нині на передній план, набули особливої актуальності.

Ленінська концепція партії виходить з того, що керівництво партії соціалістичним суспільством має бути політичним. На практиці це означає вміння бачити класовий соціальний зміст суспільних процесів та подій, дій та вчинків людей, підпорядковувати їх інтересам боротьби за ідеали комунізму; здатність мислити широко й сміливо, вміння аналізувати та узагальнювати факти і явища, визначати черговість у вирішенні завдань, бачити перспективу, соціальні наслідки розроблених

заходів, їх відповідність загальнопартійній лінії. Політичний підхід втілюється у лєнінському стилі роботи.

Комуністична партія, за переконанням В. І. Леніна, повинна виступати як політичний авангард суспільства, має бути його складовою частиною та провідною силою, інтелектуальною, політичною і моральною силою, яка прагне спиратися на владу авторитету, а не на втручання в усе й уся. У зв'язку з цим актуального методологічного, наукового та практичного значення набуває питання про поняття «керівництво» та «управління», їх чітке розмежування та співвідношення. В розумінні цих питань існують різні точки зору. Таке становище пов'язане із складністю проблеми, а також із специфікою позицій різних авторів. Деякі з них ототожнюють поняття «керівництво» та «управління», а дехто доводить різницю між ними до того, що взагалі відриває ці поняття одне від одного. Правильнішим та обгрунтованішим, на нашу думку, є погляд на ці поняття як споріднені, але не тотожні.

По-різному оцінюється й співвідношення між управлінням та керівництвом. Одні дослідники як більш широке поняття виділяють керівництво, інші — управління. На наш погляд, поняття «керівництво» за своїм обсягом ширше поняття «управління». Отже, керівництво суспільством у наш час може лише бути політичним. Політичне керівництво Комуністичної партії охоплює усі сфери як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Всередині країни воно охоплює все суспільство в цілому, усі сфери його життєдіяльності, у тому числі й управління як суспільством взагалі, так і його окремими сферами.

Термін «керівництво» не лише ширший за обсягом від «управління», а й вищий від нього за рівнем. Він поширюється і на управлінський процес. Партійне, політичне керівництво за змістом більш багате й складне, ніж управління, відрізняється від останнього за своїм призначенням та структурою. Якщо управління покликане насамперед забезпечити оптимальне функціонування об'єкта і стосується переважно організаційного аспекту, то керівництво має на меті забезпечення розвитку об'єкта керівництва, тобто всього суспільства. Воно включає, крім організаційної, ідеологічну діяльність, базується головним чином не на безпосередній владі, а на методах морально-політичного та організаційного впливу.

Розмежування понять «політичне керівництво» та «управління» необхідне, щоб не змішувати функції Комуністичної партії з функціями державних та громадських організацій. Ототожнення та змішування цих понять особливо небезпечно у наш час, коли науково-технічна революція породжує принципи кібернетичного управління, які можуть застосовуватися (зрозуміло, з різними класовими цілями та соціальними наслідками) в умовах як соціалізму, так й капіталізму.

Щоб не збиватися на управління, керівництво КПРС виступає як визначення і втілення в життя найбільш загальних, стратегічних напрямів, та сторін розвитку соціалістичного суспільства. Це, зрозуміло, не означає, що партійне керівництво позбавлене конкретності та предметності. Його загальний характер означає, що йому чужа дрібязкова опіка державних органів та громадських організацій і є притаманним прагнення забезпечити самостійність та широку ініціативу органів Радянської влади та громадськості.

Лєнінська концепція Комуністичної партії несумісна з уявленням про апіорну правильність, безпомилковість усіх висновків та акцій партії, яке настійно стверджувалося і неопідійливо панувало в нашому суспільстві у роки культу особи та застою. У полоні цих уявлень тривалий період знаходився як історико-партійна наука, так й суспільствознавство в цілому. Це не відповідало реальній дійсності, перебувало у кричущій суперечності з усім досвідом нашої партії та усього міжнародного комуністичного руху. В. І. Ленін не раз зазначав, що

таких партій, як і людей, які не роблять помилок, нема і бути не може. Розумним вважається той, хто роблячи певні помилки, своєчасно їх виявляє, робить з них належні висновки і не повторює їх.

Природа марксистсько-ленінської партії ґрунтується на наукових засадах, оскільки партія є з'єднанням на практиці наукового колективу з робітничим рухом, з досвідом революційно-перетворюючої діяльності. Проте ці наукові засади характеризують лише потенційні можливості справної науковості та обґрунтованості у практичних діях партії, які не реалізуються самі по собі, автоматично. А така здатність «від народження» не дається і залежить від теоретичного рівня і політичної зрілості кадрів партії, всіх комуністів, від їх творчого підходу, ініціативи, та активності. Ніхто не володіє монополією на істину. Її треба вперто та наполегливо шукати і стверджувати усюю діяльністю. Партія, що сповідує самовпевненість і самозаспокоєність щодо своєї діяльності, не може розраховувати на успіхи. Як підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, партія позбавлена комплексу «непогрішимості», критично оцінює досягнуті результати, ясно бачить, що треба робити. Становище КПРС як правлячої і до того ж єдиної в країні партії, що несе усю відповідальність за долю держави і справу комунізму, вимагає від неї особливо високої послідовної самокритичності, творчої оцінки результатів всієї роботи, рішучої боротьби з самозаспокоєністю, нещадного ставлення до своїх помилок. Необхідність цього величезною мірою посилюється тим, що в роки культу особи та особливо застою, було багато в чому втрачено ленінські традиції принципової самокритичності партії щодо власної діяльності. Тон стали задавати переможені реляції, глибокий аналіз реальної обстановки було підмінено розмовами та промовами про успіхи. Рішуче засудивши таке становище, партія повернула критиці гідне значення, розгорнула велику роботу, спрямовану на повсюдне утвердження критики як невідмінної риси життя партії й країни. Критичний підхід — запорука успішного подолання застою. Атмосфера високої партійної принциповості, більшовицької правди, що після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС послідовно утверджується в партії та радянському суспільстві, створює належні моральні передумови дальшого їх розвитку, повсюдно вносить критичний дух, спонукає до творчого пошуку ефективних рішень проблем, що виникають.

У зв'язку з цим головні уроки, що їх винесла партія після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС з подій, які йому передували протягом останніх десятиріч, звучать як пристрасний заклик до кожного комуніста, кожної радянської людини реалістично мислити, забезпечити єдність слова та діла, задуму й практичних дій, зосередити на практичній організації справи, докінчити з балаканиною, добиватися повсякденної активної участі трудящих у виробленні та здійсненні партійної політики.

Визначальну роль у житті та діяльності марксистсько-ленінської партії відіграє єдність її рядів, а отже — правильне розуміння та вмiла практична робота по забезпеченню цього принципу. Важливо, що В. І. Ленін ніколи не розглядав єдність як уніфікацію поглядів комуністів. Їх єдність будується на визнанні ними марксистсько-ленінського світогляду, політичної лінії партії, єдиних принципів, норм партійного життя й керівництва, на єдиних діях товаришів по боротьбі, їх рівності та взаємній підтримці.

Разом з тим єдність не виключає плюралізму, різноманітності думок та підходів у просуванні до єдиної мети. Рішуче засуджуючи фракційність, В. І. Ленін боровся проти переслідувань товаришів по партії за інакодумство. Плюралізм думок в рамках партійності — це єдність у різноманітності, виявлення та поєднання різних підходів, прийомів, методів, спрямування їх на здійснення єдиного політичного курсу.

Ленінська концепція партії виходить з того, що неодмінно умовою успішного розв'язання партією завдань, що стоять перед нею, є постійний розвиток самої партії — її теорії, політики, складу, кадрів, організаційної структури, стилю та методів діяльності. Вона несумісна з уявленнями про безпроблемний характер цього розвитку, про відсутність під час нього суперечностей. На противагу саме таким уявленням, що тривалий час панували в історико-партійній літературі, XXVII з'їзд КПРС, наступні Пленуми ЦК КПРС, XIX Всесоюзна партконференція у повній відповідності з ленінськими принципами по-новаторськи поставили питання про розвиток партії, показали його як багатоплановий процес, розкрили його конкретні зміст та форми, дали характеристику всіх його головних аспектів — внутрішнього життя та керівної діяльності партії, її теоретичної, політичної і організаційної роботи на сучасному етапі.

КПРС виходить з того, що суперечності властиві всякому розвитку, що вони неминучі й у ній. Рішуче відкинута точка зору про безпроблемний характер розвитку Комуністичної партії нашої країни.

Торкаючись методологічних аспектів розвитку партії, слід зауважити, що питання про суперечності в партії радянська історіографія розробила лише в одному плані — стосовно до боротьби з антипартійними течіями та угрупованнями, тобто її публікації хронологічно охоплюють в основному період до побудови соціалізму в нашій країні. Що ж до характеристики життя та діяльності нашої партії у наступні роки, то дослідники її історії, як правило, ще й досі в основному обмежуються підкресленням єдності та монолітності партії. Більше того, саме поняття «суперечності» по відношенню до партії в умовах соціалістичного суспільства до останнього часу в нашій історіографії фактично не застосовувалося.

Зрозуміло, єдність та згуртованість КПРС — найхарактерніша риса життя та діяльності нашої партії в сучасних умовах, головне джерело її сили, успіхів у перебудові та революційному оновленні нашого суспільства. Але, по-перше, партійна єдність — поняття діалектичне. Це не стан покою, не уніфікація поглядів усіх членів партії і ліквідація усіх та всяких суперечностей, оскільки цього просто неможливо досягти. Та це й непотрібно для нормального розвитку партії. По-друге, єдність не може бути забезпечена раз та назавжди, за неї треба боритися постійно. По-третє, ця боротьба органічно зв'язана з розв'язанням завдань політичного курсу партії на сучасному етапі. Інакше кажучи, зміцнення єдності сьогодні здійснюється на основі реалізації стратегічного курсу КПРС на перебудову та прискорення соціально-економічного поступу країни.

Глибоку наукову розробку проблем розвитку партії та зміцнення єдності її рядів дав В. І. Ленін. Сформульовані ним положення та висновки з цих питань повністю зберігають своє значення й тепер.

З перебудовою соціалізму з життя партії зникли суперечності антагоністичного характеру та специфічні засоби їх розв'язання. Проте суперечності як такі не зникли і не могли зникнути. Їх правильне розуміння та врахування має надзвичайно важливе значення. Навпаки, неухага до них або ігнорування їх, як переконає досвід, можуть породжувати серйозні колізії та труднощі, дають помилкове, спотворне уявлення про реальну дійсність, шляхи та методи вирішення проблем, що виникають. З другого боку, правильне використання цих суперечностей як джерела і стимулу поступального розвитку Комуністичної партії та радянського суспільства має першорядне значення для забезпечення докорінної перебудови партійної роботи і революційного оновлення радянського суспільства.

Сьогодні надзвичайно важливо своєчасно виявляти такі суперечності й вміло використовувати їх як стимул поступального розвитку, як творчу, будівничу силу. Однак не можна не враховувати при цьому,

що внутріпартійні суперечності породжуються суперечностями, притаманними суспільному життю. Разом з тим існування і діяльність марксистсько-ленінської партії як політичного феномена має свою специфіку, отже, свої специфічні суперечності. Треба враховувати, що виникнення безпосередньо в партії суперечностей зумовлюється діалектикою розвитку суспільства і партії, складністю конкретно-історичної обстановки, новизною завдань, незвіданістю процесу пізнання, своєчасного виявлення та подолання суперечностей. До того ж частина кадрів партії, партійних комітетів і навіть цілих парторганізацій дотримується консервативних позицій. Деякі комуністи не вміють застосовувати діалектичний метод при аналізі суперечностей, бачать лише одну сторону реального життя, не розуміють нових завдань, оскільки недостатньо компетентні, мають слабку теоретичну підготовку і тому неспроможні осмислити суть перебудови. Суперечності в партії виникають у результаті відриву частини її членів від життя народу, їх консерватизму, намагання ухилитися від активної боротьби за втілення в життя курсу КПРС. Трапляються випадки, коли частина комуністів розгублюється і не може знайти своє місце в перебудові. Суперечності породжуються й невідповідністю стилю, форм і методів діяльності тих або інших партійних організацій та їх керівних органів новим умовам і завданням перебудови.

Ключове, принципове значення для відродження ленінської концепції партії і творчого її застосування в сучасних умовах, перебудови партії і всього суспільства має розмежування функцій партійних і державних органів. Від розв'язання цього питання залежить, по суті, успіх політичної реформи і перебудови в цілому.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін вказував на помилковість і шкідливість уявленень, нібито правляча партія повинна безпосередньо керувати, підмінюючи інші організації трудящих. Він вимагав «...розмежувати далеко точніше функції партії (і ЦК та її) і Радвлади...»², різко критикував спроби перекласти на партію всю відповідальність за розв'язання кожної конкретної проблеми, засуджував практику, коли «...конкретну дрібну справу тягнуть уже в Політбюро»³.

Проте згодом подібна практика набула характеру «хронічної хвороби». Якщо в період громадянської та Великої Вітчизняної воєн необхідність її застосування диктувалася надзвичайною обстановкою і партії як найавторитетнішій силі доводилося виконувати розпорядчі функції, діяти, говорячи словами Леніна, методами бойових наказів і мобілізацій, то в інші періоди виправдати подібні дії партійних органів не можна.

Конкретні причини підміни інших організацій партійними органами були різними. Насамперед, тут діє природний фактор — керівне становище КПРС та її величезний авторитет у суспільстві, що зумовлює надходження в партійні органи різноманітних справ. Іншими причинами є недосконалість державно-управлінських систем, намагання партійних органів компенсувати обмеженість прав державних чи господарських органів, відомств, низьку відповідальність їх працівників тощо.

Не можна не помітити і схильності значної частини партійних працівників, колишніх господарників, до методів адміністративного та господарського керівництва, якими вони добре оволоділи на попередній роботі. Крім того, займається господарською роботою, дублювати простіше, ніж проводити політичну, організаторську та виховну діяльність. Мають місце і самовивченість частини партійних працівників, які вважать себе більш компетентними у господарських справах, ніж спеціалісти народного господарства, а також безініціативність

² Ленін В. І. Лист В. М. Мологову для Пленуму ЦК РКП(б) з планом політдоповіді на XI з'їзді партії // Повне зібр. творч.— Т. 45.— С. 57.

³ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б). 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Там же.— С. 107.

і перестраховка деяких працівників радянських і господарських органів, які намагаються сховатися за спину партійних комітетів.

Водночас треба враховувати всю багатоплановість і суперечливість політичних, господарських, соціальних, організаційних проблем, якими доводиться займатися партійним органам, і в зв'язку з цим складність виділення у конкретних життєвих ситуаціях з них питань, що підлягають компетенції партійного або державного чи господарського органу.

В усіх випадках, коли допускалося змішування функцій цих органів, з поля зору парторганізації випадало розв'язання певних політичних, виховних, організаційних проблем. В міру зростання масштабів і ускладнення питань розвитку економіки вони дедалі більше займалися розв'язанням найрізноманітніших управлінських завдань, відповідно зростав і їх апарат. Збереження командно-адміністративної системи вело до збіднення змісту політики партії, зменшення її ефективності, приниження самих понять «партія» та «партійність», до вихолощення революційної суті комуністичної організації. Зростала небезпека перетворення партійних комітетів на придатки державних та господарських органів. В умовах, коли управлінська бюрократія виступає головною силою, що гальмує перебудову, втягування партійних комітетів в управлінську діяльність породжує небезпеку захисту ними корпоративних інтересів, консервативних прагнень відомств та бюрократичних груп і відповідно нехтування загальнонародних інтересів. Інакше кажучи, така підміна становить безпосередню загрозу перебудові та авангардній, керівній ролі КПРС у радянському суспільстві.

Отже, нині постало завдання докорінно змінити суть партійного керівництва, яка склалася у 30—40-і роки, коли КПРС виконувала управлінські функції вищої ланки системи державної влади, господарського оперативного-розпорядчого управління, була частиною адміністративної ієрархічної піраміди.

У зв'язку з цим надзвичайно важливе значення набуває питання про функції партії на сучасному етапі. У Тезах ЦК КПРС до XIX партійної конференції, зокрема, зазначалося, що, рішуче відмовляючись від підміни державних, господарських органів, партія залишає за собою загальне політичне керівництво, вплив на людей, а через них — на події та явища. Вона виступає нині інтелектуальним і моральним лідером суспільства, що генерує ідеї, утверджує високі моральні цінності. Партія є політичним авангардом суспільства, носієм програмних цілей та завдань, визначає курс розвитку країни, її політику, формує ідеологію, економічну і соціальну стратегію, виступає колективним вихователем і організатором народу.

Розмежування функцій партійних і державних органів — це невольний розподіл ролей між суб'єктами політики за принципом зручності, а встановлення якісної різниці за природою та характером діяльності з тим, щоб КПРС діяла як політичний авангард радянського суспільства, а соціалістична держава — як організація і знаряддя влади народу. Лише за таких умов на сучасному переломному етапі КПРС може повною мірою виконувати свою роль.

Згідно з лєнінською концепцією партії її діяльність не лише за змістом, а й за методами повинна відповідати її ролі як авангарду суспільства. У зв'язку з цим XIX Весесоюзна конференція КПРС визнала за необхідне не приймати партійних рішень, які містять прямі вказівки на адресу державних та господарських органів. Завданням сьогоднішнього дня є відмова від командно-наказових методів роботи партійних комітетів. Партія покликана діяти властивими їй методами діяльності в масах.

XIX партійна конференція наголосила на необхідності неухильного дотримання принципу: свій політичний курс КПРС проводять через комуністів, які працюють у різних сферах життя суспільства. Вона

здійснює вплив на суспільство силою свого прикладу, науковою обґрунтованістю своєї політики, переконанням, з допомогою глибокого аналізу стану справ та їх політичної оцінки, своєчасного виявлення суперечностей, що виникають, правильного визначення шляхів та методів їх вирішення. Важливе місце в діяльності партії посідає постійне вивчення, узагальнення та поширення передового досвіду, розкриття перспектив розвитку, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій з найважливіших напрямів життя суспільства, піклування про забезпечення оптимального поєднання особистих, групових та громадських інтересів радянських людей.

Розмежування функцій партійних і державних органів — це певний перерозподіл влади між партією і державою, партійними комітетами і Радами народних депутатів. Разом з тим воно не означає підриву і тим більше ліквідації керівної ролі партії або обмеження її якимись окремими сферами, скажімо, культурно-освітньою, ідеологічною діяльністю і самоусунення партії від сфери економіки. КПРС буда і залишається правлячою, керівною силою суспільства. Тому її рішення мають характер політичних настанов, директив для всіх державних, господарських, громадських організацій. В галузі економіки партійні організації покликані впливати політичними методами на пріоритети, щоб таким шляхом забезпечити проведення політики в цій сфері.

Разом з тим розмежування функцій при усій його важливості не є самоціллю. Як політична організація і правляча партія КПРС має пряме відношення до влади. Тому йдеться не про відокремлення партії від державної влади, а про міру об'єднання зусиль партійних і державних органів при здійсненні економічних та соціальних програм.

Суть справи полягає в тому, щоб добитися, за словами В. І. Леніна, «гнучкого з'єднання радянського з партійним», яке він називав джерелом надзвичайної сили в нашій політиці⁴. Спрощений тип такого поєднання приводив у минулому до дублювання функцій, знекровлення Рад, до деформації в роботі партійних організацій. Він базувався на обмеженому розумінні суті політики правлячої партії як такої, що визначає до дрібниць усі завдання державних і господарських органів, детально регламентує їх діяльність. Його методи — командно-наказові та технократичні.

Нині партія утверджує новий тип поєднання партійного і радянського, який відповідає ленінській концепції, новому рівню розвитку КПРС і суспільства, новим завданням та перспективам, що постали перед нею і країною. За цих умов до політики партії висувається головна вимога — вона повинна бути науковою, обґрунтованою, реалістичною. Методи її здійснення мають відзначитися глибоким демократизмом. Здійснювати керівну роль КПРС насамперед повинні 20 млн. комуністів, через яких партія проводить свій курс в усіх сферах життя суспільства. Таких можливостей в минулому у неї не було.

Відповідно до рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС створюється специфічний механізм поєднання радянського з партійним. Його найважливіша ланка — рекомендація на посаду голів Рад народних депутатів, як правило, перших секретарів відповідних партійних комітетів. На перший погляд зайняття однією особою посад голови Ради і першого секретаря партійного комітету суперечить лінії на розмежування функцій партійних та державних органів. Однак, приймаючи таке рішення, делегати конференції прагнули підкріпити авторитет Рад авторитетом партії. Це дасть більше впевненості Радам, допоможе їх працівникам позбавитися звички постійно чекати вказівок, а натомість приймати рішення, які краще узгоджуються з точкою зору партійного комітету. Партійний вплив на діяльність Рад стане більш

⁴ Див.: Ленін В. І. Краще менше, та краще // Там же. С. 377.

глибоким, предметним і постійним, а не епізодичним і зовнішнім, як часто-густо бувало в минулому. Саме поєднання посад дасть змогу розмежувати функції партійних і державних органів, повною мірою використати могутні підйоми впливу на здійснення соціально-економічних завдань.

Створюється умови для ліквідації ненормального становища, коли той, хто вирішує, не несе ні юридичної, ні матеріальної відповідальності, а той, хто таку відповідальність несе, — нічого не вирішує. Підвищиться відповідальність партійних керівників перед законом, посиляться контроль трудящих за їх висуванням на посади та за діяльністю: адже перший секретар партійного комітету проходитиме «сито» чотирьох виборів з таємним голосуванням — двох по партійній лінії і двох — по державній. Це змусуватиме їх перебудовувати стиль роботи і поведінки, ставати більш доступними, повсякденно піклуватися про поліпшення добробуту населення. Поліпшиться добір керівних кадрів, на партію і радянську роботу все більше висуватимуть справжніх лідерів, тісно зв'язаних з народом. Посилиться процес формування нового типу політичного керівника — людини з високими ідейними, моральними, діловими якостями, з широким поглядом, що відповідає вимогам революційного оновлення суспільства.

У ході дискусій, що проходять у країні, виникають питання про однопартійну і багатопартійну системи, про те, якою повинна бути наша політична система. Інколи під виглядом гласності робляться спроби атакувати КПРС і довести неспроможність як однопартійної системи в нашій країні, так і КПРС як керівної сили радянського суспільства. Висловлюються пропозиції створити інші партії, які відстоювали б такі ж принципи, що й КПРС, але були б опозиційними, для створення гарантій від помилок і деформацій. Переважає більшість цих пропозицій продиктована прагненням їх авторів не допустити повторення помилок минулого, запобігти переродженню партії, і тому потребують серйозного аналізу. Висловимо деякі міркування з цього приводу.

По-перше, демократизм суспільства визначається не одно- або багатопартійністю, а економічною базою і класовою структурою суспільства, характером політичної влади, мірою реальної участі мас в управлінні суспільством. По-друге, комуністи розглядають питання про кількість партій у країні не як суттєву ознаку соціалізму, а як його особливості у тій або іншій країні і не виступають принциповими противниками як одно-, так і багатопартійної системи. Свідченням цього є існування різної кількості партій у соціалістичних країнах. По-третє, однопартійна система в нашій країні склалася не в результаті вольових актів, а історично, в силу об'єктивних умов. Відомо, що після Жовтневої революції у Радянській Росії існувало майже 40 політичних партій. Саме стійка партія висуло свої платформи на виборах до Установчих зборів. До складу Радянського уряду, очолюваного В. І. Леніним, до початку липня 1918 р., крім більшовиків, входили ліві есери. В ході гострої класової боротьби і глибокого розмежування політичних сил лише одна, ленінська партія більшовиків залишилася на революційних позиціях. Вона здобула визнання та підтримку найширших мас трудящих. Усі інші партії втратили підтримку населення, отже, соціальну базу, дискредитували себе в очах народу і зійшли з політичної арени.

Величезні переваги однопартійної системи, яка склалася в нашій країні, полягають в тому, що суспільство позбавлене міжпартійної боротьби та суперництва, і правляча партія має можливість, не розпорюючи сил, концентрувати зусилля народу на корінних проблемах розвитку суспільства, добиватися їх розв'язання в короткі строки. Разом з тим однопартійну систему, як і будь-які інші явища суспільного життя, не слід ідеалізувати. Вона не позбавлена внутрішніх суперечностей і певних недоліків. Так, в умовах однопартійності і відсутності

політичних конкурентів реальну небезпеку для правлячої партії можуть становити несамокритичність керівних діячів та кадрів партії і держави, претензії їх на монополію на істину і на забезпечення одно-стороннього сприйняття їх рішень та настанов. Розвиток цих тенденцій може штовхнути партію на шлях зазнайства, командування і спроб підмінити державні та громадські організації. Як відомо, культ особи і застійні явища зросли саме в такій обстановці. В той же час було б глибокою помилкою причину цих спотворень вбачати в природі одно-партійної системи. Вони мали місце тому, що далеко не все було зроблено для нормального функціонування цієї системи, бо були допущені перекручення і прямі відступи від ленінської концепції партії. Життя свідчить, що демократія цілком можлива в умовах однопартійної системи. Але переваги останньої ефективно реалізуються лише при забезпеченні певних умов, які чітко визначені в документах XIX партійної конференції.

По-перше, це послідовний і глибокий демократизм функцій і методів діяльності партії, коли непохитим законом її діяльності є вірність ленінським принципам і нормам партійного життя, насамперед принципу демократичного централізму. Це функціонування механізму регулярного та вільного обговорення усіма комуністами усіх проблем життя та діяльності партії.

Саме з метою забезпечення цих умов XIX Всесоюзна конференція КПРС розробила всеохоплюючу комплексну систему заходів для демократизації усіх сфер життя та діяльності партії. Першочергове значення серед них має відновлення ленінського розуміння принципу демократичного централізму, який на певному етапі був підмінений бюрократичним централізмом, забезпечення гармонійного розвитку обох сторін цього принципу — демократії і централізму, все більше наповнення останнього демократичним змістом.

Ідеться про рішуче відродження в КПРС атмосфери принципості, відкритості, партійного товариства, рівності, критики і самокритики, високої персональної відповідальності за доручену справу, створення і функціонування механізму самоочищення від тих, хто втратив право бути членом партії. Принципове значення має демократизація виборчого процесу в КПРС, а також усього життя первинних парторганізацій, відновлення ленінського принципу колективності, встановлення правильних відносин між першими секретарями партійних комітетів, парткомаами та партійним апаратом.

Якісні зміни в діяльність партійної роботи, скорочення, зміна структури та реорганізація роботи партійного апарату, послідовна і глибока демократизація цих процесів, а також усієї роботи з кадрами, обмеження строків перебування на керівних посадах в партії. З метою перебудови контрольної-ревізійної роботи в партії, забезпечення надійних гарантій проти суб'єктивізму, самоуправства, впливу різних обставин на партійну політику передбачається створення єдиних контрольних органів — контрольної-ревізійних комісій.

Як підкреслювалося на партійній конференції, КПРС повинна бути прикладом у розгортанні гласності. Вільне обговорення питань партійного і громадського життя, плюралізм думок, широке співставлення різних точок зору при виробленні рішень, товариські дискусії, гарантування права меншості на вільне висловлювання своїх поглядів до прийняття рішень покликані забезпечити ефективне функціонування однопартійної системи.

По-друге, щоб однопартійна система стала ефективною, партія повинна діяти як справді революційна сила. Це передбачає її самокритичність, непримиренність до будь-яких проявів догматизму та консерватизму, постійний творчий пошук найдійовіших форм функціонування суспільства і здійснення своєї керівної ролі в ньому.

По-третє, найважливішою умовою дієвості однопартійної системи є високий якісний склад партії.

На XI з'їзді партії зазначалося, що в тих країнах, де існують соціалістичні та соціал-демократичні партії, вони залучають до своїх лав активні, але недосить комуністичні елементи і тим самим об'єктивно огорожують комуністичні партії від засмічення їх складу.

В умовах однопартійної системи Комуністична партія повинна особливу увагу приділяти питанням добору кращих представників робітничого класу, трудящих до своїх лав, постійного поліпшення їх якісного складу. XIX Всесоюзна конференція КПРС підкреслила, що кожний комуніст має стати борцем за перебудову, революційне оновлення нашого суспільства. Її делегати рішуче висловилися проти формального регулювання поповнення партії, вказали на важливість демократизації цього процесу, визначили головні критерії при оцінці якостей тих, хто вступає до партії. Послідовне додержання настанов конференції — надійний шлях зміцнення партії, підвищення її авторитету, впливу в суспільстві.

По-четверте, найважливішою умовою забезпечення високої дієвості однопартійної системи є послідовне забезпечення політичного характеру партійного керівництва, наявність реальних можливостей для практичної реалізації в суспільстві соціалістичного плюралізму думок та інтересів, контролю народу над державою і партією та їх керівними органами, міцні правові основи суспільного життя, реальна рівність всіх перед законом.

Важливе значення щодо цього має процес формування і вдосконалення широкої мережі організацій, об'єднань, інститутів, які покликані адекватно й гнучко відобразити багатогранність соціальних інтересів (професійних, вікових та ін.).

Повна реалізація ідеї правової соціалістичної держави, утвердження високої загальної, політичної та правової культури, рівності усіх перед законом покликані виключати саму можливість узурпації влади та зловживання нею, надійно гарантувати права і свободи радянських людей, дають можливість протистояти проявам авторитарності, суб'єктивізму та волютаризму. На це спрямовані такі вже запроваджені та передбачувані заходи, як лімітування строків перебування на керівних партійних та державних посадах, проведення виборів на основі різноманітних систем з висуванням багатьох кандидатів, посилення звітності керівників перед виборцями, недопущення надмірної концентрації влади в руках вузького кола людей, послідовний розподіл відповідальності між партією, законодавчими, виконавчими та судовими властями тощо.

Життя переконливо показує, що в радянському суспільстві немає ні потреби, ні соціально-класової та ідеологічної бази для створення іншої, крім КПРС, політичної партії. Лише КПРС здатна гарантувати соціалістичний зміст, комуністичну спрямованість революційних перетворень, які відбуваються в країні, виробити і проводити політику, що відповідає корінним інтересам радянського народу. В умовах широкої демократизації всіх сфер життя суспільства, зростаючого плюралізму думок та інтересів вона виступає як могутній інтегруючий фактор, як послідовно інтернаціональна та загальнонародна сила, що об'єднує радянських людей на платформі перебудови і прискорення соціально-економічного розвитку країни. Маючи величезний теоретичний і кадровий потенціал, багатий досвід організаторської та виховної роботи в різних верствах населення, КПРС здатна вивести країну з передкризової ситуації, забезпечити успішну реалізацію перебудови, дати гідну відповідь на вимоги часу.

Запорука цього — процес якісних змін у самій партії, що розгорнувся. Оновлюючи себе, КПРС ставить за мету повернути розорданну чистоту благородним задумам, доводити кожним своїм словом

і вчинком право бути політичним керівником суспільства і тим самим виправдати довіря народу, який пов'язує з партією, посиленням її авангардної ролі свої надії на краще майбутнє.

Одержано 16.01.89.

В статті розглядаються складові лєнінської концепції партії, її творческое розвиття в умовах перестройки, показан діалектичеський характер этого процеса, речь йде о роли научных работников в теоретическом осмыслении и обобщении проблемы.

✓
І. П. Гошуляк (Київ)

До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918—1920 рр.)

У статті висвітлюється роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України в період іноземної інтервенції і громадянської війни, розкриваються основні форми і методи лєнінського керівництва партійними організаціями та органами Радянської влади республіки. Значна увага приділена малодослідженим аспектам теми

Ім'я В. І. Леніна безмежно дороге всім народам нашої Батьківщини, в тому числі й українському. З перемогою Великого Жовтня зв'язки Володимира Ілліча з Україною, її більшовицькими організаціями значно розширилися і зміцніли. Вони мали вирішальне значення для встановлення, зміцнення та захисту Радянської влади, успішного здійснення перших соціалістичних перетворень у республіці. В. І. Ленін стояв біля колиски створення Української Радянської держави і Компартії України, приділяв внятково велику увагу партійному, державному, господарському та культурному будівництву в республіці, зміцненню її збройних сил.

Закономірно, що лєнінська тема посідає одне з провідних місць в українській радянській історіографії. Вона висвітлена в багатьох працях з історії України та більшовицьких організацій республіки, їй присвячено десятки, в тому числі спеціальних монографічних досліджень і сотні статей. Назвемо хоча б деякі узагальнюючі праці історико-партійного характеру в цьому плані¹. Ряд досліджень присвячено висвітленню зв'язків В. І. Леніна з окремими партійними організаціями України².

¹ Ленінським шляхом: 36. статей.— К., 1960.— 426 с.; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні.— К., 1967.— 422 с.; Ленін і Україна: Шляхом, освітленим Леніним.— К., 1969.— 411 с.; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1970.— 622 с.; Назаренко І. Під лєнінським прапором: В. І. Ленін і революційно-визвольна боротьба трудящих України в трьох російських революціях.— К., 1979.— 216 с.; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф., В. І. Ленін і більшовицькі організації України в Октябрийській революції.— Київ, 1980.— 373 с.; Шморгул П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1980.— 303 с.; та ін.

² Кравчук М., Шморгул П. В. І. Ленін і Київська партійна організація.— К., 1960.— 91 с.; Куличенко М. І. В. І. Ленін і Харьковская большевистская организация.— Харьков, 1963.— 263 с.; Варгатюк П. Партія великої заги: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини.— Дніпропетровськ, 1970.— 208 с.; Мельник С. К. В. І. Ленін і Одеськая партійна організація.— Одеса, 1960.— 107 с.; Запорожец М. Я. Истоки великих свершений: В. І. Ленін и партийные организации Донбасса.— Донець, 1972.— 240 с.; та ін.

Серед найважливіших досягнень історичної «Ленініани» вчених республіки можна відзначити видані до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна узагальнюючі праці документального, історіографічного та історико-бібліографічного характеру³. Щоправда, нині вони потребують суттєвих доповнень, уточнень і перевидання з урахуванням новітніх даних історичної науки з розглянутих проблем.

Переважає більшість праць, присвячених висвітленню зв'язків В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України, обмежуються лише дожовтневим періодом, або ж першими місяцями Радянської влади. В даній статті автор робить спробу розглянути деякі аспекти теоретичної та організаторської діяльності В. І. Леніна, спрямованої на зміцнення Компартії України в роки імперіалістичної інтервенції й громадянської війни, ленінського вкладу в розв'язання невідкладних завдань партійного і радянського будівництва, забезпечення перемоги над интервентами й внутрішньою контрреволюцією на Україні.

З перших днів існування Компартії України Володимир Ілліч неухильно дбав про ідейне та організаційне зміцнення її рядів, докладав для цього багато зусиль. Незважаючи на вимушений відрив України від Радянської Росії, вся діяльність більшовиків республіки, спрямована згідно з рішеннями I з'їзду КП(б)У на підготовку та організацію збройного повстання робітничо-селянських мас проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини й відновлення влади Рад, проходила під його керівництвом.

Постійна допомога з боку В. І. Леніна, ЦК РКП(б) мала неоціненне значення для молодого, щойно створеної Компартії України, яка діяла в надзвичайно складних воєно-політичних і соціально-економічних умовах. Фактично протягом усього періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни Україна перебувала в центрі агресивних домагань міжнародного імперіалізму і сил внутрішньої контрреволюції. Все це нерідко викликало величезні труднощі при розробці й здійсненні політики і тактики КП(б)У на різних етапах її боротьби за відновлення, зміцнення і захист Радянської влади, посилювало (особливо спочатку) серйозні суперечності серед частини її керівних кадрів, а інколи призводило й до прийняття помилок рішень. У такі моменти особливо відчувалася допомога Володимира Ілліча, завдяки якій більшовики України швидко виправляли становище.

Механізм ленінського керівництва місцевими загонами партії був всеохоплюючим. Величезний вплив на життя комуністів, усіх трудящих України справила насамперед ідейно-теоретична діяльність великого вождя. Вона була для них надійним дороговказом на складному й незнаному шляху революційної боротьби і творення.

Особливе значення для політичного виховання комуністів і всіх трудящих республіки, мобілізації їх на розгром інтервентів і внутрішньої контрреволюції, відновлення та зміцнення Радянської влади відіграли ті праці В. І. Леніна, в яких він безпосередньо до них звертається. Це передусім — проект резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінієм», «До неможлих селян України» та ін.

Завдяки цілеспрямованій ідеологічній роботі партії, її місцевих організацій, ленінські твори ставали надбанням комуністів, робітників і селян. Важливу роль у пропаганді ленінізму відіграли центральні видавництва РСФФР і періодична преса⁴. Видані в Радянській Росії політична література і газети широко розповсюджувалися на Україні.

³ Ленін і український народ: 36 документів.— К., 1970.—931 с.; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії.— К., 1969.—334 с.; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажчик.— Харків, 1971.—710 с.; та ін.

⁴ В. І. Ленін в печаті.— М., 1969 С. 16; Очерки истории идеологической деятельности КПСС, окт. 1917—1937 гг.— М., 1985.— С. 63.

На різних етапах громадянської війни, яка мала на території республіки особливо гострий і драматичний характер, від десяти до п'ятої частини всієї друкованої продукції РСФФР направлялося на Україну.

В складних умовах війни та катастрофічної розрухи народного господарства більшовики республіки налагодили видання творів В. І. Леніна. В 1919—1920 рр. на Україні вийшло окремими виданнями понад 140 ленінських праць у вигляді книг, брошур і листівок. Деякі найважливіші твори вождя публікувалися, як правило, неодноразово й масовими тиражами. Так, ленінська стаття «Відповідь на запитання селян» була надрукована в 1919 р. українською мовою видавничим відділом Політуправління Наркомзійськсправ України в Харкові у кількості 200 тис. примірників. Крім цього вона видавалася в республіці ще 9 разів. Видавниче бюро Наркомосу України тоді ж видало 50-тисячним тиражем працю В. І. Леніна «Держава і революція»⁵. В 1919 р. видавництво ЦК КП(б)У «Космос» у Києві випустило 100 тис. примірників російською і 35 тис. українською мовами Програму РКП(б). Цей найважливіший політичний документ партії публікувався в досліджуваній період більшовиками України тільки книжними виданнями не менше 8 разів⁶.

Однак основним каналом розповсюдження творів В. І. Леніна в республіці, як і по всій Країні Рад, у роки громадянської війни була більшовицька періодика. За нашими підрахунками газети України у майже 950 публікаціях опублікували в той період понад 160 ленінських праць. Вони друкувалися як повністю, так і скорочено. Якщо ж врахувати, що більшовицькі газети виходили тисячними тиражами, то можна чітко уявити справжні масштаби проведеної КП(б)У роботи по пропаганді через свою пресу животворних ленінських ідей.

Наведені нами дані з цього питання ніяк не можна вважати повними. Незважаючи на значні удачі дослідників у виявленні, особливо в листових виданнях і на сторінках більшовицької періодики ленінських публікацій⁷, цей пошук слід продовжувати.

Автор цих рядків лише в одному газетному виданні «Бюлетень Організаційного бюро ЦК КП(б)У», п'ять номерів якого вийшли в листопаді—грудні 1919 р., виявив сім нових публікацій творів вождя. Серед них особливо цінність мають три повні публікації резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», які по суті є першими виданнями цього важливого ленінського документа в республіці. Зокрема, в № 3—4 «Бюлетня» за 12 грудня 1919 р. цю резолюцію вміщено російською, а № 5 за 15 грудня⁸ — російською та українською мовами⁹. Врахування цих знахідок дає можливість довести загальну кількість публікацій більшовиками України даного історичного документа до 23, з яких 13 — вийшло російською й 10 — українською мовами.

Поряд з теоретичною, організаторською діяльністю В. І. Леніна у досліджуваній період яскраво свідчить про те, що він безпосередньо спрямовував роботу КП(б)У та уряду республіки, здійснював керівництво боротьбою комуністів, усіх трудящих України за відновлення й зміцнення Радянської влади, розгортання соціалістичного будівництва, розгром інтервентів, білогвардійської та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В біографічній хроніці вождя зафіксовано майже ти-

⁵ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). — С. 67, 68.

⁶ Молодцов В. А. Публікації ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918 — серпень 1919 р.) // Укр іст. журн. — 1966. — № 4. — С. 65, 68.

⁷ Докладно про це див.: Дмитренко М. Ф. Произведения В. И. Ленина в листовках: Указ. листовок, изданных на Украине в 1919—1920 гг. — Киев, 1980. — 69 с.; За власть Советов на Украине. — Киев, 1988. — С. 46—81.

⁸ Цей номер вийшов під назвою «Бюлетень Секретаріату ЦК КП(б)У» односторонньо українською та російською мовами.

⁹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 34, арк. 8—9, 10—11 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

сячу документів і фактів, які розкривають його активну діяльність у цьому напрямі.

За ініціативою В. І. Леніна питання, пов'язані з Україною, регулярно вносилися на засідання ЦК РКП(б), Раднарком, Ради Оборони (з 1920 р.—Ради Праці і Оборони) РСФРР. Всього за роки громадянської війни Політбюро ЦК РКП(б) розглядало їх понад 80 разів, майже 30— вони обговорювалися на засіданнях Пленумів ЦК, більше 80— РНК і майже 70 разів— Ради Оборони й Ради Праці і Оборони. На цих засіданнях розглядалися найважливіші питання партійного, національно-державного і культурного будівництва, а прийняті на них рішення нерідко набували програмного значення для комуністів України. Так, у березні 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б) затвердило написані В. І. Леніним директиви Центрального Комітету партії для КП(б)У та уряду республіки про організацію продовольчої справи. В квітні того ж року ЦК РКП(б) розглянув і затвердив резолюцію «З питання про економічне становище на Україні», в якій накреслювалися програма відродження народного господарства УСРР після вигнання німецько-австрійських окупантів і розгрому петлюрівської Директорії.

Нерідко Центральный Комітет партії обговорював одночасно по кілька питань, пов'язаних з Україною. Так, на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. за участю Леніна розглядалися питання про політику партії на Україні, Всеукраїнський центр, склад Всеукрревкому, можливе включення боротьбистів у III Інтернаціонал⁹. 28 лютого 1920 р. Політбюро ЦК партії обговорило питання про призначення голови РНК УСРР Х. Г. Раковського наркомом іноземних справ Української Радянської республіки, діяльність Президії Всеукраїнського ЦВК, взаємовідносини між наркоматами УСРР і членами їх колегій, приймання боротьбистів до КП(б)У, направлення для роботи на Україну комуністів, які знають українську мову, тощо¹⁰. Перелік цих питань переконливо свідчить не тільки про їхню велику значущість, а й широту діапазону ленінського керівництва.

Однією з його найдієвіших форм були групові та індивідуальні зустрічі й бесіди вождя з партійними і державними працівниками України. В. І. Ленін особисто підтримував постійні міцні зв'язки з багатьма керівниками КП(б)У та уряду республіки, регулярно подавав їм конкретну і своєчасну допомогу при розв'язанні складних і невідкладних завдань партійного й державного будівництва, захисту завоювань Жовтневої революції на Україні. В період громадянської війни Володимир Ілліч неодноразово зустрічався з В. О. Антоновим-Овсієнком, А. С. Бубновим, М. К. Владимировим, В. П. Затонським, Е. Й. Квірінгом, Д. З. Мануїльським, Ф. А. Сергеевим (Артемом), М. О. Скрипником, Г. І. Петровським, М. І. Подвойським, Г. Л. Пятаковим, Х. Г. Раковським, О. Г. Шліхтером, В. Я. Чубарем, Я. А. Яковлевим (Епштейном) та ін. Незважаючи на виключну зайнятість, В. І. Ленін зустрічався і з представниками трудящих мас республіки. Такі зустрічі давали йому додаткову інформацію про становище на Україні і запити трудящих, справляли безпосередній вплив на робітників і селян республіки.

Сотні членів КП(б)У та інших представників українського народу бачили і слухали В. І. Леніна. Йдеться про делегатів з'їздів і конференцій РКП(б), з'їздів Рад, профспілок, комсомолу та інших масових організацій трудящих країни, на яких виступав вождь партії. За нашими підрахунками, лише на VIII і IX з'їздах РКП(б) було майже 70 посланців з України**. Програмну промову В. І. Леніна для моло-

⁹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, стр. 42, арк. 1—2 (далі— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

¹⁰ Там же, стр. 63, арк. 1.

** Підраховано на основі даних, вміщених в опублікованих протоколах VIII і IX з'їздів РКП(б).

дого покоління Країни Рад, проголошену на III з'їзді РКСМ, слухали 50 делегатів від республіки. На VIII Всеросійському з'їзді Рад (за неповними даними) було понад 230 представників України¹¹. Великі представницькі делегації республіки брали участь в роботі III Всеросійського з'їзду профспілок та багатьох інших партійних, радянських і профспілкових форумів.

Численні факти свідчать, що одним з найважливіших каналів зв'язку В. І. Леніна з партійними і радянськими органами України в період громадянської війни був телеграфний зв'язок. Він мав двосторонній характер, причому інтенсивність його особливо зростала в найбільш важкі й відповідальні для республіки періоди. Сотні ленінських телеграм, листів та інших важливих документів оперативно доставлялися таким способом на Україну. Як правило, вони містили вказівки, поради й відповіді вождя керівникам республіки з найважливіших питань їхньої діяльності. Нерідко це були директиви партійним і радянським органам України, надіслані Володимиром Іллічем від імені ЦК РКП(б) чи Раднаркому.

Керівники КП(б)У та уряду республіки постійно зверталися до В. І. Леніна за порадами, з проханнями, регулярно інформували його з усіх питань життя партії та України в цілому. На ім'я В. І. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РСФРР постійно надходили телеграми, листи, доповіді від партійних і радянських працівників, робітників, селян, червоноармійців. Ці хвилюючі людські документи були для Володимира Ілліча цінним джерелом інформації про Україну, становили її трудящих мас, розстановку класових сил у республіці. Враховуючи важливість даного питання, зазначимо, що воно потребує спеціального вивчення. На наш погляд, слід уважно проаналізувати весь масив документів і матеріалів, які були адресовані В. І. Леніну з України в досліджуваний період, і присвятити їм окремий збірник.

Закономірно, що першочергову увагу Володимир Ілліч приділяв розробці й послідовному вивченню політичної і тактичної лінії партії на Україні, зміцненню ідейної та організаційної єдності КП(б)У. Ці питання посідали центральне місце в його теоретичних працях, доповідях і виступах, листуванні з керівними партійними й радянськими діячами республіки, під час зустрічей і бесід з посланцями більшовиків України.

17—22 жовтня 1918 р. у Москві працював II з'їзд КП(б)У. В цьому зв'язку В. І. Ленін зустрічався з представниками партійних організацій республіки. Ці зустрічі мали надзвичайно важливе значення для КП(б)У, зважаючи на велику складність завдань, які стояли перед нею, а також гостру внутріпартійну боротьбу між групами правих і «лівих».

Як тільки керівництво республіканської партійної організації стало відомо про згоду В. І. Леніна прийняти 16 жовтня 1918 р. її посланців, Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання «Про нараду з тов. Леніним». З повідомленням про наступну зустріч з Володимиром Іллічем виступив Е. Й. Квірінг. Він відзначив, що «Центральний Комітет РКП запрошує представників КПУ на нараду з тов. Леніним. Бажаю, щоб були присутні не більше 10—12 чоловік. Пленуму ЦК належить з'ясувати: 1) час наради, 2) її склад». Обмінявшись думками, учасники Пленуму прийняли рішення: «На нараду піти Центральному Комітету в повному складі». Керівництву ЦК КП(б)У було доручено: «Від імені всіх наполягати на відвіданні з'їзду тов. Леніним»¹². На жаль, у зв'язку з необхідністю суворого дотримання умов Брестського миру, вождь партії не зміг виконати дане прохання більшовиків України.

¹¹ VIII Всеросійський съезд Советов рабочих и крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов, 22—29 декабря 1920 г.: Стеногр. отчет.— М., 1921.— С. 298—299.

¹² ПА ЦК при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 10, арк. 1.

На нараді у В. І. Леніна обговорювалися всі основні питання порядку денного II з'їзду КП(б)У, в тому числі й ті, з яких серед керівних партійців республіки були певні незгоди — тактика партізанської боротьби, робота у військах окупантів, підготовка збройного повстання, умови його перемоги. Вождь партії висловив цінні поради з обговорюваних питань. У своїй промові він підкреслив, що у зв'язку з перемогою Антанти і назріванням революції в Німеччині перед комуністами України постають завдання нейтралізації націоналістичної дрібної буржуазії, перенесення центру ваги на роботу серед окупаційних військ, розвінчування намірів імперіалістів цих країн зговоритися між собою для боротьби проти Радянської Росії та пролетарської революції на Заході¹³.

22 жовтня 1918 р., виступаючи на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, на яке були запрошені й делегати II з'їзду КП(б)У, В. І. Ленін ще раз детально зупинився на суті наявних серед більшовиків України розбіжностей і суперечок з принципових питань тактики. Він відзначив, що є дві групи комуністів. Одні з них при визначенні тактики дивляться не лише з точки зору України, а й Росії і Німеччини. Їх Володимир Ілліч назвав інтернаціоналістами, свідомими комуністами, тим самим підтримавши їхні погляди. Інші, незважаючи ні на що, хочуть дати вияв накипілим ненависті й злості, відразу напасти на німецьких імперіалістів. В. І. Ленін назвав їх такими, що неправильно розуміють наростання революції і своїм втручанням можуть перешкодити її справі. В дуже тактовній формі вождь партії розвінчав тактику «лівих» в КП(б)У. Водночас він закликав більшовиків республіки активно боротися за зміцнення єдності дій трудящих України й Росії, з особливою силою підкресливши, «що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможна»¹⁴.

Ленінські поради і вказівки були покладені в основу рішень II з'їзду КП(б)У і всієї наступної діяльності комуністів республіки. Вони мали важливе значення для подолання незгод і зміцнення єдності партійних рядів на Україні. Один з активних учасників тих подій С. В. Косіор, торкаючись на XIII з'їзді Компартії України (27 травня — 3 червня 1937 р.) деяких питань початкового періоду її діяльності, високо оцінив роль у цьому В. І. Леніна і ЦК РКП(б). «Крім нас, з яких одні лівіли, інші правіли, робили помилки і т. д., — зазначав він, — існував ще ЦК РКП(б) і Володимир Ілліч Ленін, який кожного разу, коли ми приїздили на з'їзд, викликав керівну групу до себе і на протязі кількох годин вислуховував усі наші спори і т. д., і після цього слово РКП(б) щодо керівництва виконувалося і з питанням було покінчено»¹⁵.

В ідейно-організаційному зміцненні Компартії України, утвердженні й захисті революційних завоювань в республіці важлива роль належала керівним працівникам партії і Радянської держави, соратникам В. І. Леніна, які за його рекомендацією постійно чи тимчасово працювали на Україні, або ж приїжджали туди для виконання окремих відповідальних доручень. Серед них можна назвати Ф. Е. Держинського, Г. С. Зінов'єва, М. І. Калініна, Л. Б. Каменева, А. В. Луначарського, Я. М. Свердловського, Ф. А. Сергеева (Артема), А. А. Юффе, П. В. Сталіна, Г. І. Петровського, Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе та ін. Щоправда, діяльність багатьох з них в цьому відношенні через серйозні куль-

¹³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. — М., 1975. — Т. 6. — С. 165—166.
¹⁴ Ленин В. И. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1922 р. // Повне зібрання творів — Т. 37. — С. 114.
¹⁵ Цит. за: Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 282.

твіські деформації нашої історії ще не одержала правдивого та об'єктивного висвітлення. Ліквідувати цей недолік — справа істориків.

Значний вклад у визначення більшовицької республіки правильної тактичної лінії в початковий період діяльності КП(б)У, подолання існуючих серед них розбіжностей, зміцнення єдності партійних рядів і братерської дружби російського та українського народів вніс, зокрема, Я. М. Свердлов. Він брав активну участь у роботі II і III з'їздів Компартії України, багато зробив для консолідації її партійних сил. Виступаючи 3 березня 1919 р. у дебатах по звіту ЦК КП(б)У III з'їзду Компартії республіки, Яків Михайлович особливо підкреслив керівну і спрямовуючу роль ленінського ЦК РКП(б) у діяльності партії, зокрема подоланні розбіжностей між правими і «лівими» в КП(б)У¹⁶.

Керівництво В. І. Леніна і ЦК РКП(б), підвищення ідейно-теоретичного рівня членів партії та організаційне згуртування партійних організацій дало можливість зміцнити Компартію України, подолати існуючі в ній розбіжності. Важливе значення при цьому мало те, що суперечки істотно не торкнулися місцевих партосередків, а охопили лише певну частину керівних партійних працівників. До того ж, як характеризував подібні розбіжності В. І. Ленін, вони відбувалися на одній загальній основній базі — на базі визнання диктатури пролетаріату й Радянської влади. На літо 1919 р. групи правих і «лівих» в КП(б)У повністю зникли. Переважна більшість партпрацівників, які брали участь у внутріпартійній боротьбі, остаточно порвала із своїми минулими помилками і активно боролася за втілення в життя політики партії. Лише окремі з них не до кінця позбулися особистих амбіцій, колишніх симпатій і антипатій, що інколи давалося взнаки.

На всіх етапах громадянської війни В. І. Ленін приділяв велику увагу питанням організації боротьби комуністів, всіх трудящих України проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, відновлення і зміцнення там Радянської влади. Враховуючи величезну небезпеку наступу білогвардійських військ Денікіна на Донбас та інші райони республіки весною і влітку 1919 р., недооцінку його з боку місцевих керівних партійних, радянських і військових працівників, він майже щодня, а інколи й по кілька разів на день, надсилав їм директиви та розпорядження по організації оборони УСРР і розгрому ворога. Лише в травні Володимир Ілліч відправив на Україну майже 25 телеграм.

5 травня 1919 р. В. І. Ленін від імені ЦК РКП(б) телеграмою на ім'я командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсєнка і наркомом з військово-морських справ України М. І. Подвойського повідомляв про оголошення їм догани за невиконання вказівок ЦК про заходи по визволенню Донбасу. В той же день Володимир Ілліч надсилав до Києва ще одну телеграму Х. Г. Раковському, В. А. Антонову-Овсєнку і М. І. Подвойському про присорєнення перекидання військових частин для подання термінової допомоги Донбасу¹⁷. 7 травня В. І. Ленін направив три телеграми з метою врятування становища в Донбасі. Спочатку він телеграфував до Києва уповноваженому Ради Оборони на Південному фронті Л. Б. Каменєву про необхідність перекидання підкріплень до Луганська і якнайшвидшого визволення Донбасу. Потім — голові Реввійськради Республіки Л. Д. Троцькому в Шихрани (ст. Московсько-Казанської залізниці), вказуючи на необхідність термінових заходів для подання допомоги Донбасу. Згодом надсилав телеграму з вимогою негайно відправити в Донбас всі воєнні сили і всіх мобілізованих робітників Харкова¹⁸.

Цікаво простежити й зворотний зв'язок В. І. Леніна з Україною в той драматичний період. Інформація з багатьох районів республіки надходила до нього щодня. 10 травня він ознайомився з телеграмою

¹⁶ Свердлов Я. М. Вибрані твори: Статті, промови, листи. — К., 1979 — С. 271.

¹⁷ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. — М., 1976. — Т. 7. — С. 165.

¹⁸ Там же — С. 172.

надзвичайного уповноваженого Ради Оборони на Південному фронті Л. Б. Каменева з Катеринослава про заколот отамана Григор'єва, переговорів з Махно, хід мобілізації робітників у Катеринославі, Бахмуті, Маріуполі, Олександрівську. В той же день Володимир Ілліч одержав телеграму від заст. наркома В. І. Межлаука з Харкова про перекидання в Донбас дивізії, темпи мобілізації робітників і відправки їх на Південний фронт. Ще в одній телеграмі від М. І. Подвойського з Києва повідомлялося про проведення часткової мобілізації в Харківському окрузі, формування українських дивізій для Південного фронту й Бессарабської дивізії для визволення Бессарабії, про стан місцевой промисловості й залізничного транспорту¹⁹.

Розгорнутою програмою мобілізації сил на розгром небезпечного ворога став написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) до організацій партії «Всі сили на боротьбу з Денікінім», опублікований 9 липня 1919 р. у газеті «Известия ЦК РКП(б)», а згодом і пресі України. Всього з травня до серпня 1919 р. В. І. Ленін майже 60 разів направляє військовому командуванню, партійним і радянським органам України конкретні вказівки і розпорядження щодо організації боротьби трудящих проти контрреволюції. З такою ж енергією і невтомністю здійснював він у 1920 р. згуртування сил на розгром військвоєдинопоміщицької Польщі й Врангеля***.

Величезною заслугою В. І. Леніна у досліджуваній період було створення воєнно-політичного союзу радянських республік, який став одним з найголовніших джерел їхньої перемоги над об'єднаними силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни. 8 квітня 1919 р. Володимир Ілліч підписав проект постанови ЦК РКП(б) про необхідність якнайшвидшого здійснення військової єдності Радянської Росії та Радянської України. На початку червня 1919 р. у Москві відбулося історичне засідання Всеросійського ЦВК, на якому було прийнято декрет «Про об'єднання Радянських республік — Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії — для боротьби із світовим імперіалізмом».

Денікінська навала тимчасово перервала процес здійснення соціалістичних перетворень на Україні, розвитку і зміцнення КП(б)У. Понад 20 тис. її членів, тобто майже дві третини всього складу партії, влилися в Червону Армію. Частина комуністів залишилася для роботи в підпіллі. Після визволення України від денікінців і петлюрівців довелося терміново і по суті заново відроджувати партійні організації республік. За таких умов ще більшого значення набувала безпосередня допомога Компартії України з боку В. І. Леніна і ЦК РКП(б).

Саме завдяки Володимирі Іллічу КП(б)У одержала тоді конкретну програму боротьби за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Він зустрічався з членами ЦК Компартії України та уряду республік, розмовляв і листувався з ними з питань національно-державного устрою України, аграрних проблем, глибоко вивчав політичне і економічне становище в республіці, розстановку там класових сил²⁰.

В середині листопада 1919 р. В. І. Ленін написав проект тез про Радянську владу на Україні, в яких виклав завдання РКП(б) з національного і селянського питань, аграрної й продовольчої політики в республіці. Об'єднане засідання Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) за участю ряду партійних працівників України, обговоривши 20 листопада даний проект, постановило передати внесені Леніним та іншими товаришами пропозиції до Політбюро для додаткового вивчення і прийняття остаточного рішення. Наступного дня, на засіданні Політбюро ЦК

¹⁹ Там же. — С. 182.

*** Докладно про роль В. І. Леніна в організації боротьби трудящих України проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції в досліджуваній період див.: Титаренко Я. А. «В. І. Ленін і захист Великого Октябра» — Київ, 1986. — 168 с.

²⁰ Володимир Ільич Ленін: Бюлет. хроніка. — М., 1977. — Т. 8. — С. 13—14, 41 та ін.

РКП(б) під час обговорення питання «Про нашу політику на Україні», Володимир Ілліч висів ряд поправок і доповнень у свої тези. Після рішення Політбюро «прийняти за основу тези т. Леніна»²¹ останні були передані для остаточного редагування в комісію, яка на їх підставі і складала проєкт резолюції «Про Радянську владу на Україні». Пленум ЦК РКП(б), який відбувся 29 листопада 1919 р., затвердив цю резолюцію.

Питання про Радянську владу на Україні було винесене на обговорення VIII Всеросійської конференції РКП(б), яка відбулася 2—4 грудня 1919 р. У своїх виступах на ній В. І. Ленін неодноразово звертався до досвіду і завдань партії в республіці, особливо в такому важливому питанні, як ставлення до селянства. Він обґрунтував і роз'яснив основні положення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», а також політику й тактику партії щодо дрібнобуржуазної націоналістичної партії боротьбистів.

Центральне місце в ленінській програмі відновлення і змінення влади Рад на Україні відводилося союзу робітничого класу з трудящим селянством і воєнно-політичній єдності радянських республік на основі правильного розв'язання завдань національно-державного будівництва, земельної та продовольчої політики. Враховуючи, що переважну масу населення України становило селянство, В. І. Ленін, ЦК РКП(б), VIII Всеросійська партійна конференція зобов'язали комуністів республіки забезпечити якнайтісніший зв'язок радянських установ з корінним селянським населенням. При цьому підкреслювалося про необхідність, «щоб уже на перших порах, при самому введенні ревкомів і Рад, до них була залучена більшість з представників трудячого селянства при забезпеченні вирішального впливу за представниками селянської бідноти»²².

Резолюція «Про Радянську владу на Україні» закріпила щодо конкретних умов республіки проголошену VIII з'їздом РКП(б) (березень 1919 р.) політику союзу робітничого класу із середнім селянством при опорі на бідноту. В ній недвозначно зазначалося, що «завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, а й широких верств середнього селянства, яке своїми справжніми інтересами якнайтісніше зв'язане з Радянською владою»²³. Для успішного здійснення цього завдання в резолюції накреслювалася широка програма конкретних заходів у галузі продовольчої та земельної політики на Україні, спрямованих на ліквідацію допущених у минулому помилок, задоволення інтересів і потреб трудящого селянства, зміцнення його довір'я до Радянської влади.

Одностайно схваливши резолюцію «Про Радянську владу на Україні», VIII Всеросійська конференція РКП(б), з метою забезпечення її неухильного виконання, прийняла рішення «Розробити і запровадити в життя особливо докладні інструкції контролю за партійними працівниками на Україні з точки зору фактичного проведення директив Центрального Комітету»²⁴. Це диктувалося необхідністю зміцнення єдності КП(б)У й було спрямовано проти дезорганізаторської діяльності опортуністичних і сепаратистських елементів.

Розроблена В. І. Леніном політика партії на Україні повністю відповідала обстановці, яка склалася на той час у республіці. Програму боротьби за утвердження Радянської влади на Україні В. І. Ленін розвинув згодом у своєму історичному «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», написаному 28 грудня 1919 р.

²¹ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 42, арк. 1.

²² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1979.—Т. 2.—С. 121.

²³ Там же.

²⁴ Там же.—С. 120.

Незважаючи на те, що названі ленінські документи завжди перебували в полі зору дослідників, тут ще є недостатньо висвітлені сюжети. На наш погляд, важливо поглибити розкрити сам процес створення цих праць, глибоко і конкретно з'ясувати, на основі яких документів і даних В. І. Ленін написав їх, яким був вклад при цьому інших членів ЦК РКП(б). Заслугують на увагу питання про ставлення керівних діячів КП(б)У (особливо на початку), рядових комуністів і широких трудящих мас республіки до резолюції «Про Радянську владу на Україні».

Згуртування комуністів республіки на основі ленінських позицій з корінних питань політики партії мало велике значення для ідейно-організаційного зміцнення Компартії України. озброєна науково обґрунтованою, конкретною програмою діяльності, вона розгорнула боротьбу за здійснення завдань національно-державного будівництва, земельної та продовольчої політики. Надзвичайно важливим було те, що В. І. Ленін не лише озброїв комуністів республіки теоретично, а й сам керував практичним втіленням накресленої програми в життя.

Під його безпосереднім керівництвом розроблявся і був прийнятий Всеукраїнським на початку лютого 1920 р. закон про землю, який відповідав сподіванням українського селянства. «Двічі з приводу цього закону,— задував Г. І. Петровський,— ми їздили радитись до В. І. Леніна, а після розробки і обговорення з представниками з місць, тобто з селянами, проект закону було в третій раз представлено на перегляд В. І. Леніну і уже після цього прийнято для всієї України»²⁵.

Уважно стежив Володимир Ілліч за проведенням правильної продовольчої політики на Україні. Він відразу ж підтримав і схвалив рішення Всеукраїнському про зменшення продрозверстки і видачу частини зібраного хліба сільській бідноті. В телеграмі, надісланій у середині лютого 1920 р. Й. В. Сталіну, В. І. Ленін підкреслював: «Дуже радий, що взяли помірну розверстку — 158 (млн. пудів) і 10 процентів залишаєте бідноті...»²⁶.

Вождем партії допоміг комуністам республіки виробити організаційну форму об'єднання сільської бідноти і середнього селянства. Нею стали комітети незаможних селян (КНС), рішення про створення яких прийняла ІV конференція КП(б)У. Під його керівництвом успішно здійснювалася національна політика партії на Україні.

Для зміцнення КП(б)У, підвищення рівня її ідеологічної та організаторської діяльності в масах величезне значення мала допомога, яку подавали їй В. І. Ленін і ЦК РКП(б) кадрами. В зв'язку з гострою кадровою проблемою (особливо після відновлення Радянської влади на Україні) Володимир Ілліч неодноразово підкреслював необхідність направити туди партійних і радянських працівників. «Ми можемо тепер,— підкреслював він у зверненні до петроградських робітників у березні 1919 р.— і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очиненому і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!»²⁷. Згодом, у період визволення України від денікінців, на телеграмі Сибірського ревкому, який просив прислати йому відповідальних працівників, В. І. Ленін у середині грудня 1919 р. написав: «Оргбюро (Стасовій). По-моєму, в Сибір більше не давати: у нас немає. Сибір не загине. На Україну в с.е. Ленін»²⁸.

ЦК РКП(б) під керівництвом Володимира Ілліча постійно займався розв'язанням кадрової проблеми для республіки. Так, на його

²⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: 36 спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1957.— С. 43.

²⁶ Ленін В. І. Телеграма Й. В. Сталіну // Повне збір. творів.— Т. 51—С. 135.

²⁷ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Там же.— Т. 38—С. 66.

²⁸ Ленін В. І. Питання на телеграмі О. К. Пайкеса і записки в Оргбюро ЦК РКП(б) // Там же Т. 51. С. 91.

засіданні 16 січня 1919 р. першим питанням порядку денного значилося: Україна. Тоді й було вирішено відрядити на Україну Х. Г. Раковського для роботи головою уряду республіки²⁹. Це дало можливість ліквідувати так звану кризу «голови уряду» й зміцнити єдність у керівництві КП(б)У. В грудні 1919 р. ЦК РКП(б) дав директиву мобілізувати від кожної губернії та повіту РСФРР для роботи на Україні: а) двох членів губкому або виконкому; б) трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних працівників; в) по одному в кожному повіті члену колегії повітвиконкому³⁰.

Інколи В. І. Ленін особисто відбирав та інструктував комуністів, які направлялися на Україну. В результаті проведеної роботи лише за період з листопада 1918 р. до лютого 1919 р. ЦК РКП(б) направив у республіку 618 партійних працівників. За даними його обліково-розподільного відділу за перше півріччя 1920 р. на Україну було направлено 1232 працівника, в тому числі 144 — губерньського масштабу, 229 — повітового, 296 — міського³¹.

Направлені ЦК РКП(б) кадри, працюючи, як правило, на найважливіших ділянках партійного і радянського будівництва республіки, внесли значний вклад у розв'язання поставлених партією завдань. Їхня діяльність сприяла підвищенню дисципліни та організованості комуністів. Невипадково вона одержала високу оцінку на V конференції КП(б)У³².

В. І. Ленін постійно дбав про зміцнення єдності партійних рядів республіки. ЦК РКП(б) активно підтримував Компартію України в її боротьбі проти «федералістів», «єденистів» та інших антипартійних груп і течій. Ще влітку 1919 р. у КП(б)У виникла націонал-ухильницька група «федералістів» на чолі з Г. Лапчинським, П. Поповим, Я. Ландером та ін. З питань партійного, радянського і військового будівництва вони виступили з позицій націонал-сепаратизму. Як і боробистки, «федералісти» вимагали військового та економічного відокремлення України від РСФРР та інших радянських республік, ліквідації КП(б)У та створення шляхом об'єднання різних націоналістичних елементів «нової», «самостійної» Української Комуністичної партії. Особливо активізувалася діяльність «федералістів» восени 1919 р. Вони провели у Москві ряд фракційних засідань, на яких обговорили і прийняли підготовлену П. Поповим доповідну записку в ЦК РКП(б). У ній безпідставно стверджувалося, що більшість відповідальних працівників Компартії України поділяють їхні погляди³³.

В. І. Ленін і ЦК РКП(б) проявляли велику терпимість до «федералістів». Володимир Ілліч уважно знайомився з їхніми документами, надісланими в Центральний Комітет, листувався з керівниками групи, прагнув переконати їх у помилковості їхніх поглядів. Представники «федералістів» були запрошені в листопаді 1919 р. на нараду в ЦК РКП(б) для викладу своїх позицій³⁴. Познайомившись з їхньою заявою, В. І. Ленін у листі до Оргбюро ЦК РКП(б) підкреслив, що пересуди відносно політики ЦК РКП(б) є порушенням дисципліни і перешкодою організованій і дружній роботі³⁵. 18 грудня 1919 р. Оргбюро ЦК партії, розглянувши заяву «федералістів», оголосило їм догану. Влітку 1920 р. ЦК КП(б)У виключив активістів групи з лав партії.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 26, арк. 1.

³⁰ Известия ЦК РКП(б).— 1920.— 24 берез.

³¹ Мусиєнко В. В. На захисте завоеваний Великого Октября.— Киев, 1986.— С. 50.

³² Бюллетень V Всеукраїнської конференції КП(б)У.— Харьков, 1920.— № 2.— С. 17—18.

³³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— К., 1970.— Т. 3.— С. 21.

³⁴ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 7.— С. 618; Т. 8.— С. 19, 75, 127 та ін.

³⁵ Ленин В. И. До Оргбюро ЦК РКП(б) // Полное собр. творения.— Т. 51.— С. 95.

Безпосереднє втручання В. І. Леніна допомогло Компартії України подолати наслідки дезорганізаторської діяльності антипартиїної групи «децистів», яка активно виступила на початку 1920 р. у республіці проти політики партії з питань господарського будівництва, роботи на селі тощо. Крім того, «децисти» виступали проти єдиновачальства й твердої дисципліни на підприємствах, централізму в управлінні, добивалися свободи фракцій і угруповань у партії, були проти принципу демократичного централізму. Шляхом різного роду махінацій «децистам», у руках яких тимчасово опинилося керівництво Харківською й Полтавською організаціями, вдалося протягти на IV Всеукраїнську партійну конференцію, яка відбулася в Харкові 17—23 березня 1920 р., значну кількість своїх прихильників.

На конференції «децисти» всіляко намагалися нав'язати свої помилкові погляди всім партійним організаціям України, взяти під свій контроль КП(б)У, щоб перетворити її в опорний пункт боротьби проти ленінського ЦК РКП(б). Під час виборів ЦК Компартії України їм вдалося протягти до його складу більшість своїх прихильників. Керівники «децистів» були обрані також делегатами на IX з'їзд РКП(б).

У цей складний і відповідальний момент комуністи республіки одержали неочікувану допомогу з боку В. І. Леніна і ЦК РКП(б), які вжили негайних заходів для припинення дезорганізаторської діяльності «децистів» на Україні та нормалізації становища в КП(б)У. Враховуючи, що вибори до ЦК на IV конференції Компартії України виявилися неправомочними, оскільки в них взяли участь лише прихильники «децистів» і обраний таким чином Центральний Комітет партії не відображав волі більшості комуністів республіки, Політбюро ЦК РКП(б) за ініціативою В. І. Леніна прийняло рішення про його розпуск і створення Тимчасового бюро ЦК КП(б)У в складі двох представників від старого й нового ЦК і колишнього боротьбиста О. Шумського. В ніч з 23 на 24 березня В. І. Ленін телеграмою повідомив про це представника ЦК РКП(б) на IV конференції КП(б)У Й. В. Сталіна³⁶. Відповідно до цього рішення 24 березня 1920 р. було створено Тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором, яке спочатку і здійснювало керівництво парторганізацією республіки.

Вирішальний ідейний удар В. І. Ленін і партія завдали «децистам» на IX з'їзді РКП(б) (березень—квітень 1920 р.). Вони розвінчали їхні погляди й рішуче засудили їхню антипартиїну та дезорганізаторську діяльність. Після з'їзду, 5 квітня 1920 р., на першому ж засіданні ЦК РКП(б) нового складу було розглянуто питання про Україну. Схвалюючи в цілому політику колишнього складу ЦК КП(б)У і затвердивши її Тимчасовий Центральний Комітет у складі 13 осіб, Пленум прийняв рішення провести перереєстрацію всіх членів КП(б)У і відкликати з України активних «децистів» — Т. Сапронова, М. Фарбмана, Ол. Іванова, В. Косіора та ін.³⁷

7 квітня 1920 р. ЦК РКП(б) звернувся з відкритим листом «До всіх організацій Комуністичної партії України, в якому давався глибокий аналіз становища в КП(б)У, а також визначалися заходи щодо її зміцнення. В листі роз'яснювалося, що ЦК вимушений був вжити рішучі дії для забезпечення єдності в проведенні партійної та радянської політики в республіці. «КП(б)У тим швидше зміцніє і пустить глибоке коріння в саму гущу трудящих України,— підкреслювалося у листі, чим швидше очистить свої ряди від безпринципних авантюристичних попутиків, від елементів демагогії, подумахаївщини, розбещеності»³⁸.

Партійні організації республіки з розумінням і схваленням сприйняли заходи ЦК РКП(б) по оздоровленню КП(б)У, розторгнули бо-

³⁶ Владмир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 8.— С. 414.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 29, арк. 3.

³⁸ Известия ЦК РКП(б) — 1920.— 23 мая.

ротьбу за їх здійснення. Послідовне втілення в життя накреслених партією заходів дало можливість Компартії України успішно подолати наслідки дезорганізаторської діяльності «децистів». Наприкінці вересня 1920 р. ЦК РКП(б) відзначив, що «в нинішній момент ми можемо констатувати повне оздоровлення більшості українських організацій і відсутність у них колишніх чвар і угруповань»³⁹.

Слід відзначити, що боротьба В. І. Леніна та КП(б)У проти антипартійних течій і груп у досліджуваній період не одержала належного висвітлення. Враховуючи принциповий, а підчас і дуже гострий її характер, потрібно глибоко та об'єктивно дослідити дане питання.

Важливе значення для ідейно-організаційного зміцнення КП(б)У, мобілізації комуністів, усіх трудящих на боротьбу за відбудову народного господарства мала V конференція Компартії України, яка відбулася 17—22 листопада 1920 р. у Харкові. Головна увага на ній приділялася питанням господарського будівництва і перебудови партійної роботи в зв'язку з переходом до мирної праці. 21 жовтня 1920 р. В. І. Ленін у зв'язку з підготовкою до цієї конференції написав записку членом Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією послати на неї одного-двох представників Центрального Комітету. 26 жовтня Політбюро ЦК РКП(б) спеціально обговорило питання «Про Українську партійну конференцію». 10 листопада 1920 р. на Пленумі ЦК РКП(б) йшлося про кандидатуру представника ЦК на V конференцію КП(б)У. Після закінчення її роботи, 24 листопада Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна заслухало доповідь Г. Є. Зінов'єва про V конференцію КП(б)У⁴⁰. Оцінюючи підсумки її роботи, ЦК РКП(б) із задоволенням відзначив, що партійні організації України сильно зміцнили і поширили свій вплив не лише на міське робітниче населення, а й на широкі верстви найбіднішого селянства республіки⁴¹.

Після переможного завершення громадянської війни В. І. Ленін і ЦК РКП(б) знову подали конкретну допомогу Компартії України. 9 грудня 1920 р. Пленум ЦК РКП(б) на основі резолюції «Про Радянську владу на Україні» розробив і затвердив «Політичні директиви ЦК РКП(б) для ЦК КП(б)У». Перед партійними організаціями республіки ставилося завдання «використати сприятливі умови, що склалися у зв'язку з ліквідацією білогвардійського і польського фронтів на Україні, для розширення впливу партії в робітничих і селянських масах, для зміцнення Радянської влади і для запровадження в життя чергових політичних і господарських завдань»⁴².

Під керівництвом В. І. Леніна й ЦК РКП(б), в умовах запеклої боротьби проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції, Компартія України з кожним роком зміцнювалася, зростала і загартовувалася. Влітку 1918 р. в її лавах перебувало понад 4 тис. членів, восени того ж року — 9 тис., весною 1919 р. — 36 тис., восени 1920 р. — понад 75 тис. чол. Вона успішно пододала численні труднощі, які виникли на її шляху в той період і внесла вагомий вклад у справу боротьби партії й трудящих мас за захист і зміцнення завуювань Великого Жовтня.

Одержано 12.01.89.

В статье освещается роль В. И. Ленина в укреплении Компартии Украины в период иностранной интервенции и гражданской войны, раскрываются основные формы и методы ленинского руководства партийными организациями и органами Советской власти республики. Значительное внимание уделено малосследованным аспектам тем

³⁹ Девятая конференция РКП(б): Протоколы.— М., 1972.— С. 314.

⁴⁰ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1978.— Т. 9.— С. 393, 409, 493, 500.

⁴¹ Девятая конференция РКП(б): Протоколы.— С. 328.

⁴² Цит. за: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 306.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. П. Таранки (Київ)

Мемуарна література як джерело вивчення діяльності В. І. Леніна в перші дні Радянської влади

Аналізуються спогади учасників Великого Жовтня про діяльність В. І. Леніна у перші переломні дні по організації апарату управління, розробці перших радянських декретів, захисту революційних завоювань, показано роль та місце мемуарної літератури серед інших історичних джерел у вивченні біографії вождя.

В. І. Ленін, керуючи підготовкою та здійсненням Жовтневого збройного повстання у Петрограді і передбачаючи його перемогу, предметно займався організацією апарату управління, розробкою проєктів перших радянських декретів. Особливо ці питання набули першорядного практичного значення після взяття Зимового палацу і арешту Тимчасового уряду. Володимир Ілліч брав активну участь у їх розв'язанні в ті дні на засіданнях ЦК РСДРП(б), Петроградської Ради, більшовицької фракції II з'їзду Рад, під час зустрічей і бесід з окремими керівними працівниками партії, а також з представниками лівих есерів.

На жаль, документальних джерел, які відображали б цю багатопланову діяльність В. І. Леніна, залишилося небагато. Немає протоколі засідань Петроградської Ради того часу, II з'їзду Рад та його більшовицької фракції. До нас дійшли лише газетні звіти про виступи Володимира Ілліча на цих засіданнях, написані ним окремі резолюції та декрети про мир, про землю, постанова про утворення робітничо-селянського уряду, проєкт положення про робітничий контроль¹.

Джерелом до вивчення діяльності вождя більшовицької партії в перші дні після Великого Жовтня є також такі ленінські матеріали як «Замітки про організацію управління»², в яких знайшли відображення думки Володимира Ілліча щодо назви та структури Радянського уряду, а також окремих кандидатур до його складу.

Праці В. І. Леніна містять хоча й короткі, але унікальні відомості про засідання ЦК РСДРП(б) увечері 26 жовтня, на якому велися переговори з представниками лівих есерів Б. Камковим, В. Спіро В. Кареліним з приводу їх входження до складу Радянського уряду³.

Діяльність Володимира Ілліча у ті дні знайшла відображення і в спогадах сучасників. Насамперед це ті з них, у яких висвітлено питання про утворення Радянського уряду. Кілька спогадів присвятив цій темі член ЦК більшовицької партії того періоду В. П. Милютін⁴. Ось як він описує події ночі з 24 на 25 жовтня: «... О 12 годині ночі абс ще пізніше — в буремні дні Жовтневого перевороту час в рахунок не йшов і більшість з нас не спала по кілька дів підряд. — Центральний Комітет партії (більшовиків) засідав в маленькій кімнаті № 36 на першому поверсі Смольного. Посередині кімнати — стіл, навколо — кілька стільців, на підлозі хтось пав'яло... В куточку лежить

¹ Дяв.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 1—29.

² Дяв.: Ленінський збірник, XXI — 1933. — С. 91—92.

³ Дяв.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 42, 68; Т. 36. — С. 466.

⁴ Дяв.: Милютін В. Октябрський переворот: Як проходило називає «На родині комиссара» // Известия. — 1918. — 6 нояб.; Милютін В. Страницы из дневника о Ленине // Проектор. — 1924. — № 4. — С. 9—10; Милютін В. О Ленине. — М., 1924. — С. 4—6.

тов. Березін... він себе погано почуває. В кімнаті виявляють члени ЦК: Ленін, Троцький, Сталін, Смілга, я, Каменев, Зінов'єв, інші розійшлися вирішувати справи. Час від часу стук у двері. Надходять повідомлення про хід подій»⁵. Далі обговорювалося питання про склад та назву нового уряду. Володимир Ілліч категорично заперечував проти старої назви і підтримував пропозицію про те, щоб назвати членів Радянського уряду «народними комісарами», а сам уряд — Радою Народних Комісарів (РНК). Як повідомляє автор, на цьому засіданні на пост Голови РНК одногослосно була намічена кандидатура Леніна.

Той факт, що саме в ніч на 25 жовтня таке засідання відбулося, підтверджує такий документ. У перекресленому В. І. Леніном власною рукописі звернення «До громадян Росії», що було написане вранці 25 жовтня, зазначалося: «Військово-революційний комітет скликає сьогодні, 25 жовтня, о 12 годині дня, Петроградську Раду, вживаючи, таким чином, негайних заходів до утворення Радянського уряду»⁶. З цього тексту видно, що Володимир Ілліч припускав тоді можливість утворення нового уряду на засіданні Петроградської Ради, яку екстремно скликав ВРК. Зрозуміло, що до цього засідання питання про майбутній уряд не могло не обговорюватись членами ЦК РСДРП(б). Таким чином, історичні джерела, що дійшли до нас, свідчать, що в ніч з 24 на 25 жовтня відбулося засідання Центрального комітету більшовицької партії за участю В. І. Леніна, на якому обговорювалося питання про назву, структуру та склад майбутнього Радянського уряду.

Відомості про переговори ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним з лідерами лівих есерів з приводу входження їх до складу Радянського уряду містяться у спогадах Н. К. Крупської⁷. На жаль, ці короткі й фрагментарні записи не дають достатнього уявлення про те, як проходила ця бесіда і які конкретні питання обговорювалися під час неї. Однак у спогадах точно зазначено, що ця бесіда відбулася увечері 26 жовтня. Очевидно, це була ще одна спроба ЦК більшовицької партії на чолі з В. І. Леніном досягти союзу з лівими есерами. Проте, як пізніше стало відомо, М. Спиридонова та інші лідери лівих есерів відмовилися увійти до складу Радянського уряду.

Питання про структуру й склад нового уряду обговорювалося на засіданні більшовицької фракції II з'їзду Рад увечері 26 жовтня. Про це розповідається в спогадах членів більшовицької фракції О. О. Осинкіна і М. І. Печнікова⁸. Обидва вони були делегатами цього з'їзду і брали участь у засіданні фракції увечері 26 жовтня. За свідченням першого з них, окремі члени фракції наполягали на утворенні «соціалістичного уряду», до якого входили б не тільки більшовики і ліві есери, а й представники інших дрібнобуржуазних партій. «В. І. Ленін досить різко відповідав їм, — згадував О. О. Осинкін, — що нам необхідний вині працездатний уряд, а не угодовська говорильня, і якщо ми ще в ланні були згодні взяти владу в свої руки, то тим більше повинні це зробити тепер, коли робітники, селяни і солдати майже одногослосно висловилися за нашу партію, за її політику, а революція уже перемогла у Петрограді та інших містах. Есери й меншовики не бажують йти з нами разом, але це їх справа, тим швидше їх зметуть у смітєвий ящик історії»⁹. Наскільки точно автор передає думки В. І. Леніна,

⁵ Милютин В. Октябрьский переворот.

⁶ Фотокопію документа див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.—4-е вид.—Т. 26—С. 201.

⁷ Див.: Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.—М., 1934.—Ч. III.—С. 12—13; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.—Изд. 3-е, доп.—М., 1989.—С. 321—322.

⁸ Див.: Осинкин А. А. Ленин на II съезде Советов // Ленин в Октябре: Воспоминания.—М., 1957.—С. 176—177; Печников Н. И. Фракция большевиков на II съезде Советов // Петроград в дни Великого Октября.—Л., 1967.—С. 419—422; Печников Н. И. Фракция большевиков на II съезде Советов // Петроград в дни Великого Октября.—Л., 1967.—С. 422.

⁹ Осинкин А. А. Ленин на II съезде Советов.—С. 177.

зрозуміло, стверджувати важко. Але, безперечно, позицію Володимира Ілліча з проблем нового уряду передано, на нашу думку, правильно.

М. І. Печніков, згадуючи про ті самі події, писав, що воно відбулося після екстреного засідання ЦК РСДРП(б) в другій половині дня 26 жовтня. Обговорювалися питання про склад першого Радянського уряду і ВЦВК. За свідченням автора, Володимир Ілліч брав найактивнішу участь у їх вирішенні і підбадьорював деяких молодих кандидатів у члени уряду та до складу ВЦВК, які висловлювали сумніви з приводу їх невеликого досвіду для такої відповідальної роботи¹⁰.

Участь В. І. Леніна в обговоренні питання про утворення Радянського уряду висвітлюється також у спогадах А. В. Луначарського, А. Ломова, О. Равич, Е. Рах'ї¹¹.

А. В. Луначарський, згадуючи про засідання, на якому обговорювалися кандидатури до складу першого Раднаркому, в 1918 р. писав: «Це відбувалося в якійсь кімнаті Смольного, де стільці були закидані пальто та шапками і де всі тіснилися коло слабо освітленого стола. Ми вибирали керівників оновленої Росії. Мені здавалося, що вибір часто занадто випадковий, я все боявся надто великої невідповідності між гігантськими завданнями і людьми, яких вибираємо, котрих я добре знав і які здавалися мені ще невідповідними для тієї чи іншої спеціальності. Ленін досадливо відмахувався від мене і в той же час з усмішкою говорив: «Поки що — потім подивимося — потрібні відповідальні люди на всі посади, якщо виявляться непридатними — зможемо замінити»¹².

За свідченням О. Равич, В. І. Ленін на засіданні «діловито і просто запропонував називатися комісарами за прикладом Паризької комуні». Комісаром освіти було намічено Луначарського, праці — Ногіна, внутрішніх справ — Рикова, зв'язку — Глебова-Авілова^{12а}. На жаль, до цього часу невідомі хоча б які-небудь підтвердження її повідомлень про те, що назва членів Паризької комуні — комісари — стала прикладом для назви членів Радянського уряду. З тексту лєнінських «Заміток» видно, що останніх Володимир Ілліч називав і народними комісарами, і головами комісій, і міністрами¹³.

В одному з варіантів спогадів Е. Рах'ї про ту ж подію говориться: «Розмова у товаришів йшла про організацію уряду. Виникло питання про те, як називатися: міністри — ця назва вважалася невідповідною. Хтось запропонував назву «комісари», «народні комісари». Так і вирішили. Потім стали персонально призначати на посади»¹⁴. Майже без змін передав автор цей епізод пізніше в інших варіантах своїх спогадів.

На жаль, точна дата цього засідання в спогадах не вказується. Проте дуже важливо точно встановити, про яке ж засідання йдеться у кожному конкретному випадку, тому що окремі історики в своїх до-

¹⁰ Дьяков, Печников Н. И. Фракция большевиков на II съезде Советов.— С. 422.

¹¹ Дьяков, Луначарский А. В. Смольный в великую ночь // Пламя.—1918.— № 27.— С. 440—433; Луначарский А. В. Смольный в великую ночь // Вести. обл. комиссариата Внутр. дел Союза коммунист. области.—1918.— № 3.— С. 42—44; Ломов А. В. дни бури и натиска // Пролет. революция.—1927.— № 10.— С. 170—171; Равич О. Н. Анкета участника Октябрьского переворота // ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 4, спр. 199, арк. 57—62; Рахья Э. Мои воспоминания о Владимир Ильиче // Правда.—1927.—21 янв.; Рахья Э. Мои воспоминания о Владимир Ильиче // Ленин в первые месяцы Совет. власти: Сб. воспоминаний.— М., 1933.— С. 38; Рахья Э. Последнее подполье Владимира Ильича // Красн. легионис.—1934.— № 1.— С. 89—90; Рахья Э. Мои предоктябрьские и послеоктябрьские встречи с Лениным // Новый мир.—1934.— № 1.— С. 35—36.

¹² Луначарский А. В. Смольный в великую ночь // Пламя.—1918.— № 27.— С. 443.

^{12а} ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 4, спр. 199, арк. 61.

¹³ Дьяков, Ленинский сборник, XXI.— С. 92—93.

¹⁴ Рахья Э. Мои воспоминания о Владимир Ильиче // Ленин в первые месяцы Совет. власти.— С. 38.

слідженнях ці спогади вживали не за призначенням. Е. Луцький та М. Ірошников, наприклад, вважають, що в спогадах А. В. Луначарського говориться про засідання ЦК, яке відбулося в ніч з 24 на 25 жовтня¹⁵. На наш погляд, це не відповідає дійсності. Зі спогадів А. В. Луначарського, написаних у 1928 р., можна зрозуміти, що вдень 25 і 26 жовтня він ще не знав, що Центральний Комітет висунув його кандидатуру до складу Радянського уряду¹⁶. Зрозуміло, що якщо він був присутнім на нічному засіданні ЦК РСДРП(б) 24—25 жовтня, де про це йшла розмова, то у його спогадах мав бути інший текст. Більше того, ім'я Луначарського не вказує серед учасників цього засідання і В. П. Мільютін¹⁷, спогади якого написані по свіжих слідах тих подій і є найбільш достовірними. Він підкреслював, що на нічному засіданні Центрального Комітету більшовицької партії 24—25 жовтня були виїзково члени ЦК. А. А. В. Луначарський, як відомо, в той час членом ЦК не був.

Не міг В. І. Ленін брати участь у засіданні ЦК в ніч з 25 на 26 жовтня. Як відомо, він повністю був зайнятий керівництвом штурму Зимового палацу, а після його взяття відбув на квартиру В. Д. Бонч-Бруєвича і зайнявся підготовкою проектів перших декретів для проголошення на з'їзді Рад¹⁸. Мабуть, у спогадах А. В. Луначарського відбито одне із засідань ВРК або більшовицької фракції з'їзду Рад, яке відбулося протягом доби 26 жовтня. Точно ж встановити цей факт нині просто неможливо.

Спогади О. Равич за змістом багаті в чому схожі із спогадами А. В. Луначарського, що дає підстави припускати реальність її участі у тому ж засіданні, про яке йдеться у мемуарах наркома освіти.

З розглянутих нами спогадів Е. Рах'ї, які опубліковані в «Правде», у збірнику «Ленин в первые месяцы Советской власти», видно, що засідання, на якому він був присутній, відбулося після закінчення роботи Петроградської Ради, де виступав В. І. Ленін, тобто вдень 25 жовтня. З інших варіантів його ж мемуарів видно, що нібито це засідання відбулося до виступу Володимира Ілляча на з'їзді Рад, тобто увечері 26 жовтня¹⁹. Було це засідання ЦК, ВРК чи більшовицької фракції з'їзду — з його спогадів встановити тепер неможливо.

Щодо спогадів А. Ломова, то в них автор описує не свої особисті спостереження, а повідомляє дані про це засідання, передані йому іншими особами²⁰. Встановити, про яке засідання йдеться у даному випадку, також досить проблематично.

В цілому, незважаючи на відсутність окремих деталей і дат, спогади безпосередніх свідків донесли до нас цікаві факти про процес утворення першого Радянського уряду і роль у його формуванні вождя революції.

Спогадами про виступи В. І. Леніна на II з'їзді Рад поділилися багато його делегатів, зокрема А. А. Андрєєв, І. Х. Бодякшин, О. М. Коллонтай, Н. К. Крупська, Г. Д. Мельников, П. І. Мілюков, Е. А.

¹⁵ Див.: Ірошников М. П. Начальная история Совета Народных Комиссаров // Город Ленина в дни Октября и Бел. Отеч. войск 1941—1945 гг.: Сб. статей.— М.: И., 1964.— С. 4; Луцкий Е. А. Заметки В. И. Ленина о названии, программе и структуре Советского Правительства // Источниковедение: Теор. и метод. проблемы.— М., 1969.— С. 370—373.

¹⁶ Див.: Луначарский А. В. Из октябрьских воспоминаний // Красн. газета.— 1928.— 7 окт.

¹⁷ Див.: Мильютин В. Октябрьский переворот // Известия.— 1918.— 6 нояб.

¹⁸ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биография: В 2 т.— Изд. 8-е.— М., 1987.— Т. 1.— С. 392.

¹⁹ Рах'я Э. Последнее подполье Владимира Ильича // Красн. летопись.— 1934.— № 1.— С. 89—90; Рах'я Э. Мои доктярские и послеоктябрьские встречи с Лениным.— С. 35—36; Рах'я Э. Последнее подполье Владимира Ильича // Последнее подполье Ильича: Воспоминания. М., 1934.— С. 92.

²⁰ Ломов А. В дни бури и натиска // Пролет. революция.— 1927.— № 10.— С. 170—171.

Рах'я, К. Т. Свердлов-Новгородцева, М. М. Скрипник, Ю. М. Стеклов, І. П. Флеровський, П. С. Унціліт та інші. На жаль, ніхто з них дослісно виступів Володимира Ілліча не передав. Цінним у цих мемуарах є те, що в них дуже яскраво відображена атмосфера, яка панувала на з'їзді, закарбовано образ В. І. Леніна під час виступів та роботи з'їзду, передано враження від його промов, особливо про мир і про землю. «Біля мене стояв солдат, очевидно селянин, з білою бородою, — згадує М. М. Скрипник.— З його плечей звисувалася поганенька шинель — «трофей» війни, — він притримував її зашкарбулою рукою. Селянин-солдат, можливо, вперше відчув у словах і думках вождя здійснення своєї потаємної трепетної надії пригнобленої людини — надії на близьке і вірне визволення від рабства»²¹.

Для В. І. Леніна такі поняття, як мир народам, влада Радам, земля селянам були нероздільні і тісно пов'язані з перемогою пролетаріату, який сів за собою селянство. Тому його вождь задалегідь займався розробкою декретів про мир, про землю, про владу, про робітничий контроль. Деякі ці моменти знайшли відображення і в спогадах. Як відомо, 25—26 жовтня на засіданнях ЦК РСДРП(б) і більшовицької фракції з'їзду обговорювалися кілька проектів декрету про землю, у тому числі й проект, написаний В. І. Леніним. На жаль, цих рукописів або хоч би копій, а також протоколів засідань, на яких обговорювалося це питання, не збереглося. Проте сумніву у тому, що автором прийнятого II з'їздом Рад декрету про землю був В. І. Ленін, у нас не може бути. В передмові до брошури «Матеріали з аграрного питання» Володимир Ілліч прямо писав про резолюцію Квітневої конференції з аграрного питання і про декрет про землю: «Проекти обох цих документів в їх первісному вигляді (тобто *проекти*) були написані мною»²².

Крім цього ленінського документа, у нашому розпорядженні є спогади, з яких йдеться про те, що напередодні з'їзду, а точніше — 25—26 жовтня, Володимир Ілліч працював над текстом проекту декрету про землю. В. Д. Бонч-Бруевич у 1920 р. на вечорі спогадів активних учасників Жовтневого збройного повстання поділився своїми враженнями про те, як після взяття революційними військами Зимового палацу і арешту Тимчасового уряду В. І. Ленін відправився на його квартиру й, незважаючи на велику втому, сів за написання проекту декрету про землю. За його свідченням, до ранку цей проект був уже готовий²³.

Дані про те, що протягом 25 і 26 жовтня В. І. Леніним був написаний проект декрету про землю, є також у спогадах В. П. Мілютіна та А. В. Луначарського²⁴. Так, перший з них у мемуарах писав: «В знаменну ніч перевороту з 24 на 25 жовтня... розроблявся й перший основний декрет про землю... Перший проект декрету про землю був накреслений мною і тов. Ларінін, але остаточне формулювання і написання проекту декрету про землю належить т. Леніну. Ми були позбавлені можливості довгого обговорення...»²⁵.

З наведеного уривку з мемуарів В. П. Мілютіна можна зробити припущення: якщо потребувався інший проект — проект В. І. Леніна з «остаточним» формулюванням, — значить, проект Ю. Ларіна і В. Мілютіна було відхилено Центральним Комітетом. А з слів В. П. Мілютіна

²¹ Скрипник М. Ільчя в Смольном // Правда.—1926.—22 янв.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 35.—С. 114.

²³ Див. Бонч-Бруевич В. Воспоминания об Октябрьском перевороте // Пролет. революция.—1922.—№ 10.—С. 71; Бонч-Бруевич В. Как писал Владимир Ильич декрет о земле // На боевых постах Февральской и Октябрьской революций.—М., 1931.—С. 117—121.

²⁴ Див. Мілютин В. Первые шаги // Сельскохозяйств. жизнь.—1922. № 7.—С. 29; Мілютин В. Десять лет тому назад // Там же.—1927.—№ 44—47. С. 41; Мілютин В. Аграрная политика СССР.—М.; Л., 1926.—С. 61; Изд. 2-е.—М., 1927.—С. 58; Изд. 3-е.—М., 1929. С. 57; Луначарский А. В. Смольный в великую ночь // Пламя.—1918. № 27.—С. 440—443.

²⁵ Мілютин В. Первые шаги // Сельскохозяйств. жизнь.—1922.—№ 7.—С. 29.

про те, що вони «були позбавлені можливості довгого обговорення...», можна зробити висновок, що проект двох авторів зустрів серйозні заперечення, викликав дискусію й вимагав тривалого обговорення. За Мілютіним виходить, що Володимир Ілліч зайнявся розробкою проекту декрету про землю після того, як був відхилений членами ЦК проект його та Ларіна, тобто 25—26 жовтня. До того ж часу відносить написання Володимиром Іллічем цього документа і А. В. Луначарський.

Історик Е. О. Луцький, який спеціально займався вивченням питання про підготовку В. І. Леніним проекту декрету про землю, дійшов висновку, що питання про структуру та зміст цього документа до 20—21 жовтня 1917 р. було для Володимира Ілліча уже вирішене. Однак напружена робота в останні дні перед повстанням і саме повстання не дали йому можливості до приходу в Смольний оформити належним чином цей проект земельного закону²⁶. Ці обставини послужили причиною появи проекту Ю. Ларіна і В. Мілютіна, який вони подали для обговорення на засіданні ЦК партії в ніч з 24 на 25 жовтня. З таким висновком вченого в цілому можна погодитися. Однак, на наш погляд, однією з причин обговорення проекту декрету про землю В. Мілютіна і Ю. Ларіна була та, що дізнавшись від Е. Рах'ї про події у місті, Володимир Ілліч вирішив негайно йти в Смольний. Поспішаючи, він не взяв з собою нічого, крім найнеобхіднішого. Не захопив з собою й документи, які він готував раніше для II з'їзду Рад. Це підтверджують спогади М. Фофанової, яка відзначала, що увечері 26 жовтня В. І. Ленін просив її та Марію Іллінічу доставити з останньої конспіративної квартири в Смольний написані ним матеріали і газету, в якій був опублікований наказ селян²⁷.

Ми вважаємо, що 25—26 жовтня на квартирі В. Д. Бонч-Бруевича і в Смольному В. І. Ленін займався не розробкою проекту декрету про землю (він був на той час готовим), а лише зробив належне його оформлення для проголошення на з'їзді Рад і якнайшвидшого опублікування в пресі.

Ми маємо в своєму розпорядженні свідчення членів РСДРП(б) В. О. Бистрянського та Ф. І. Голощюкіна про те, що з роз'ясненням положень проекту декрету про землю В. І. Ленін виступав увечері 25 жовтня на засіданні більшовицької фракції II з'їзду Рад²⁸. «Головним чином він (тобто В. І. Ленін.— В. Т.) спинився на доказі необхідності висунути лозунг соціалізації землі,— згадував Ф. Голощюкін.— Відчувалося, що він побоювався, що більшовики, які звикли довгі роки сперечатися з приводу «соціалізації», будуть заперечувати, тому він штурмував у своїй промові цю позицію»²⁹.

За свідченням колишнього лівого есера П. В. Бухарцева, який в 1918 р. вступив до партії більшовиків, під час зустрічі В. І. Леніна, членів ЦК з представниками лівих есерів 26 жовтня, крім питання про структуру Радянського уряду, обговорювалося ще питання про землю³⁰. Е. Луцький вважає, що під час цієї зустрічі такої розмови не могло не бути. На його думку, під час переговорів В. І. Леніна з лівими есерами було погоджено питання про селянський наказ про землю із вступною статтею В. І. Леніна, тобто проект декрету про землю³¹.

²⁶ Днев: Луцкий Е. А. Подготовка проекта декрета о земле // Октябрь и гражданская война в СССР: Сб. статей.— М., 1966.— С. 237.

²⁷ Днев: Фофанова М. В. Как родился декрет о земле // Новый мир.— 1960.— № 4. С. 147.

²⁸ Днев: Голощюкин Ф. Отрывки воспоминаний // О Ленине: Сб. воспоминаний.— М., 1925.— Т. I.— С. 59—61; Голощюкин Ф. Анкета участника Октябрьского переворота // От Февраля к Октябрю.— М., 1957.— С. 112.

²⁹ Голощюкин Ф. Анкета участника Октябрьского переворота.— С. 112.

³⁰ Бухарцев П. В. Мои встречи с Ильичем // ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 4, спр. 197, арк. 24.

³¹ Днев: Луцкий Е. А. Подготовка проекта декрета о земле.— С. 243.

В зв'язку з цим викликають інтерес спогади делегата II з'їзду Рад І. Х. Бодякіна про роботу більшовицької фракції 26 жовтня³². У першому варіанті своїх спогадів він відзначає, що оголошення головою засідання І. Б. Каменевим проєкту декрету про землю викликали масу поправок. Однак виявлені нами джерела не містять повідомлень про конкретні поправки, крім тих, про які пише І. Х. Бодякіна. Про свої поправки автор повідомляє таке: «Я пропоную три поправки: а) встановити слова «рядових селян», де говориться, що «земля селян і козаків не конфіскується і не відбирається»; б) викинути пункт про те, що дезертирів позбавляти землі, і в) викинути пункт про віддачу під суд селян за розграбування майна поміщиків. Каменев спитав думку Володимира Ілліча. Володимир Ілліч проти моїх поправок не заперечував. Мої поправки були прийняті»³³.

Повідомлення І. Х. Бодякіна про внесення ним поправок підтверджується документальними джерелами³⁴ та розповіддю Дж. Ріда про виступ на з'їзді Рад «красномовного солдата», як назвав він І. Х. Бодякіна, який говорив про земельний наділ для дезертирів³⁵. На наш погляд, перша поправка була прийнята незалежно від того, яким було її формулювання. Щодо другої і третьої поправок І. Х. Бодякіна, то, на нашу думку, вони викликали заперечення з боку В. І. Леніна і були відхилені через те, що прийняття другої поправки змінило б текст селянського наказу, що Володимир Ілліч вважав зовсім небажаним. Третя поправка І. Х. Бодякіна була направлена проти статті 3-ї тексту декрету, написаного В. І. Леніном, де говорилося: «Будь-яке псування конфіскованого майна, яке належить відіняти вєсьму народоу, оголошується тяжким злочином, що карається революційним судом»³⁶. Прийняття поправки І. Х. Бодякіна, на думку В. І. Леніна, могло привести до неорганізованих дій окремих селян, проти чого він рішуче виступав. У спогадах, написаних пізніше, І. Х. Бодякіна уже не згадує про дві останні поправки. Що ж до першої, то він підкреслює, що цю пропозицію на засіданні більшовицької фракції II з'їзду Рад запропонував саме він.

Надаючи великого значення рішенням II з'їзду Рад, ЦК партії більшовиків, В. І. Ленін передбачали внести на його розгляд і затвердження, крім питань про мир, про владу, про землю, ще й питання про робітничий контроль. Підготувати тези доповіді з цього питання ЦК РСДРП(б) доручив В. П. Мілютіну³⁷.

Відомий документ В. І. Леніна — «Проект положення про робітничий контроль»³⁸ — засвідчує, що Володимир Ілліч займався предметно також й цим питанням. Написаний ним проєкт обговорювався 26 або 27 жовтня на нараді представників профспілок та Центральної Ради фабрично-заводських комітетів і був прийнятий за основу. Потім цей документ передали секретарю Всеросійської Ради профспілок С. А. Лозовському і лише після обговорення його було надіслано на розгляд Комісії праці. На жаль, цей ленінський документ не має авторської помітки про дату його написання, а в хроніках біографії вожда вона вказана приблизно — 26 або 27 жовтня³⁹.

³² Див.: Бодякіна І. Х. Из недавнего прошлого // ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 3, спр. 552, арк. 1—17; Бодякіна І. Х. На II Всероссийском съезде Советов // Пропавший и агитатор. — 1957. — № 20. — С. 55—58.

³³ Бодякіна І. Х. Из недавнего прошлого.

³⁴ Див.: Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов: Сб. документов. — М., 1928. — С. 77.

³⁵ Див.: Рид Джон. 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1957. — С. 125.

³⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 22.

³⁷ Див.: Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). — Август 1917 — фев. 1918. — М., 1958. — С. 118.

³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 28—29.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Там же. — С. 526; Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — Т. 5. — С. 7.

Однак, на наш погляд, таке датування не зовсім точне. Якщо прийняти до уваги більш пізню дату (27 жовтня), то виходить, що Володимир Ілліч тільки після закінчення роботи з'їзду Рад взявся за розробку документа про робітничий контроль. Чи так це було в дійсності? Звернемося до спогадів учасників, які займалися в ті дні розробкою проекту декрету про робітничий контроль. Ми маємо кілька варіантів спогадів працівника ЦР ФЗК того часу В. Я. Чубаря⁴⁰. Через рік після перемоги Жовтневого збройного повстання він писав: «26-го вранці було організовано засідання, присвячене розробці декрету про робітничий контроль, положення про господарський орган для керівництва всім економічним життям... В цей же день була невелика нарада з цього питання з т. Леніним, з якої мені довелося піти, тому що мене призначили комісаром Головного артилерійського управління»⁴¹. В тому ж році автор повторив ці факти про нараду працівників ЦР ФЗК, в якій брав участь В. І. Ленін, але дату вказав приблизно 26—27 жовтня⁴². В дні всенародного трауру в 1924 р. В. Я. Чубар знову назвав дату наради з участю В. І. Леніна 26 жовтня⁴³. В зв'язку з цим заслуговує на увагу одна цікава деталь, яка підтверджує, що описана автором нарада, на якій обговорювався «Проект положення про робітничий контроль», відбулася 26 жовтня. В. Я. Чубар згадував, що йому не довелося бути на нараді до її закінчення, оскільки він був призначений на нову посаду і негайно відправився виконувати нове доручення ВРК. Цей факт підтверджується документально: збереглося посвідчення на ім'я В. Я. Чубаря, датоване 26 жовтня, про призначення його комісаром Головного артилерійського управління⁴⁴.

Ми маємо також спогади С. А. Лозовського. У 1924 р. з приводу обговорення питання про робітничий контроль він писав: «29 або 30 жовтня (11 або 12 листопада), точно дату не пам'ятаю, я піднявся з нижнього поверху Смольного інституту, де розташувалася ВЦРПС, наверх, де знаходився Військово-революційний комітет — назустріч їде Ілліч. «Добре, що я Вас зустрів, — вигукнув він, — ось я написав проект декрету про робітничий контроль. Прогляньте його, порадьтеся з фахівцями профспілок, а потім треба буде розглянути його вже у фракції ЦВК». І він вручив мені написаний олівцем начерк восьми пунктів декрету. Я негайно відправився у ВЦРПС, секретарем якої я в той час працював, і тут ми з Циперовичем засіли за перегляд цього декрету. До восьми пунктів ми додали ще кілька. Головне, що мене турбувало в пропонуваному проекті декрету, це повна відсутність централізованого контролю. Там не було ніяких органів, які вносили б визначений регулюючий елемент в контрольний апарат, який заново виникає, і я вінс пункт про утворення Всеросійської і районних Рад робітничого контролю»⁴⁵.

З тексту спогадів С. А. Лозовського видно, що він точно не пам'ятає дати вказаної зустрічі з В. І. Леніним і, на наш погляд, вона ним вказана невірно. Відомо, що «Проект положення про робітничий контроль», написаний В. І. Леніним, з доповненням С. А. Лозовського та Г. В. Циперовича, уже 27 жовтня розглядався на першому засіданні Раднаркому. Напевно, 26 жовтня, в час, що залишався до відкриття другого засідання з'їзду Рад, В. І. Ленін прагнув погодити цей проект

⁴⁰ Див.: Чубарь В. Октябрьские дни 1917 г. // Нар. хоз.-во.—1918.— № 11.— С. 23—24; Чубарь В. Роль Центрального Совета фабрично-заводских комитетов в организации Высшего Совета народного хозяйства // Там же.— С. 8; Чубарь В. Уроки Ильича // Экономич. жизнь.—1924.— 27 янв.

⁴¹ Чубарь В. Октябрьские дни 1917 года.— С. 23.

⁴² Див.: Чубарь В. Роль Центрального Совета.— С. 8.

⁴³ Див.: Чубарь В. Уроки Ильича

⁴⁴ Див.: Петроградский Военно-революционный комитет: Документы и материалы.— М., 1966.— Т. 1.— С. 211.

⁴⁵ Лозовский С. Очерки воспоминаний // Великий стратег классовой войны.— М., 1924.— С. 108

з керівниками Центральної Ради профспілок, обговорити на засіданні більшовицької фракції II з'їзду Рад, а потім представити для обнародування на пленумі з'їзду Рад. Але, очевидно, суперечності серед профспілкових працівників і керівників фабзавкомів, які не до кінця розуміли суті робітничого контролю, зробили неможливим розгляд цього проекту на з'їзді Рад.

Таким чином, аналіз матеріалів, які ми маємо, дає нам можливість зробити висновок, що «Проект положення про робітничий контроль» був написаний В. І. Леніним цілком ймовірно 26 жовтня, і в той же день він обговорювався на нараді представників Центральної Ради профспілок і ЦР ФЗК за його участю.

Відомо, що В. І. Ленін був організатором і керівником боротьби проти контрреволюційного виступу Керенського — Краснова. Ця сторона діяльності Володимира Ілліча знайшла відображення в документальних джерелах, але таких матеріалів збереглося небагато. До нас дійшли ленінські документи: дослівний запис телеграфічної розмови В. І. Леніна з Гельсінгфорсом та газетні звіти про його виступи на нараді полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовтня 1917⁴⁶⁻⁴⁷. Крім цих документів, збереглося кілька мандатів і посвідчень, підписаних В. І. Леніним як головою або членом ВРК, а також як Головою РНК⁴⁸. Всі ці документи є цінним історичним джерелом, але дати досить повне уявлення про воєнну діяльність В. І. Леніна у перші післяжовтневі дні вони не можуть.

Цю прогалину якоюсь мірою заповнюють спогади сучасників. Відомості про перші заходи, вжиті В. І. Леніним для захисту революційних завоювань, є у спогадах В. О. Антонова-Овсенка⁴⁹. Автор був членом ВРК і працював в ті дні під безпосереднім керівництвом Володимира Ілліча. Про свою діяльність у перший день після взяття Зимового палацу та зустріч з вождем він пише: «У ВРК ми знали, що Керенський виїхав назустріч ешелонам, які були викликані з фронту. (Виїхав під прикриттям американського прапора в автомобілі Сполучених Штатів). Необхідно було в ту ж мить готувати відсіч. «Дибенко — морське міністерство, Криленко — зовнішній фронт, Антонов — воєнне міністерство і внутрішній фронт». Володимир Ілліч, роблячи нам ці вказівки ще 26 жовтня, рекомендував мені негайно спробувати оволодіти апаратом військового округу, перебратися для цього із Смольного у приміщення окружного штабу. Він виявив явне незадоволення, коли на питання: як міркую організувати керівництво відсічю контрреволюції, я відповів: «Створимо трійку — з «Воєнкою» і «Червоною гвардією»... — Ніякого розчленування керівництва! Домовилися, що залучу до керівного центру Чудновського і штаб-капітана Дзевятовського, який імпонував мені своїм фронтовим чином. — Але не переуступайте керівництва! — наполягав Ленін»⁵⁰.

Отже, В. І. Ленін уже 26 жовтня змушений був почати організацію оборони революційних завоювань. Виділення ним внутрішнього фронту як окремої і самостійної одиниці із своїм командуючим, а також перенесення штабу ВРК із Смольного в приміщення Петроградського військового округу і створення єдиного керівництва говорить про те, що Володимир Ілліч з першого дня існування Радянської влади надавав першочергового значення саме питанню революційної оборони.

⁴⁶⁻⁴⁷ Дяв. Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 30—37.

⁴⁸ Дяв.: Петроградський Воєно-революційний комітет. — Т. 1. — С. 137, 183, 283, 310, 311, 390.

⁴⁹ Антонов-Овсенко В. В Октябрські дні // Красноармеец. — 1919. — № 10. — С. 32; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — М., 1924. — Т. 1. — С. 80—81; Антонов-Овсенко В. В семнадцатом году. — М., 1933. — С. 322—329, Антонов-Овсенко В. В революции. — М., 1957. — С. 175—176.

⁵⁰ Антонов-Овсенко В. А В семнадцатом году. — С. 324

Важливо встановити, де та за яких обставин відбувалася розмова між В. І. Леніним та В. О. Антоновим-Овсієнко. З тексту можна зрозуміти, що вона велася або в присутності членів ВРК або «Воєнки», або під час якогось засідання чи наради. З документальних джерел ми знаємо: того ж вечора відбулося засідання ЦК партії, де обговорювалося питання про склад та структуру Радянського уряду⁶¹. Однак його матеріали не вміщують ніяких даних про те, що там розглядалися ще якісь інші питання.

Про засідання ВРК вранці 26 жовтня, в роботі якого брав участь В. І. Ленін, розповідає в своїх спогадах А. Бубнов. Автор, як відомо, був членом ВРК і ЦК партії. У ті історичні жовтєві дні йому часто доводилося спілкуватися з Володимиром Іллічем. «Після перевороту ми, члени Центрального Комітету,— згадував пізніше А. Бубнов,— кожного дня, інколи по кілька разів, зустрічалися з Леніним у Смольному в ті незабутні дні, коли через Смольний котилася маса солдатів, робітників та матросів, а під Петроградом гриміли гармати та йшли вже авангарди бої...»⁶². Все це свідчить, що в достовірності повідомлень А. Бубнова не слід сумніватися.

Про одне із засідань ВРК за участю В. І. Леніна розповідає і член Петроградської Ради, робітник заводу «Еріксон» О. Семенов⁶³. Із спогадів видно, що вранці 26 жовтня він двічі зустрічався з Володимиром Іллічем. Перша зустріч відбулася в Смольному на третьому поверсі в кімнаті № 76. Коли він через кілька годин, виконавши доручення Леніна, повернувся в Смольний, Володимир Ілліч був уже на засіданні ВРК. Про це засідання О. Семенов нічого не розповідає, бо він на ньому не був. Але те, що 26 жовтня О. Семенов зустрічався з В. І. Леніним, підтверджує написаний рукою вождя мандат, виданий на його ім'я і підписаний Володимиром Іллічем як членом ВРК⁶⁴. Цілком імовірно, що О. Семенов повідомляє про те ж саме засідання ВРК за участю В. І. Леніна, про яке писали В. О. Антонов-Овсієнко і А. С. Бубнов.

У нашому розпорядженні є кілька спогадів М. І. Подвойського⁶⁵, який у ті дні брав безпосередню участь в організації боротьби проти військ Керенського — Краснова. Автору пощастило працювати тоді разом з Володимиром Іллічем, стежити за його діяльністю і тому його спогади, особливо ті, що написані за життя В. І. Леніна, є дуже цінним джерелом. Із спогадів видно, що протягом всього часу боротьби з контрреволюцією Володимир Ілліч особисто керував всією справою організації оборони. Так, після взяття військами Керенського — Краснова Гатчини В. І. Ленін у супроводі членів ЦК пізно вночі прибув до штабу Петроградського військового округу, де знаходився ВРК, і зажадав доповіді йому про вжиті заходи для оборони Петрограда. Під час доповіді В. О. Антонова-Овсієнка він зробив цілий ряд зауважень

⁶¹ Див.: Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — С. 132.

⁶² Бубнов А. Ленін в октябрські дні // *Известия*.— 1927.— 6—7 нояб.

⁶³ Див.: Семенов А. Товарищ в больших и малых нуждах // *Великий строитель: Сб. воспоминаний и статей*.— М., 1924.— С. 150—153; Семенов А. Товарищ в больших и малых нуждах // *Рабочие и крестьяне о Ленине: Сб. воспоминаний*.— М., 1933.— С. 94—96; Семенов А. Товарищ в больших и малых нуждах // *Рабочие и крестьяне России о Ленине. Воспоминания*.— М., 1958. С. 38—40.

⁶⁴ Фотокопію цього документа див.: Петроградский Военно-революционный комитет. Документы и материалы.— Т. 1.— С. 137.

⁶⁵ Див.: Подвойский Н. Ленин в Октябрьские дни // *Агит-РОСТА*.— 1919.— 23 окт.; Подвойский Н. Ленин в Октябрьские дни // *Известия*.— 1920.— 23 апр.; Подвойский Н. Ленин в Военно-революционном штабе // *Памяти Ленина: Сб. воспоминаний и статей*.— М., 1924. С. 74—75; Подвойский Н. Ленин в дни переворота // *Красн. газета*.— 1927.— 6 нояб.; Подвойский Н. О военной деятельности В. И. Ленина // *Коммунист*.— 1957.— № 1.— С. 38—46; Подвойский Н. Ленин в 1917 году.— М., 1957.— С. 71—87; Подвойский Н. Год 1917-й.— М., 1958.— С. 148—189.

з приводу укріпленя окремих стратегічних пунктів, дав розпорядження негайно відправити з Гельсінґфорса, Кронштадта та Вибора на допомогу Петрограду загони матросів, босприпаси і бойові кораблі. Факт відвідання В. І. Леніним штабу цього військового округу підтверджується документально: збереглася перепустка на ім'я Володимира Ілліча, датована 27 жовтня, яка давала йому право на беззаборонний вхід у приміщення військового округу⁵⁶.

Наступного дня, коли становище на фронті стало ще тяжчим, В. І. Ленін прибув у штаб ВРК і став безпосередньо керувати обороною Петрограда.

«Робота закипіла,— згадує М. І. Подвойський,— але тов. Леніна це не задовольняло; йому здавалося, що робота все йде ще повільно, нерішуче, неенергійно, і він взявся сам викликати у свій кабінет представників організацій та заводів і брати в них інформацію про стан озброєння робітників, про технічні засоби й про те, що можна взагалі одержати від них для оборони і чим їх завод може бути для цього ко-рисьним...»⁵⁷.

В той же день, розповідає далі Подвойський, В. І. Ленін провів нараду з представниками партійних організацій, фабрично-заводських комітетів, професійних спілок, районних Рад, військових частин Петроградського гарнізону. На нараді він ознайомив її учасників з розробленими заходами по обороні Петрограда. Згідно з цим планом перед кожним районом, заводом, військовою частиною стояло конкретне завдання, було визначено строки його виконання. Все це позитивно впливало на результат боротьби з контрреволюцією.

Відомості про діяльність В. І. Леніна по розгрому військ Керенського — Краснова є в спогадах О. Г. Проніна, І. І. Вахрамєєва, С. В. Косіора, П. Ю. Дибенка, В. Д. Бонч-Бруєвича, П. Данилова, К. А. Гайліса, Є. М. Адамович, Д. З. Мануїльського, М. К. Тер-Арутюнянца та інших. Автори коротко згадують той чи інший епізод із своїх зустрічей з Володимиром Іллічем в ті критичні дні революції дні. І кожний такий факт доповнює діяльність вождя. Так, О. Г. Пронін, керівник загону кронштадтських моряків, які прибули на допомогу революційному Петрограду, зазначав, що його зустріч з В. І. Леніним відбулася 27 жовтня у Смольному. У бесіді Володимир Ілліч високо оцінив роль кронштадтських моряків у революції і висловив упевненість, що вони й надалі будуть надійною опорою Радянської влади⁵⁸.

Спогади голови Петроградського військово-морського комітету І. І. Вахрамєєва, який також зустрічався з вождем 27 жовтня, свідчать, що Володимир Ілліч предметно займався організацією оборони Петрограда. Коли І. Вахрамєєв увійшов до штабу ВРК, перед В. І. Леніним на столі лежала розгорнута карта столиці та її околиць і він розробляв план оборони. «Чи зможе флот подати допомогу сухопутному фронту?» — звернувся до нього Володимир Ілліч. Автор спогадів висловив свої міркування, і його варіант використання бойових кораблів сподобався В. І. Леніну. Після цього Володимир Ілліч наказав І. І. Вахрамєєву діяти згідно з розробленим планом, регулярно інформувати штаб ВРК про його виконання⁵⁹.

С. Косіор та І. Наумов розповідають про участь В. І. Леніна в роботі наради членів виконавчої комісії Петроградського комітету та керівних працівників районних комітетів партії, що відбулася пізно вночі 28 жовтня, коли стало відомо, що війська Керенського — Крас-

⁵⁶ Див.: Петроградский Военно-революционный комитет: Документы и материалы.— Т. 1.— С. 183.

⁵⁷ Подвойский Н. Ленин в Октябрьские дни // Агит.-РОСТА.—1919.— 23 окт.

⁵⁸ Див.: Пронин А. Ленин в октябрьские дни // Об Ильиче: Сб. статей воспоминаний, документов и материалов.—Л., 1924.— С. 42—44.

⁵⁹ Див.: Вахрамеев И. Ленин в октябрьские дни // Ленин и Красный Флот: Сб. воспоминаний.—Л., 1924.— С. 71—73

нова захопили Красне Село. Володимир Ілліч, звертаючись до учасників наради, вимагав мобілізувати всі сили й засоби на боротьбу з контрреволюцією, підняти на ноги всіх робітників, будувати перешкоди з колючого дроту, копати окопи тощо⁶⁰.

В спогадах розповідається, що в ці дні В. І. Ленін зустрічався й давав поради В. Антонову-Овсієнку та П. Дибенку, які тільки-но повернулися з фронту⁶¹, пізно вночі їздив на Путиловський завод і цікавився виготовленням бронепоезда⁶², мав бесіду з більшовиками-агітаторами С. Орджонікідзе, Є. Адамович та Д. Мануїльським і рекомендував їм негайно виїхати на фронт⁶³, просив керівника латиських більшовиків К. Гайліса силами латиських стрільців завдати удару в тил військ Керенського — Краснова і розгромити їх⁶⁴.

Зазначимо, що більша частина цих спогадів написана учасниками тих подій по пам'яті. Але, як відомо, людська пам'ять далеко не досконала. Дуже часто вона, добре зберігаючи одні факти минулого, легко втрачає інші. Недивно, що в проаналізованих нами спогадах дати багатьох зустрічей авторів з В. І. Леніном або зовсім не вказані, або ж зазначені приблизно. І документальні джерела, що збереглися, на жаль, не дають можливості встановити всі ці дати точно.

В цілому спогади сучасників є важливим джерелом вивчення реального життя та багатогранної діяльності В. І. Леніна, історії Комуністичної партії, соціалістичної революції. Дані мемуарів використовуються для складання списку незнайдених праць вождя. Однак ще не до кінця відомості спогадів вичерпані, деякі важливі факти до цього часу не введені до наукового обігу. Але не вся мемуарна література рівноцінна. Особливе значення мають спогади осіб, котрі в буремні жовтєві дні тривалий час знаходилися поруч з вождем і своїми думками поділилися на сторінках газет чи журналів в перші роки Радянської влади. Певна частина спогадів дублює документальні джерела. Це більшою мірою стосується мемуарів, написаних через десятки років після революційних подій. Використання ж спогадів можливе тільки при ретельному всебічному аналізі в комплексі з документальними джерелами і насамперед з творами самого В. І. Леніна.

Одержано 12.01.89.

Аналізуються воспоминания участников Великого Октября о деятельности В. И. Ленина в первые послеоктябрьские дни по организации аппарата управления, разработке первых советских декретов, защите революционных завоеваний, показано роль и место мемуарной литературы среди других исторических источников в изучении биографии вождя.

⁶⁰ Див.: Косиор С. Из прошлого // Красная сибирячка. 1924. - № 2 — С. 73—74; Наумов И. Ленин — учитель // Петроград правда. — 1924. — 27 янв.

⁶¹ Див.: Антонов-Овсєєнко В. В. Октябрьские дни. — С. 31—32; Дыбенко П. Матейкин. — М., 1923. — С. 86; Бонч-Бруевич В. Дни Октября // Красноармеец — 1927. — № 21. — С. 2—4.

⁶² Див.: Данилов П. Внезапное появление Ленина на Путиловском заводе в час ночи // Рассказы рабочих о Ленине. — М., 1934. — С. 83—84.

⁶³ Див.: Мануїльський Д. В дні боротьби і перемоги // Правда. — 1923. 7 нояб.; Адамович Е. Тов. Ленин в Смольном // Коммунист (Харьков). — 1924. — 29 апр.

⁶⁴ Див.: Гайліс К. Из анкеты участника Октябрьского переворота // Историч. архив. — 1957. — № 5. — С. 195.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

О. В. Гарань (Київ)

Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х років у висвітленні зарубіжною історіографією

Аналізуються погляди зарубіжних дослідників з таких проблем, як темпи відбудови промисловості УРСР; допомога союзних республік Україні; роль зовнішнього фактора; функціонування у другій половині 40-х років адміністративно-командної системи управління. Показується, що ряд радянологів досить реалістично висвітлює ці проблеми, деякі важливі питання порушено ними раніше, ніж у радянській науці. Ряд реальних процесів дістає відображення і в буржуазному українознавстві. Водночас відзначається, що чимало радянологів, і насамперед українознавців, часто замовчують, або навіть викривляють процес відбудови економіки СРСР, у тому числі й УРСР.

Інтерес дослідників до післявоєнної відбудови народного господарства СРСР, темпи якої здивували Захід, не випадковий. Відомо, що за роки Великої Вітчизняної війни Радянський Союз втратив 30% національного багатства. Прямі матеріальні збитки становили 679 млрд. крб., з них на УРСР припадало 285, РРФСР — 255, БРСР — 75 млрд. крб. (у цінах 1941 р.). «Третю частину всієї території країни, в тому числі майже $\frac{2}{3}$ її промислової бази,— зазначив у 1963 р. президент США Дж. Кеннеді,— було перетворено на руїни — втрата, рівноцінна спустошенню всієї нашої країни на схід від Чікаго»¹. В 1945 р. промисловість УРСР давала 26% продукції порівняно з довоєнним рівнем, СРСР — 92%. У 1946 р. обсяг промислового виробництва Радянського Союзу знизився до 77% від рівня 1940 р., що було пов'язане з неминучими витратами при переведенні господарства на мирні рейки². Імперіалістичні кола розраховували, що без допомоги Заходу відбудова народного господарства СРСР, у тому числі промисловості, розтягнеться на 10—15 років й що за таких умов вони будуть диктувати Радянському Союзу свою волю. Однак відбудову промисловості було в основному завершено на 1950 р., тобто в ході четвертої п'ятирічки.

Недивно, що для тих буржуазних дослідників, які відстоюють тезу про те, що повоєнний період розвитку економіки Радянського Союзу був позначений «зневажанням інтересів УРСР», тема відбудови промисловості України є «невиграшною», і докладно вони її не аналізують.

Які ж аргументи висувають буржуазні українознавці на користь цієї тези?

К. Меннінг (Колумбійський університет, США), книги якого виходили в період розпаду «холодної війни», стверджував, що відбудова

¹ Известия.— 1963.— 13 июня.

² Воробьев Ю. Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик.— М., 1965.— С. 161—162.

економіки України, в тому числі її промисловості, відбувалася «дуже повільно»³. Насправді ж, промислове виробництво УРСР в 1950 р. становило 115% від рівня 1940 р. За темпами його росту Україна дещо відстала від Англії та Італії, які набагато менше постраждали під час війни і одержували допомогу від США, але випереджала Францію, ФРН і Японію (відповідно — 124, 125, 112, 101 і 69% від рівня передкризового 1937 р.). Темпи зростання промислової продукції УРСР у роки четвертої п'ятирічки були вищими, ніж в СРСР і РРФСР, включаючи і визволені райони Російської Федерації.

Темпи зростання промислової продукції у 1950 р.,
у % до 1945 р. і 1940 р.*

Роки	СРСР	РРФСР	Визволені райони РРФСР	УРСР
1945 р.	188	165	201—250	442
1940 р.	173	175	108	115

* *История социалистической экономики СССР.* — М., 1980. — Т. 6. — С. 187.

Однак, якщо взяти за точку відліку 1940 р., то видно, що темпи розвитку промисловості УРСР, як свідчать дані, наведені в таблиці, були нижчими, ніж загальносоюзні. Отже, частка України у промисловому потенціалі СРСР хоч і значно зросла порівняно з 1945 р., але не досягла довоєнного рівня. Зокрема, за виробництвом чавуну вона знизилася з 64,7% у 1940 р. до 47,8% у 1950 р., сталі — із 48,8% до 30,6%, електроенергії — з 25,7 до 16,1%, за видобутком вугілля — з 50,5% до 29,9%.

К. Кононенко вважає, що це було наслідком дискримінації УРСР⁴. Очевидно, небажання вести полеміку з буржуазними авторами і стало однією з причин відсутності у радянських статистичних збірниках даних про частку Української РСР у загальносоюзному виробництві в різні роки, що лише ускладнює вивчення даної проблеми. Зниження частки УРСР в 40-х роках пояснювалося як руйнуваннями під час війни, так і тим, що в той період відбувалося зростання промислового потенціалу східних районів СРСР, а не «дискримінацією» Української РСР. Як свідчать наведені цифри, республіка продовжувала відігравати величезну роль в економіці Радянського Союзу. Один з провідних буржуазних українознавців І. Коропецький (Темпльський університет у Філадельфії) відзначає, що, «враховуючи значні воєнні руйнування, відбудова української економіки здійснювалася швидко»⁵. Тимчасом, підкреслює викладач Ессекського університету (Англія) Т. Данмор, повернення підприємств до ладу потребувало набагато більших витрат, ніж збільшення випуску продукції на вже діючих об'єктах⁶. Крім того, слід враховувати, що в той період швидко здійснювалася індустріалізація західних областей УРСР, які до возз'єднання були відсталіми аграрним краєм.

Торкаючись питання про реевакуацію обладнання, вивезеного під час війни на Схід, І. Коропецький пише: «Здається, що ніяке обладнання не було повернуто на Україну, хоча більшість робітників повернулася після війни»⁷. Однак реевакуація обладнання здійснювалася, хоч і була за масштабами значно меншою, ніж евакуація. Реевакуації

³ Manning С. *Ukraine under the Soviets.*—New York, 1953.—Р. 187—188.

⁴ Кононенко К. *Україна і Радянська Росія.*—Мюнхен, 1965.—С. 429—437.

⁵ *Economics of Soviet Regions* / Ed. by I. S. Koropeckyj, G. E. Schroeder.—New York, 1981.—Р. 278.

⁶ Dunmore T. *The Stalinist Command Economy: The Soviet State Apparatus and Economic Policy, 1945—1953.*—London, 1980.—Р. 38.

⁷ *Economics of Soviet Regions.*—Р. 278.

підлягало головним чином унікальне обладнання, яке неможливо було використати на підприємствах у східних районах країни⁸. К. Копопенко визнає, що «не можна відмовити в раціональності й тому заходів, що по закінченні війни вивезене з України устаткування не демонтувалося знову і не перевозилося на Україну... Натомість на відновлювані українські заводи завозилося нове устаткування. Все це господарсько виправдане»⁹. Уже наприкінці 1948 р. в УРСР працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни. Того ж року продукція машинобудування досягла довоєнного рівня. Швидка відбудова промисловості УРСР створювала фундамент для прискорених порівняно з СРСР і РРФСР темпів розвитку її промисловості і в 50-ті роки.

І. Коропецький пише, що в повоєнний період зростання промислового виробництва на Україні відбувалося порівняно з іншими союзними республіками більшою мірою за рахунок трудових ресурсів, а не капіталовкладень і нової технології. В той же час у праці, опублікованій раніше у збірнику, який був підготовлений для економічного комітету конгресу США, він відзначає, що відбудова здійснювалася на основі новішої технології порівняно з тією, яка використовувалася в тиллових районах¹⁰. Фондоозброєність праці у промисловості УРСР на 21% перевищила середньосоюзний показник, оскільки випереджаючими темпами зростали основні фонди в найбільш фондомістких галузях: машинобудуванні, чорній металургії, вугільній промисловості. Т. Данмор підкреслює, що у визволених республіках продуктивність праці в четвертій п'ятирічці зростала швидкими темпами щодо рівня 1945 р. Він також відзначає, що зростання її в промисловості СРСР в той період «здебільшого може бути віднесено на рахунок поліпшення поставок обладнання, палива, сировини, ніж на рахунок більших зусиль робочої сили»¹¹.

Водночас цілий ряд планових завдань четвертої п'ятирічці в промисловості УРСР не був виконаний. Виробництво металургіальних верстатів, видобуток вугілля, виплавка чавуну, кольорових металів, продукція нафтової і хімічної промисловості досягли довоєнного рівня тільки на початку п'ятої п'ятирічки. Так, за виробництвом чавуну Україна вийшла на рівень 1940 р. в 1951 р. Однак при цьому слід враховувати, що у 1943 р. в УРСР чавуну було виплавлено 0,0062% порівняно з 1940 р., а до кінця 1945 р. стали до ладу 23-30% довоєнних виробничих потужностей чорної металургії. Для порівняння: Франція, де до кінця війни виробничі потужності в чорній металургії знизилися тільки на 10%, одержуючи допомогу від США, в 1950 р. ледве наблизилася до рівня 1937 р.¹²

Продуктивність праці в промисловості УРСР у 1950 р. зросла порівняно з 1940 р. на 13% (при плані 20%). Однак в деяких галузях, наприклад, у вугільній промисловості Донбасу вона не досягла рівня 1940 р. Це було пов'язане з тим, що, по-перше, через гостру потребу вугілля експлуатувалися й дрібні шахти, де переважала ручна праця, і, по-друге, незадовільно використовувалася техніка.

У легкій промисловості УРСР обсяг валової продукції в 1945 р. становив 21% довоєнного рівня, а у 1950 р. — 79% (по СРСР — 112%), у харчовій — відповідно 25 і 80% (97%). Було перевищено довоєнний рівень виробництва панчічно-шкарпеткових виробів, валяно-гумового

⁸ Приходько Ю. А. Восстановление индустрии, 1942—1950.— М., 1973.— С. 104—105, 172, 177—178.

⁹ Копопенко К. Назв праця.— С. 432.

¹⁰ Economics of Soviet Regions.— P. 294; Economic Performance and Military Burden in the Soviet Union.— Washington, 1970.— P. 250—251.

¹¹ Dunmore T. The Stalinist Command Economy.— P. 77; Dunmore T. Soviet Politics, 1945—1953.— London; Basingstoke, 1984.— P. 70.

¹² Історія народного господарства Української РСР.— К., 1985.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 172, 212.

взуття, досягнуто довоєнного рівня виробництва масла, сиру, маргарину, риби, цукру. Порівняно з 1940 р. середньорічний обсяг капіталовкладень у легку промисловість Української РСР зріс за роки четвертої п'ятирічки більш як утричі. Однак надто великий акцент було зроблено на відбудові невеликих підприємств, оскільки вони швидше ставали до ладу діючих. Це призвело до уповільнення темпів відновлення провідних підприємств галузі. Головна ж причина того, що відбудову легкої і харчової промисловості УРСР було завершено тільки в першій половині п'ятої п'ятирічки, полягала в тому, що пріоритетним напрямом в СРСР стала відбудова важкої промисловості, однією з основних баз якої була Українська РСР.

У зв'язку з цим ряд західних українознавців вважає, що відбудова важкої промисловості мало відповідала інтересам населення України¹³. Але, підкреслює Т. Данмор, зусилля концентрувалися на відбудові цивільних секторів важкої промисловості, у той час як на Сході була більшою питомою вагою оборонних підприємств¹⁴. Наведені вище цифри свідчать, що швидка відбудова важкої індустрії забезпечувала порівняно високі темпи відновлення й інших галузей народного господарства. Відомий англійський економіст А. Ноув, котрий певний час очолював Інститут по дослідженню СРСР і Східної Європи при університеті в Глазго, відзначає, що «відродження виробництва товарів споживання з надзвичайно низького рівня 1945 р. було швидким в усіх частинах СРСР»¹⁵.

На відновлену промисловість спиралося сільське господарство УРСР. У виданій в Канаді «Енциклопедії України» зазначається, що сільськогосподарське машинобудування досягло довоєнного рівня в 1948 р.¹⁶ Якщо у 1945 р. кількість тракторів в УРСР становила 57% рівня 1940 р., а вантажних автомобілів — 16%, то в 1950 р. цей рівень було перевищено відповідно на 4 і 20% (по країні в цілому — на 12 і 24%)¹⁷. Незважаючи на великі збитки, завдані сільському господарству республіки в роки Великої Вітчизняної війни, темпи його механізації завдяки допомозі братніх союзних республік практично досягли загальносоюзних.

Т. Данмор підкреслює, що хоч в СРСР перевага віддавалася розвитку важкої промисловості, період з 1945 р. по 1953 р. «не був ерою, коли сільське господарство ігнорувалося», цей сектор «одержав більше тракторів, добрив, електроенергії, кваліфікованої допомоги агрономів, ніж будь-коли раніше»¹⁸.

Якщо в 1945 р. валова продукція сільського господарства УРСР становила 48,4% довоєнного рівня, то в 1950 р. — 91% (по СРСР — 99%). Однак темпи його розвитку на Україні, як і в цілому по СРСР, були нижчими, ніж у промисловості. До того ж, на початку 50-х років вони різко впади. Об'єктивні причини цього полягали в тому, що відчувалися наслідки війни, ресурси держави були ще дуже обмеженими. І хоча за роки четвертої п'ятирічки капіталовкладення в сільське господарство УРСР становили майже стільки, скільки за всі попередні роки Радянської влади, основна частина капіталовкладень спрямовувалася на розвиток важкої індустрії. Однак були й інші причини. Згубний вплив справиляли панування догматизму в теорії і на практиці, нехтування принципом матеріальної зацікавленості, адміністрування та порушення соціалістичної законності. На сільському госпо-

¹³ Manning C. Op. cit.—P. 187—188; Economics of Soviet Regions.—P. 267, 289.

¹⁴ Dunmore T. The Stalinist Command Economy.—P. 37—38.

¹⁵ Nove A. An Economic History of the USSR.—London, 1969.—P. 293.

¹⁶ Encyclopedia of Ukraine.—Toronto etc., 1985.—V. 1.—P. 19.

¹⁷ Підраховано за: Історія народного господарства Української РСР.—Т. 3.—Кн. 1.—С. 228; Советская деревня в первые послевоенные годы.—М., 1978.—С. 87.

¹⁸ Dunmore T. Soviet Politics.—P. 87—88, 97—98.

дарстві це позначилося ще сильніше, ніж на промисловості, гальмувало його відбудову.

Що ж стосується життєвого рівня трудящих, то в 1945—1947 рр. їх реальна зарплата була нижчою довоєнної приблизно вдвічі. На 1950 р. реальна заробітна плата робітників і службовців УРСР, за одними даними, перевищила довоєнний рівень на 24%¹⁹. Однак відомий радянський економіст О. Лаїс вважає, що зростання в СРСР зарплати робітників і службовців було набагато меншим від зростання цін²⁰. Виграш трудящих від зниження цін у 1948—1954 рр. становив 30 млрд. крб., а державний борг за масовими позиками, які погашаються нині,— близько 20 млрд. крб.²¹

Грошові доходи колгоспів України становили в 1945 р. 56,5% від рівня 1940 р., у 1950 р.— 133,2%. Однак заготівельні ціни були низькими, і колгоспи не могли відшкодувати своїх витрат на виробництво продукції. Питома вага доходів за працю в колгоспі у сукупному доході сім'ї колгоспника становила в цілому по країні лише 20,3% грошових доходів і 37,7% приходу зернових. За даними О. Лаїса, загальні щомісячні виплати, грошові та натуральні, навряд чи досягали 20 крб. на чоловіка²².

У грудні 1947 р. було ліквідовано карткову систему. Однак торгівля білим хлібом, цукром, маслом, олією, м'ясом йшла з перебоями. За цих умов СРСР все ж експортував зерно (в голодному 1946 р.— 1,7 млн. т, 1948—3,2, 1950 р.—2,9 млн. т). Наприкінці четвертої п'ятиріччя вивозились також м'ясо і молоко. Продукція сільського господарства, в тому числі й деякі технічні культури (бавозна, льон-волокно), становили майже 1/4 частину всього експорту СРСР. На виручені кошти закуповувалися обладнання і матеріали для промисловості²³.

Зросла питома вага Української РСР у товаробороті СРСР: від 12,4% у 1945 р. до 15,9% в 1950 р. (хоч вона і не досягла довоєнного рівня— 17,8%). Відбудовувався житловий фонд республіки.

Звичайно, досягнення у поступовому відновленні життєвого рівня трудящих після війни були, особливо якщо врахувати, що навіть у провідних країнах Заходу, які набагато менше постраждали під час війни, трудящі зазнавали немало бідувань. (У США, де промислове виробництво в 1938 р. по 1950 р. зросло в 2,1 раза, кількість безробітних у 1950 р. досягла 4,7 млн. чол. В Англії, де в роки війни хліб був у вільному продажу, у 1946—1948 рр. було запроваджено картки на хліб, нормування молока було скасовано у 1950 р., цукру і чаю— у 1952, м'яса, жирів і масла— в 1954 р.). Але, полемізуючи з тими, хто вважає, що на 1947—1954 рр. припадає «зоряний час» адміністративно-командної системи управління, яка, мовляв, і забезпечила піднесення життєвого рівня трудящих, доктор економічних наук В. Д. Белкін висловлює думку, що «при іншому— економічному, а не адміністративному— управлінні в умовах розгорнутої демократії жертва, затрати, будівництва могли б бути значно меншими, а результати більшими»²⁴.

І все ж, незважаючи на післявоєнну розруку, бюрократичну систему управління, сталінські репресії, складну міжнародну обстановку, радянський народ здійснив відбудову промисловості країни, в тому числі й УРСР, у короткі строки. Це визнають і буржуазні українознавці²⁵. А радянолог Т. Данмор відзначає, що, «навіть допускаючи пере-

¹⁹ Історія народного господарства Української РСР.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 278.

²⁰ Лаїс О. Скалки нашого времени // Известия.— 1988.— 16 апр.

²¹ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 104.

²² Советская деревня в первые послевоенные годы.— С. 285, 458; Лаїс О. Указ. статья.

²³ Советская деревня в первые послевоенные годы.— С. 503—504.

²⁴ Коммунист.— 1988.— № 1.— С. 98, 103—104.

²⁵ Billinsky Y. The Second Soviet Republic— New Brunswick (N. J.), 1964.— P. 14; Dmytushyn B. Moscow and the Ukraine, 1917—1953.— New York, 1956.— P. 213; Economics of Soviet Regions.— P. 285.

більшення офіційної статистики»²⁶, відбудова промисловості в Радянському Союзі «була вражаючим досягненням з точки зору руйнувань воєнного часу і необхідності пристосування до мирних умов»²⁷. Збалансовану оцінку дає А. Ноув: «У 1950 р. ті, хто планує економіку, мали всі підстави для задоволення. Помилки і труднощі було чимало, але й досягнення, можна сказати, були величезні, СРСР міг зустріти гонок озброєнь із ще потужнішою індустріальною структурою, ніж до війни». Незважаючи на витрати на оборону, зросло й виробництво товарів споживання. «Все це,— продовжує А. Ноув,— потребувало дуже тяжкої праці за несприятливих обставин»²⁸.

Для буржуазного українознавства характерне замовчування або применшення величезної допомоги братніх республік у відбудові економіки УРСР. Так, Б. Дмитришин, сказавши кілька фраз про підтримку у відбудові Донбасу, причиною успішного відновлення промисловості всієї республіки назвав її природні ресурси²⁹, хоча у четвертій п'ятирічці в усіх визволених республіках промисловість розвивалася випереджаючими темпами порівняно із загальносоюзними. На жаль, не згадується про допомогу братніх республік у відбудові народного господарства УРСР у виданій в 1985 р. монографії Б. Кравченка — тодішнього заступника директора (а нині — директора) Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті³⁰. А тимчасом прикладів такої допомоги — безліч. Так, чисельність робітників на шахтах Донбасу після війни становила $\frac{1}{10}$ довоєнної. На відбудову басейну прибуло майже 100 тис. чол. з інших республік, у тому числі 90 тис. — з РРФСР. Уже в 1950 р. кількість робітників в Українській РСР становила 119% її довоєнного рівня. При цьому в процесі зростання робітничого класу УРСР з 3,1 млн. чол. у 1939 р. до 7,9 млн. у 1959 р. частка українців у його складі збільшилася від 65,8 до 69,5%, про що пише і Б. Кравченко³¹.

В роки четвертої п'ятирічки ввіз продукції на Україну перевищував вивіз, причому $\frac{3}{4}$ продукції ввозилося з РРФСР. Однак К. Кононенко вбачає нерівноправність у тому, що при евакуації обладнання з України воно «не компенсувалося», а в роки четвертої п'ятирічки УРСР не тільки одержувала допомогу, а й сама частину продукції вивозила. Однак чи можна виміряти неоціненну допомогу у визволенні України від фашистських окупантів? У процесі ж відбудови країна потребувала українського вугілля і металу. Сам К. Кононенко пише, що перерозподіл ресурсів між областями «не є ослабленням національної економіки, а, навпаки, може спричинитися до її посилення». Однак він відмовляється застосувати це положення щодо СРСР, оскільки розглядає Радянський Союз як «колоніальну імперію»³². Іншої точки зору дотримується, хоч і з певними застереженнями, І. Коропецький: «Міжреспубліканське переміщення капіталовкладень, яке відбувалося в СРСР, не може бути пояснене тенденцією з боку найбільшої республіки — Російської РФСР — експлуатувати інші республіки, як це інколи стверджують. Замість цього інвестиційна політика перебувала у відповідності з вимогами всієї держави, як це бачилося керівництву в Москві»³³.

Таким чином, буржуазні дослідники визнають, що перерозподіл ресурсів усередині країни є цілком природним. Інша справа, що у ба-

²⁶ Для достовірного аналізу темпа росту необхідно докладніше врахувати не тільки вартісні, а й натуральні показники, не тільки вал, а й якість виробів.

²⁷ Диплом Т. Soviet Politics, 1945—1953.— P. 48, 59, 68.

²⁸ Нове А. Оп. cit.— P. 293, 319—320.

²⁹ Дмутьришин В. Оп. cit.— P. 212, 214.

³⁰ Кравченко Б. Social Changes and National Consciousness in Twentieth-century Ukraine.— New York, 1985.— 333 p.

³¹ Ibid.— P. 212.

³² Кононенко К. Назв. праця.— С. 434, 464, 518—519.

³³ Economic Performance and Military Burden in the Soviet Union.— P. 266.

гаторнаціональній державі це, безумовно, торкається й міжнародних відносин. Звідси випливає двоєдине завдання: перерозподіл ресурсів має зміцнювати загальносоюзний економічний потенціал і дружбу народів СРСР.

Оскільки буржуазні українознавці принижують взаємодопомогу братніх республік у відбудові народного господарства, спробуємо проаналізувати співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів відбудови (допомога по лінії ЮНРРА, репарації та реституції, зовнішньоекономічні зв'язки). Уряд Радянської України високо оцінив діяльність ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй). У свою чергу, керівники місії ЮНРРА на Україні відзначали, що в республіці створено всі умови для роботи ЮНРРА³⁴. У квітні 1948 р. програму поставок Адміністрацією було виконано, і вона припинила свою діяльність, хоч її керівництво вважало, що допомогу необхідно було продовжувати. Відомий англійський журналіст А. Верт, який у 1940—1948 рр. був кореспондентом Бі-Бі-Сі і «Санді таймс» у Москві, відзначав, що діяльність ЮНРРА припинилася за ініціативою Заходу³⁵.

Українська РСР одержала по лінії ЮНРРА продуктів харчування на 100,3 млн. доларів (2,83 долара на душу населення, що дорівнювало вартості одноденного харчування середнього американця), промтоварів — 17,2 млн., медикаментів і медичного обладнання — 2,3 млн., продукції для потреб сільського господарства (у тому числі тракторів) — 17,2 млн., машин і обладнання — на 34,8 млн. доларів. Крім того, з Англії було поставлено машини і обладнання на 17,6 млн. доларів. Загалом Україна і Білорусія одержали продукції на 250 млн. доларів, з них УРСР — на 189 млн., що було в 2,5 раза менше від того, що одержала Італія (418,2 млн.). За оцінкою голови місії ЮНРРА на Україні Мак-Дафі, «програма ЮНРРА є лише краплею в морі порівняно з тим, чого Україна потребує», а виконання її затримувалося³⁶.

У 1947 р. США запропонували країнам Європи допомогу за «планом Маршалла», який був, як підкреслює А. Ноув, «засобом боротьби проти комунізму»³⁷. Протягом чотирьох років його здійснення Західна Європа одержала допомоги (не безкорисливої) на 13 млрд. доларів. Керівництво СРСР розцінило умови цієї допомоги як неприйнятні. А. Верт вважає не випадковим, що Г. Трумен у своїх мемуарах навіть не назвав СРСР серед потенційних одержувачів допомоги за «планом Маршалла»³⁸. Показово, що товарооборот між СРСР і США становив у 1946 р. 303,9 млн. крб., у 1950 р. — тільки 50,4 млн. крб.

Однією з форм відродження зруйнованого в ході війни промислового потенціалу СРСР була реституція — повернення вивезеного загарбниками обладнання. Однак частину обладнання, що знаходилося в західних зонах окупації Німеччини, повернути не вдалося. Більше значення для радянської економіки мали репарації. За домовленістю із союзниками, СРСР мав одержати з Німеччини та її сателітів репарації на суму 9,4 млрд. доларів, що становило близько 10% вартості збитків, завданих народному господарству Радянського Союзу, і приблизно дорівнювало вартості зруйнованих основних виробничих фондів промисловості. До кінця 1950 р. СРСР одержав матеріалів і обладнання на суму 3658 млн. доларів. З 1948 р. обсяг репарацій з Угорщини, Румунії та Фінляндії, а з 1950 р. — і з НДР було зменшено на 50%. У 1953 р. Радянський Союз анулював репарації з НДР на суму 2537 млн. доларів³⁹.

³⁴ Рад. Україна.— 1946.— 9 лип.; 1947.— 2 лип.

³⁵ Werth A. Russia: The Post-War Years.— London, 1971.— P. 152

³⁶ Лещенко Л. О. Україна на міжнародній арені, 1945—1949.— К., 1969. С. 34, 42—43; Рад. Україна.— 1946.— 9 лип.

³⁷ Noe A. Op. cit.— P. 313.

³⁸ Werth A. Op. cit.— P. 260.

³⁹ Приходько Ю. А. Узас. соч.— С. 179, 239, 243.

Незважаючи на труднощі післявоєнної відбудови, СРСР надавав значні довгострокові кредити й інші види допомоги країнам народної демократії. Навіть у важкий, голодний 1946 рік 30% обсягу радянського експорту в соціалістичні країни Європи становили зерно й інші продовольчі товари, понад 25% — текстильна сировина і напівфабрикати. На 1950 р. частка цих товарів в експорті зменшилася відповідно до 20,8 і 18,6%, а машин і обладнання, металів, руд та концентратів — зросла від 26,6 до 33,4%. У цілому протягом 1946–1950 рр. обсяг експорту з СРСР до соціалістичних країн перевищував імпорту з них на 433 млн. крб.* (Слід, однак, відзначити, що методи керівництва Сталіна всередині СРСР багато в чому переносилися і на відносини з країнами народної демократії, порушувався принцип рівноправності. У зв'язку з цим питання про обрентованість цін у торгівлі між Радянським Союзом і країнами народної демократії потребує окремого розгляду).

У свою чергу імпорту СРСР за період з 1946 р. по 1950 р. зріс від 588,3 млн. до 1615 млн. крб за рахунок зростання імпорту із соціалістичних країн від 357,1 млн. до 1022,6 млн. крб. Імпорту з капіталістичних держав становив у 1946 р. 281,9 млн. крб., експорт — 209,2 млн. крб., у 1950 р. — відповідно 204,3 і 235,9 млн. крб. Частка машин і обладнання в загальному обсязі імпорту СРСР становила в 1946 р. 28,5%, у 1950 р. — 21,5%⁴⁰.

Загальний обсяг поставок в Радянський Союз із-за кордону був меншим, ніж ресурси, мобілізовані для відбудови всередині країни. У роки четвертої п'ятирічки капіталовкладення в народне господарство країни становили 34,9 млрд. крб., з них на Українську РСР припадало 6,7 млрд. (19,2%)⁴¹. Торкаючись питання про репарації, зовнішньоекономічні зв'язки та допомогу по лінії ЮНРРА, А. Ноув, проте, підкреслює, що «відбудова була досягнута насамперед завдяки зусиллям радянського народу»⁴².

Для багатьох буржуазних дослідників характерна тенденція видавати за суть соціалізму адміністративно-командну, надмірно централизовану систему управління економікою, яка склалася в Радянському Союзі у 30-ті роки і продовжувала функціонувати після війни. При цьому замовчуються конкретно-історичні умови, в яких вона виникла. Треба врахувати також, що серед радянських вчених нині іде дискусія про те, чи було неминучим формування в ті роки адміністративно-командної системи. В жодному разі немає сумніву, що її виникненню сприяли не тільки об'єктивні причини.

Велика Вітчизняна війна призвела, однак, до ще більшої централізації економіки. А. Ноув відзначає, що «більшість деформацій радянського планування можна спостерігати і в економіці західних держав у роки воєн». Отже, підсумовує він, «необхідно визнати, що помилки й упущення, властиві бюрократичній централізації, були складовою частиною ведення воєнної економіки, і в цьому випадку приваємні більшості людей сприймають її ціну як виправдану»⁴³. Водночас, на думку О. Лаціса, система управління економікою СРСР у роки війни не була виключно командною. Виходячи з ленінського положення про необхідність розрізняти централізм бюрократичний і демократичний, він пише: «Централізм передбачав ініціативу. Війна випалювала бюрократизм, вчила самостійно приймати рішення і брати на себе відповідальність»⁴⁴. (Це надзвичайно важливе питання,

* За перерозрахунком курсу карбованця після 1.01.1961 р.

⁴⁰ История социалистической экономики СССР. Т. 6. С. 206—207, 560, 562.

⁴¹ Там же. — С. 184.

⁴² Nove A. Op. cit. — P. 288—289.

⁴³ Nove A. Op. cit. — P. 378; Подібною думкою дотримується і українознавець Р. Саллівант: Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.— New York: London, 1962. — P. 307.

⁴⁴ Знамя.— 1986.— № 2.— С. 173, 182.

без сумніву, треба глибоко проаналізувати радянським суспільствознавцям).

Після завершення Великої Вітчизняної війни збереженню високого ступеня централізації сприяли вимоги якнайшвидшої відбудови народного господарства країни. «Але, — підкреслює М. С. Горбачов, — в цей же час — час нового народного подвигу в ім'я соціалізму — дедалі відчутніше давалася взнаки суперечність між тим, яким стало наше суспільство, і старими методами керівництва»⁴⁵. А на початок 50-х років бюрократична централізація, яка була невід'ємною частиною сталінізму, дедалі сильніше гальмувала розвиток країни.

За надто централізованою галузево-відомчою системою управління промисловістю недостатньо враховувалися територіальні особливості розвитку галузей. На наш погляд, небезпідставною є думка Т. Данмора про те, що міністерства віддавали перевагу не освоєнню нових районів на Сході, а швидкому одержанню віддачі в більш розвинутих районах європейської частини СРСР. Причина цього, вважає він, полягала в тому, що «трудових ресурсів, матеріалів і палива в СРСР після війни вкрай не вистачало, і кожне міністерство мало використовувати якнайкраще те, що воно мало, щоб досягти запланованого обсягу виробництва». Однак навіть наприкінці 40-х років, в умовах культу особи, відзначає Т. Данмор, дебатувалися питання удосконалення управління, впровадження нових технологій, використання прибутку, матеріальних стимулів праці у промисловості й сільському господарстві, які почали переводитися в практичну площину після 1953 р.⁴⁶ У результаті розширення в середині 50-х років прав республік питома вага промислової продукції, що вироблялася на підприємствах союзного підпорядкування, знизилася із 70% у 1953 р. до 45% в 1956 р.⁴⁷

Однак через незавершеність процесу демократизації повний господарунок не вдалося впровадити ні в середині 50-х років, ні в ході реформ, початих у 1964—1965 рр. І це завдання з небуваюлою гостротою постало в процесі перебудови у другій половині 80-х років.

Підіємо підсумки. В західній історіографії можна виділити ряд дослідників (Т. Данмор, А. Ноув), які досить реалістично висвітлюють післявоєнну відбудову економіки СРСР: і успіхи, і негативні явища. Ряд реальних процесів дістає відображення і в буржуазному українствознавстві, у якому помітна тенденція до певного відходу від відвертого фальсифікаторства часів «холодної війни» до об'єктивізму, або хоча б до його видимості, досить широко використовуються радянські джерела.

Деякі важливі питання порушено немарксистською історіографією раніше, ніж у радянській науці. Зокрема, це стосується постановки питання про можливість збільшення коштів, що виділялися у другій половині 40-х років на легку промисловість та сільське господарство. Щоб дати на нього відповідь, радянським дослідникам необхідно спочатку проаналізувати дві інші, більш загальні проблеми: 1) про можливість переходу вже в ті роки до економічних методів господарювання в умовах демократичного, а не бюрократичного централізму; 2) про те, чи було вжито керівництвом країни всіх зусиль для того, щоб перешкодити «холодній війні» у відносинах між Сходом і Заходом, чи всі його дії на міжнародній арені були виправданими. (Нещодавно з'явилася нетрадиційна для радянської історіографії точка зору на «холодну війну» як породження не лише політики імперіалізму. Так, історик М. Гефтер

⁴⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987. — С. 26.

⁴⁶ Dunmore T. The Stalinist Command Economy. — P. 87; Dunmore T. Soviet Politics, 1945—1953. — P. 48, 57, 69, 154, 156, 158.

⁴⁷ Історія народного господарства Української РСР. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 315.

вважає, що «у Сталіна були гідні партнери на Заході на зразок Дж. Ф. Даллеса; «холодна війна» не одне джерело мала»⁴⁸.)

У працях західних авторів проблемніше поставлено і питання про співвідношення темпів розвитку союзних республік, у тому числі темпів зростання продуктивності праці, впровадження нових технологій. Досить об'єктивно його проаналізовано в працях Т. Данмора, які, на наш погляд, становлять значний інтерес і для радянських учених, що мало займалися дослідженнями в цьому напрямі. На жаль, радянська статистика вкрай скупо подає дані про міжреспубліканський обмін; практично не розроблено в радянській науці питання про співвідношення життєвого рівня трудящих різних республік. Усе це, безумовно, ускладнює об'єктивний аналіз проблем і полеміку з тими буржуазними дослідниками, які трактують їх упереджено.

Критикуючи перебільшення деякими західними авторами ролі зовнішніх факторів у відбудові промисловості СРСР, радянські вчені водночас мають докладніше проаналізувати ці фактори, зокрема, такі питання: чому «план Маршалла» не був прийнятий радянським керівництвом; про роль реституцій та репарацій; про зовнішньоекономічні зв'язки СРСР з країнами народної демократії, включаючи негативний вплив на ці зв'язки культу особи.

Визнаючи ряд позитивних моментів у немарксистській історіографії проблеми, необхідно разом з тим відзначити, що чимало радянських і насамперед українознавців, часто принижують досягнення у відбудові народного господарства СРСР, у тому числі й України, замовчують або навіть викривляють їх, обходять вкрай тяжкі умови післявоєнної розрухи і «холодної війни», в яких доводилося відбудовувати народне господарство країни. Проблеми, пов'язані з функціонуванням у ті роки адміністративно-командної системи керівництва, порушення прав республік у часи сталінізму (ці питання ще потребують розробки радянською наукою) значна частина буржуазних авторів зображує як неминучі при соціалізмі, зводять методи управління соціалістичною економікою на всіх етапах її розвитку до адміністративних і на цій підставі вбачає в проведенні економічних реформ в СРСР «визнання неефективності» соціалізму. Чимало буржуазних вчених, і особливо українознавців, обходять причини досягнень Радянської України, пов'язані з перевагами соціалізму, зокрема такі, як плановий розвиток господарства, взаємодопомога народів СРСР.

Героїчна праця народів СРСР зірвала плани реакційних кіл США встановити світову гегемонію. «Якщо Радянський Союз, будучи набагато слабшим, ніж нині, зміг відповісти на всі виклики, які йому кидали,— пише М. С. Горбачов,— то, справді ж, зараз лише сліпий не бачить, що наші можливості підтримувати сильну оборону і водночас розв'язувати соціальні й інші завдання багаторазово зросли»⁴⁹.

Однак способи розв'язання завдань порівняно з минулим істотно змінюються. Післявоєнну відбудову народного господарства СРСР було здійснено в рамках адміністративно-командної системи управління економікою, яка з часом дедалі сильніше вступала в суперечність з об'єктивними потребами розвитку країни. Ключ до розв'язання завдань, що стоять нині перед СРСР,— перехід від переважно адміністративних до економічних методів управління соціалістичною економікою.

Одержано 22 04.88

Аналізуються погляди зарубіжних дослідників по таких проблемах, як темпи відновлення промисловості УРСР; допомога союзних республік Україні;

⁴⁸ Век XX и мир.— 1987. — № 8.— С. 44.

⁴⁹ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу — К., 1987.— С. 231—232.

роль зовнішнього фактора; функціонування во второй половині 40-х годов административно-командної системи управління. Показується, що ряд советологов достатньо реалістично освітає ці проблеми, некоторые важкіє вопросы подняті ими раньше, чем в советской науке. Ряд реальных процессов получает отражение и в буржуазном украиноведении. Вместе с тем отмечается, что многие советологи, и прежде всего украиноведы, часто умалчивают, или даже искажают процесс восстановления экономики СССР, в том числе и УССР.

* * *

Д. І. Ткач (Москва)

Проблеми та перспективи радянсько-угорського партійного і державного співробітництва у світлі вимог нового мислення

Досліджуються питання радянсько-угорського співробітництва у 70-і—80-і роки, розкриваються основні напрями перебудови відносин між СРСР і УНР у світлі нового мислення, подальшого зміцнення братніх зв'язків КПРС і УСРП.

На XXVII з'їзді КПРС, у наступних документах партії і уряду співробітництво СРСР з іншими соціалістичними країнами розглядається як «предмет особливої турботи партії»¹.

В умовах перебудови усіх сфер суспільного життя в нашій країні, а також докорінних реформ, що відбуваються в ряді соціалістичних країн, з'являються нові можливості для розвитку соціалістичної системи. Соціалізм вступає у новий етап політичного і соціально-економічного розвитку, який вимагає гармонійного переходу від однієї історичної моделі соціалізму до іншої, що відповідає сучасним умовам та вимогам. Поряд з цим відбувається і перебудова, оновлення співробітництва між соціалістичними країнами. На нинішньому, вирішальному етапі перебудови в питаннях співробітництва між соціалістичними країнами велику роль відіграють докладне вивчення і творче засвоєння спільного досвіду. В цій роботі сьогодні особливо необхідні глибина і достовірність, довіря і відвертість. Без цього неможливо в наш час знайти якісно нові рішення, які б сприяли дальшому зміцненню радянсько-угорського співробітництва.

Новизна підходів до співробітництва соціалістичних країн полягає перш за все у більш тісному взаємозв'язку країн соціалістичної співдружності. Новий зміст надається зміцненню політичних відносин між соціалістичними країнами, що будуються на основі рівноправності, самостійності, взаємної відповідальності, колективної турботи про спільні інтереси, органічного сполучення ініціативи кожної країни з загальною, погодженою з усіма партнерами, лінією у міжнародних справах. В зв'язку з цим особлива увага приділяється зміцненню політичної взаємодії комуністичних партій.

Відбувається сміливий пошук нових крупних стратегічних рішень практично в усіх напрямках співробітництва. Перебудова помітно загострює проблему вироблення нового господарського механізму наших взаємовідносин. Однак вирішення цього завдання вбачається нерéalним без сміливого експериментування, подолання бюрократичних і відомчих перепон, віджилих стереотипів мислення у душі застійних часів.

У центр ідеологічного співробітництва висуваються творче застосування марксистсько-ленінського вчення на практиці, міцний зв'язок партії з широкими верствами трудящих, розвиток демократії, обмін до-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 203.

свідом соціалістичного будівництва, його спільне узагальнення. Як вчив В. І. Ленін, «тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати... вирішальні вказівки...», ми розраховуємо на спільний досвід, на досвід мільйонів трудящих»².

Переосмислюються підходи до співвідношення основних закономірностей і національних особливостей соціалістичного будівництва. У доповіді на учасницькому засіданні, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, М. С. Горбачов відзначив, що «світ соціалізму постає сьогодні перед нами в усій своїй національній і соціальної різноманітності... Ми переконалися, що єдність зовсім не означає тотожності, однаковості. Переконались і в тому, що в соціалізму немає і не може бути якоїсь «моделі», на яку всі рівняються»³.

Таким чином, нове політичне мислення, відкидаючи догматичні стереотипи в теорії і практиці, створює широкі можливості для пошуку нових шляхів розвитку світової системи соціалізму як в цілому, так і в її окремих галузях. Двосторонні відносини між країнами стали останнім часом основним напрямом досліджень у галузі соціалістичного співробітництва.

В даній публікації розглядається радянсько-угорське співробітництво у 70—80-і роки. Саме у цей період формувались і продовжують формуватися проблеми взаємодії двох країн у багатьох галузях суспільного розвитку. На прикладі співробітництва СРСР—УНР найбільш рельєфно видно як позитивні, так і суперечливі моменти взаємодії великої і малої соціалістичних країн.

Незважаючи на те, що за понад 40-річний період нашого співробітництва досягнуті значні успіхи, невирішених проблем, складних питань, що накопичилися у відносинах СРСР і УНР, залишається чимало. Ситуація ускладнюється й тим, що довгий час у нашій науковій літературі поглиблений аналіз відповідних проблем і тенденцій підминювався намаганням видати бажане за дійсне, а позитивні результати відображались однобічно і безпроблемно. Це створювало скривлену картину дійсності, і, звичайно, не сприяло виробленню правильного механізму перебудови системи взаємодії між нашими країнами. Наприклад, в монографії «РЕВ: проблеми інтеграції» стверджується, що країни РЕВ — це найбільш динамічний у світі регіон, відгороджений від негативних явищ капіталістичної економіки⁴, а в книзі «Соціалістична інтеграція сьогодні і завтра» робиться категоричний висновок про безпроблемність розвитку країн РЕВ⁵. Звичайно, що це не поодинокі випадки наукового мислення застійних часів.

В останній час проблематика радянсько-угорських відносин збагатилася новими, більш змістовними за аналізом працями⁶. Однак тема перебудови радянсько-угорських відносин у світлі нового мислення ще не знайшла комплексного аналізу і глибокого осмислення широкого кола проблем, які безпосередньо чи побічно впливають на результативність соціалістичного співробітництва. Виходячи з цього, автор даного пові-

² Ленін В. І. Промова на I Всеросійському З'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Повне збір. творів. Т. 36.— С. 358.

³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 55.

⁴ Дякин Б. Г., Панков В. Г. СЭВ: проблемы интеграция.— М., 1978.— 175 с.

⁵ Кялтакян Н. М. Социалистическая интеграция сегодня и завтра.— М., 1982.— 110 с.

⁶ Интернациональное сотрудничество КПСС и ВСРП: история и современность.— М., 1987.— 334 с.; Усевич М. А. Проблемы экономики Венгрии на этапе интенсификации.— М., 1987.— 140 с.; Мусатов В. Л. Венгрия: по пути социализма и мира // Вопр. истории КПСС.— 1985.— № 4.— С. 79—82; Турко Н. Г. Строительство развитого социализма в ВНР // Новая и новейшая история.— 1985.— № 1.— С. 41—55; Берез Я. Путь Октября и Венгрия // Там же.— 1987.— № 5. С. 48—58; Бенке В. Экономика, политика, мышление // Коммунист.— 1988 № 2.— С. 103—115.

домлення робить спробу дослідити основні напрями радянсько-угорського співробітництва в період 70—80-х років.

Відносини між нашими країнами на новій, соціалістичній основі почали формуватися у післявоєнний період. Нині вони є могутнім фактором розвитку двох країн. Цьому сприяє наявність цілого ряду політичних, економічних та інших позитивних передумов. Важливу роль у цьому відіграє також і економічний фактор, схожість у соціально-класовій і економічній структурі. Наприклад, питома вага зайнятих у промисловості і будівництві в загальній кількості працюючих майже ідентична. Так, за період 1950—1983 рр. в УНР вона зростає з 23,3% до 39,2%, а в СРСР відповідно — з 27,5% до 38,3%⁷.

Особливо слід відзначити взаємодомовленість та взаємозалежність економік обох країн. Варто підкреслити, що Радянський Союз є великим торговельним партнером Угорщини. У 1985 р. питома вага товарів СРСР в усьому угорському експорті дорівнювала 33,6%, в імпорті — 30%, а в торгівлі з країнами РЕВ відповідно 62% і 66,3%⁸. У 1985 р. на УНР припадало 6,6% зовнішньо-торговельного обігу СРСР і 7% імпорту⁹. УНР належить 5 місце серед торговельних партнерів СРСР. При цьому структура експорту із СРСР в УНР передбачає забезпечення угорського народного господарства найважливішими компонентами для розширеного відтворення. Зазначимо, що на початку 70-х років в економічних відносинах між СРСР і УНР склалася модель «продукція обробної промисловості Угорщини — радянська сировина». І хоча обидві країни розуміли, що така структура торговельних зв'язків нікого не влаштовує, окремі спроби щось у цій галузі змінити на краще результатів не дали. Однак в той же час партнери почали усвідомлювати, що вихід з такого, відверто кажучи, складного становища полягає в іншому — адміністративний метод у здійсненні економічних зв'язків має поступитися місцем взаємодії партнерів на принципах обоюдної ефективності і зацікавленості. Отже, дальший розвиток двосторонніх відносин у галузі економіки вимагає розробки господарського механізму співробітництва на основі товарно-грошових законів. На жаль, саме ця обставина в період застою не бралась до уваги.

Як свідчить практика, у досліджуваній період СРСР відчув гостру проблему у забезпеченні сировиною УНР, а Угорщина в свою чергу — у постачанні нам продукції сільського господарства та харчової промисловості. Це в першу чергу пояснювалося тим, що СРСР і УНР не мали можливості у той час ефективно збільшувати обсяги виробництва, а також недосконалістю системи ціт та розрахунків.

Великої шкоди розвитку співробітництва завдала також і розходження в системі організації господарства директивними методами з одного боку і економічними — з іншого. Напруженість у фінансовій сфері проявилася у двох аспектах. Один з них, більш характерний для Угорщини, — довгострокова проблема збереження міжнародної платоспроможності (як по відношенню до західних, так і радянських партнерів) і пов'язана з нею втрата коштів фінансування, інший — зростаюча проблема припливу коштів до сфери взаємних зв'язків екстенсивного характеру.

Один з напрямів виходу з цього становища полягав у розвитку прямих зв'язків, кооперації, спеціалізації, в першу чергу, з Радянським Союзом. Однак наша країна у той період ні економічно, ні політично, ні юридично до таких пропозицій не була готова. Це призвело до того, що у 70-і виник і продовжувався в 80-х роках у радянсько-угорській торгівлі дисбаланс, який не лише викликав багато проблем, а й помітно дезорганізував розвиток усього комплексу зовнішньополітичних зв'яз-

⁷ Богомолов О. Т. Страни социализма в международном разделении труда. — М. 1986. — С. 119.

⁸ Statistikal ekkönjv. — 1985 — old. 225.

⁹ Внешня торговля. — 1986. — № 3 (приложение). — С. 1.

ків. Якщо переважна частина приросту вартості угорського експорту в СРСР зростала за рахунок збільшення фізичних обсягів поставок різних товарів, то вартість угорського імпорту із СРСР в той період зростає в основному за рахунок підвищення цін на енергоносії і сировину — з 72,3% до 80,9%, знизилася доля продукції машинобудування з 22,2% до 15,2% та ширпотреба з 4,9% до 3,2%.

Як свідчить статистика, ціни на енергоносії, імпортовані із соціалістичних країн, в першу чергу із СРСР, збільшилися у 4,5 рази. На першому місці за цим показником були нафта і газ, які подорожчали приблизно у 6 разів¹⁰.

Однак навіть за таких умов Угорщина, на думку одного з провідних фахівців у галузі зовнішньоекономічних відносин країн РЕВ Кальмана Печі, отримала абсолютний виграв у цінах в розмірі 1,8—2 млрд. дол.¹¹ Це стало можливим за рахунок недосконалості системи змінних цін, яка існує в соціалістичній співдружності, що дозволяло купувати нашим партнерам нафту по цінах, нижче світових.

Становище ще більше загострилося в 1987 р. внаслідок зниження вартості радянського експорту через падіння світових цін на паливно-енергетичну сировину. В результаті цього вже у 1988 р. спеціалісти прогнозували пасивне для нас сальдо в розмірі майже 200 млн. крб., а в цьому році можливе ще більш стрімке його зростання¹². Наші директивні органи намагаються тепер вирішити це питання збалансовані таким чином, щоб зняти з імпорту із УНР частину товарів, які були визначені довгостроковою угодою, відмовитися від відстрочки повернення радянських кредитів, що були представлені Угорщині раніше. І лише незначна частина дисбалансу покривається за рахунок збільшення радянського експорту.

В ситуації, що склалася, на порядку денному постало питання про баланс інтересів обох партнерів. З одного боку СРСР несе значні втрати, відмовляючись від імпортової продукції із УНР, яка необхідна для внутрішнього ринку, з іншого — в умовах гострої нестачі експортних ресурсів, їх покриття ускладнює становище економіки нашої країни. Угорська сторона із-за скорочення імпорту машин, обладнання, частини продукції харчової промисловості значно збільшує недозавантаження своїх виробничих потужностей. А якщо врахувати, що багато з них працюють лише на радянський ринок і їх вироби на інших ринках не конкурентноспроможні, то стануть зрозумілими не лише економічні, а й політичні наслідки дисбаланса в торговельно-економічних відносинах між СРСР і УНР.

Угорськими засобами масової інформації, в наукових, ділових колах все частіше порушується питання про надійність і стабільність радянського ринку, що завжди було, можливо, нашою головною перевагою. І для цього є підстави. Останнім часом збільшилися випадки невиконання радянськими відомствами і підприємствами своїх обов'язків по контрактах, що, природно, призводить до втрати репутації солідного, надійного партнера. Кожний рік, скажімо, із нашої країни не повністю поставляються УНР легкові автомобілі, запасні частини до них та іншої техніки, в односторонньому порядку скорочуються поставки деяких хімічних товарів, паперу, ліса та ін. Подібні ж факти мають місце і з боку Угорщини, але значно рідше і їх слід розглядати швидше як заходи — відповідь на наші порушення контрактів, дисбалансу у розрахунках. Зрозуміло, що все це завдає не лише значної шкоди економічному співробітництву двох країн, а й політичним відносинам, відбувається на

¹⁰ Печі К. Основные макроэкономические характеристики венгеро-советских экономических связей в 80-е годы и перспективы на период после 1990 г.— Будапешт.— 1985.— С. 10.

¹¹ Там же.— С. 16.

¹² Перестройка. Орган парткома партійних організацій советских учреждений в ВНР.— 26. II. 1988 г.

настроях населення, на їх ставленні до співробітництва з Радянським Союзом.

Обстановка, що склалася, потребує життя відповідних заходів щодо стабілізації економічних відносин з УНР. У цій ситуації важливо будь-що зупинити зниження товарообігу, усунути дисбаланс шляхом збільшення експорту. Таке завдання, мабуть, слід поставити перед кожним більш-менш великим підприємством. Солідні резерви для цього є у співробітництві з УНР союзних радянських республік. Однак реалізація їх потенціалу пов'язана з відповідним розширенням їх прав. Досвід науково-технічного співробітництва УРСР і УНР свідчить, що в цьому закладені великі можливості.

Установи АН УРСР здійснюють співробітництво з інститутами та організаціями УНР в межах науково-технічних зв'язків країн — членів РЕВ на дво-багатосторонній основі. Координаційний центр країн — членів РЕВ і СФРЮ з проблеми «Зварювання», який функціонує на базі Інституту електрозварювання ім. Патона АН УРСР, об'єднує зусилля понад 100 установ соціалістичних країн по розробці нових технологічних процесів зварювання, наплавлення і термічної різки різних матеріалів і обладнання. В цих роботах беруть участь 10 науково-технічних установ і підприємств УНР. Інститут технології машинобудування УНР є координатором досліджень з теми «Вдосконалення технології і обладнання для механізованого зварювання вертикальних швів». Інститут кібернетики ім. Глушкова бере активну участь у створенні ефективних засобів обчислювальної техніки і автоматики. Ці роботи здійснюються в рамках Міжурядової комісії країн — членів РЕВ з обчислювальної техніки. Науковці та фахівці фізико-механічного інституту АН УРСР ім. Карпенка і Географічного інституту ім. Лоренда (УНР) працюють над створенням приборів і апаратури, що застосовуються при геофізичних і морських дослідженнях з проблеми «Дослідження морів і океанів з метою використання їх мінеральних ресурсів».

У рамках Програми всебічного наукового співробітництва академії наук соціалістичних країн українські і угорські вчені здійснюють спільні дослідження таких проблем, як обчислювальна техніка і інформатика, дослідження напівпровідників, молекулярна біологія, нейрофізіологія і вища нервова діяльність, наукові основи механіки машин, конструювання та технологічних процесів, електрохімія та ін.

Отже, ці та інші факти свідчать про великі можливості співробітництва науковців двох країн на рівні республік, а також засвідчує тезу про те, що сьогодні ці можливості мають суттєву перспективу. З цих позицій варто оцінювати і розвиток нових прогресивних форм взаємодії з угорськими партнерами, зокрема таких, як прями зв'язки між господарськими одиницями, науковими колективами СРСР і УНР.

Останнім часом, особливо після підписання 4 листопада 1986 р. міжурядових угод про порядок встановлення прямих зв'язків між підприємствами і створення спільних господарських організацій між СРСР і УНР почалася і поступово набирає темпи робота по запровадженню прогресивних форм у практику радянсько-угорського співробітництва. З цією метою проведено багато відповідних зустрічей і переговорів. Оперативнішим стало спілкування між підприємствами. Виявлені нові можливості кооперації, причому інколи навіть у великих масштабах. Основними організаторами співробітництва залишаються поки що міністерства і відомства, однак сьогодні у цій практиці з'являються приклади ініціативного пошуку контактів «знизу».

Розвиток прямих зв'язків, створення спільних підприємств і об'єднань дають можливість забезпечити взаємодію двох країн конкретними об'єктами в різних галузях науково-виробничої діяльності, побудованої на принципах міжнародного економічного розрахунку. Таким чином створюються передумови для інтернаціональної змагальності вироб-

ників, розширюються можливості вибору партнерів. Нові форми співробітництва дозволяють забезпечити комплексне вирішення завдань освоєння найновіших досягнень науково-технічного прогресу, рішуче підвищити рівень конкурентоспроможності продукції, розвинути оригінальні технічні концепції, матеріалізовані в продукцію і послуги.

Послідовна реалізація прямих зв'язків передбачає їх орієнтацію на вирішення перспективних завдань. Як стратегічну ціль розвитку таких зв'язків, на думку Ю. Ширяєва¹³, слід розглядати формування в майбутньому міжнародних науково-виробничих комплексів. Саме вони стануть основою передової колективної матеріально-технічної бази, необхідної для забезпечення послідовного переходу економіки країн на інтенсивний шлях розвитку, їх виходу на передові рубежі в галузі технологій, якості продукції. На 1988 р. укладено 116 договорів про прями зв'язки¹⁴.

Прикладом активного співробітництва є взаємодія ряду підприємств Міністерства сільського господарства і харчової промисловості УНР і Держагропрому РРФСР. Основні напрями їх спільної роботи передбачають виробництво ранніх сортів гібридів кукурудзи, а також великої рогатої худоби. Протягом 1986—1990 рр. Угорщиною буде додатково поставлено в СРСР певну кількість посівного насіння різних сортів кукурудзи на обмін на інші види товарів. В УНР ведуться випробування жита радянського сорту «гуллан».

Отже, робота по налагодженню прямих зв'язків набирає темпів. На початок 1988 р. 52 договори про прями зв'язки доповнені погодженнями програмами співробітництва. 14 пар підприємств домовились про обсяги взаємних поставок. Підписано кілька коопераційних контрактів, наприклад, між НВО ім. Фрунзе (м. Суми) і Чепельським верстатобудівельним заводом на суму 448 тис. крб., комбінатами «Креголльська мануфактура» і «Балтійська мануфактура» і угорським підприємством «Бу-дапринт» — на суму 26 млн. крб.

Угорські колеги накопичили багатий досвід створення спільних підприємств. Ця робота здійснюється в країні з 1972 р., після прийняття Міністерством фінансів УНР відповідної постанови. Перше таке підприємство з'явилося у 1973 р., наступні два — у 1974 р. Згодом було прийнято ще ряд важливих рішень щодо створення нових, а також роботи існуючих спільних підприємств. Завдяки цьому сьогодні в УНР створена надійна правова база, що забезпечує функціонування таких підприємств. Дозвіл на створення спільних підприємств видає Мініфін, вирішено питання про їх оподаткування — протягом перших 5-и років спільні підприємства оподатковуються 20% податком, а з шостого — 30%. При цьому підприємства ряду галузей (електроніки, випуску запасних частин, ліків і т. п.) мають широкі пільги — вони звільняються від податків протягом перших 5 років. Крім того, спільні підприємства отримали необмежене право на зовнішньоторговельні зв'язки.

За станом на серпень 1988 р. в УНР нараховувалося 170 спільних підприємств¹⁵. А в кінці минулого року підписано 11 договорів про утворення радянсько-угорських спільних підприємств. З них 6 вже функціонують: 3 в СРСР, 3 — на угорській території. В цілому, долаючи чимало труднощів на цьому шляху, почався, хоч і не без труднощів, якісно новий етап розвитку прогресивних форм співробітництва між СРСР і УНР. Їх подальше поглиблення вимагає перебудувати застарілий механізм співробітництва, систему координації планів і валютно-фінансовий інструментарій, а також підвищити експортні можливості Радянського Союзу. Враховуючи, що в рамках РЕВ вирішення цих питань ускладнюється через існування різних точок зору соціалістичних країн,

¹³ Вопр. економіки.— 1988.— № 1.— С. 103.

¹⁴ Tarsadalmi szemle.— 1988.— 5.— old. 79

¹⁵ Propadandista.— 1988.— N 6.— old. 91.

вихід із становища слід шукати на шляху прийняття відповідних документів на двосторонньому рівні.

Оновлюючі процеси, що відбуваються в політичному житті Радянського Союзу і Угорщини в останній час, безумовно, вимагають і перебудови механізму політичного співробітництва. Цю перебудову КПРС і УСРП почали з себе. За порівняно невеликий строк, що минув після XIX Всесоюзної конференції КПРС і Всеугорської партійної конференції, в обох країнах активно здійснюється реформа політичної системи суспільства, проходить розмежування функцій партійних і державних органів, докладаються зусилля щодо подальшої демократизації суспільного життя. Крім того відбулися зміни в радянському підході до досвіду соціалістичного будівництва в інших країнах РЕВ. Адаже ще не так давно вважалося, що досвід Радянського Союзу більш важливий, ніж досвід інших братніх партій. Сьогодні цей помилковий погляд відкинуто, оскільки, як свідчить практика, кожний національний досвід побудови соціалізму заслуговує на увагу. Не існує єдиної моделі будівництва соціалізму. Тому з метою взаємозбагачення важливо вивчати досвід своїх колег у комплексі, у галузі як партійно-політичної, так і виробничої діяльності.

Наступна проблема об'єктивного врахування інтересів кожної країни. У нинішніх умовах зміст наших відносин обумовлюють реальні інтереси країн. Практика свідчить, що ці відносини ефективніше розвиваються там, де інтереси УСРП і КПРС найбільш співпадають. Звідси випливає дуже важливе завдання для партійних організацій, а саме — пошук, формування і вивчення таких інтересів. Це в свою чергу вимагає розробки системи відповідної інформації.

Активізації цієї роботи сприяють якісні зміни у зустрічах політичних лідерів на вищому рівні, для яких стали характерними довірливість, ширість і повне взаєморозуміння. Саме в такому дусі відбулись візити Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова в УНР 8—9 червня 1986 р. і Генерального секретаря ЦК УСРП К. Гросса в СРСР 4—6 липня 1988 р. У листопаді 1988 р. під час перебування в Угорщині на запрошення ЦК УСРП секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев підписав Комплексну програму вдосконалення ідеологічної діяльності двох партій в галузі взаємоспівробітництва. Це особливо важливо сьогодні, коли питання політичної роботи в масах набуває для КПРС і УСРП особливого значення. Процес оновлення соціалізму в наших країнах активізував громадську думку, а демократизація суспільства створила умови для виникнення різних неформальних об'єднань, альтернативних груп. В Угорщині останнім часом поширюється думка про необхідність організації багатопартійної системи. Якщо врахувати, що на листопад 1988 р. в Угорщині було організаційно оформлено 21 альтернативну організацію, в яких нараховується від 7 до 7 тис. членів¹⁶, можна зробити висновок: пропозиції щодо проблеми створення в Угорщині багатопартійної системи мають цілком реальний соціальний ґрунт. В таких умовах набуває особливої актуальності питання співробітництва КПРС з УСРП.

Досвід роботи партії в умовах соціалістичного плюралізму думок стає актуальним не лише для Угорщини. Виникнення народного фронту в республіках Прибалтики, події навколо Нагірного Карабаху доводять, що багато партійних організацій виявились неспроможними вести політичну дискусію, ефективно впливати на маси. Партійні комітети, аналізуючи свою роботу, шукають шляхи виправлення недоліків. Отже і в цьому плані обмін досвідом між КПРС і УСРП може відіграти позитивну роль.

Важливо якісно змінити і співробітництво на рівні місцевих партійних організацій. Прийняття в нашій країні Закону про державне під-

¹⁶ Heti v. laggazdasag.— 1988 november.—12.—old 51.

приємство, спрощення порядку візду радянських громадян у соціалістичні країни, розширення самостійності трудових колективів при здійсненні співробітництва з закордонними партнерами створюють нові можливості для переорієнтації напрямів спільної роботи партійних комітетів республік та областей-побратимів. Конкретний зміст, форми і методи здійснення зв'язків місцевих партійних органів ґрунтуються на основі рівноправного партнерства, взаємної поваги, діловитості, усунення формалізму і парадності. Побратимам надано право самим вирішувати, як краще організувати ділові контакти, їх обсяг та інтенсивність. І вони це роблять, про що свідчить діяльність Закарпатського обкому партії¹⁷.

Відбулась переорієнтація напрямів співробітництва. Сьогодні більше уваги приділяється вивченню досвіду організаційно-партійної, ідеологічної роботи, діалектики політичної системи суспільства, розширення соціалістичної демократії, самоуправління. Наприклад, партійні організації Литовської РСР в ідеологічному співробітництві зі своїми угорськими товаришами приділяють основну увагу питанням ідеологічного і пропагандистського забезпечення економічних і політичних реформ. У цьому співробітництві активну участь беруть вузи, творчі спілки, академічні інститути, культурні і освітні установи, здійснюється оперативне взаємне інформування про основні напрями і результати ідеологічної роботи, розвитку науки, освіти і масової інформації. На зміцнення зв'язків у галузі ідеології направлений укладений у 1988 р. договір про співробітництво між вищою партійною школою (Вільнюс) і Хайду-Бихарською партійною школою УСРП¹⁸.

Однак на сучасний стан місцевих зв'язків серйозно впливають помилки минулих років. Найбільш типова з таких помилок — формальний вибір партнерів співробітництва. На жаль, дуже часто з'єднання пар для співробітництва було чисто механічним, недостатньо враховувалась його економічний аспект. Не вироблена і методика співробітництва. Такий стан справ, природно, не сприяв розвитку державного співробітництва. Звичайно, і в цій галузі є позитивні приклади, однак вони поки що, на жаль, поодинокі.

Незважаючи на всі труднощі, КПРС і УСРП зміцнюють свої відносини, наповнюють їх новим змістом. Зовні форми і методи їх спільної роботи мало змінилися, однак їх якість зростає. В наших відносинах стало більше довірливості, відкритості. Під час контактів радянські та угорські товариші стали більше уваги приділяти обговоренню проблем, які виникають в процесі оновлення соціалізму. Таке обговорення, спільний пошук нових, більш прогресивних форм економічного і соціального розвитку стали можливими після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Зміни, що відбуваються в нашій країні, УСРП сприймає дуже доброзичливо, оскільки вони співпадають з її власними намаганнями вдосконалення політичної системи¹⁹. В такій ситуації дві партії кровно зацікавлені у спільному вивченні досвіду оновлення соціалізму. З одного боку це дає можливість уникати можливих помилок, а з іншого — спільно виробляти правильні рішення. Важливість такого підходу обумовлена й тим, що досі не розроблена струнка концепція розвитку соціалізму. Відкинувши сталінську модель адміністративно-командної системи, радянські і угорські суспільствознавці наполегливо шукають альтернативний варіант оновлення соціалізму. В зв'язку з цим виникає гостра проблема в консолідації наукових сил у цьому напрямі суспільної думки.

Останнім часом усередині КПРС і УСРП динамічно відбуваються процеси оновлення. Звичайно, при такій ситуації важливо аналогічними

¹⁷ Правда.—1988—11 апр.

¹⁸ Матеріали зустрічі представителів партійних комітетів КПРС і ВСРП прикордонних областей і регіонів Советского Союза и Венгрии.—М., 1988.—С. 45.

¹⁹ Tarsadalmi szemle.—1988—8—9.—old. 16.

темпами оновлювати зміст співробітництва між двома партіями. Якщо цього своєчасно не зробити, можна відстати від життя, що в свою чергу може негативно вплинути в цілому на радянсько-угорські відносини. Оновлення політичного механізму співробітництва безпосередньо стосується перебудови практики взаємодії громадських організацій. Останнім часом в Угорщині переглядаються основи молодіжного, професійного рухів. Треба обов'язково враховувати зміни, що відбулися останнім часом в їх середовищі, оскільки робота за старою схемою неминує призведе до формалізації наших стосунків у цій галузі.

У контексті перебудови політичного співробітництва СРСР і УНР слід розглядати і проведення нашими країнами на міжнародній арені погодженої зовнішньополітичної лінії в органічному співвідношенні ініціатив кожної країни. Останнім часом цей курс отримав практичне втілення в процесі вироблення зовнішньополітичних завдань. Обидві країни стали приділяти більше уваги реалізації національних інтересів кожної країни у спільних заходах на міжнародній арені.

Помітно зростає активність Угорщини у міжнародних справах. Її позиція у багатьох питаннях характеризується значною гнучкістю, готовністю до компромісу з метою досягнення суттєвого прогресу у вирішенні тих чи інших проблем. В таких випадках Угорщина одержує всіляку підтримку з боку Радянського Союзу. В дусі зовнішньополітичних ініціатив соціалістичних країн у січні 1988 р. УСРП спільно з соціал-демократичною партією Фінляндії, а також Італійською соціалістичною партією звернулася до європейських держав, що не мають ядерної зброї. Вони вважають можливою і необхідною участь без'ядерних держав, середніх і малих країн у процесі скорочення озброєння²⁰.

Останнім часом значно розширилося коло держав, з якими дві країни розвивають економічні, політичні і культурні контакти. Причому серед них з'являються й такі партнери, про яких раніше в плані встановлення контактів й мови не могло бути. Це стосується, наприклад, відносин Угорщини з такими країнами, як Ізраїль і Південна Корея.

Аналізуючи зв'язки між СРСР і УНР, важливо підкреслити, що при обговоренні проблем співробітництва вони не обминають гострі питання. Зважено вирішується питання про долю 5 млн. угорців, які живуть за межами УНР і в інших країнах вважаються національними меншостями. Враховуючи існування цього факту, угорські товариші вважають, що наявність національних меншостей — це не обов'язково роз'єднуючий фактор, а навпаки — надійний гарант (завдяки подвійній прив'язаності нацменшостей) інтернаціональної єдності народів. В рамках двосторонніх зв'язків Угорщина здійснює ряд заходів, спрямованих на збереження, розвиток мовних і культурних традицій, зміцнення свідомості національної приналежності угорців, які проживають в інших країнах. З цією метою Угорщина бере активну участь у міжнародних загальних програмах видання книг, в обміні стипендіатами, підвищенні кваліфікації педагогів, у створенні угорських лекторіїв, кафедр, культурних установ.

Співробітництво СРСР і УНР в цій галузі регулюється відповідними радянсько-угорськими угодами у цій галузі. Як відомо, в Радянському Союзі проживає понад 200 тис. угорців, переважна більшість з них — у Закарпатській області УРСР. У СРСР, зокрема в Закарпатті, намагаються створити всі умови для розвитку національної самосвідомості і культури угорців. З цією метою в області видаються книги, газети, ведуться радіо- і телепередачі угорською мовою, а також працюють школи з викладанням усіх предметів угорською мовою.

Під час візиту А. А. Громника в УНР досягнуті нові домовленості у цьому напрямі. Зокрема, вирішено створити центр Хунгаристики в Ужгородському державному університеті. Угорські товариші високо оціню-

²⁰ Проблеми мира и социализма.— 1988.— № 7.— С. 14.

ють позитивний досвід Радянського Союзу у цих питаннях. Так, під час візиту до СРСР К. Грос відзначив: «Ми з задоволенням можемо сказати про те, що в Радянському Союзі угорці можуть жити і працювати як рівноправні громадяни. Вони отримують все більше допомоги для розвитку своєї національної культури, збереження свого національного об'єкту. Все це служить прикладом доброзичливого, гуманного вирішення життєво важливого питання долі народів Центральної Європи, які живуть у тісній залежності один від іншого. Ми вітаємо це, тому що бачимо за цим оновлюючу політику КПРС, сучасний, лєнінський підхід до національних відносин»²¹.

В міжнародному співробітництві двох країн помітне місце посідає економічна дипломатія. Загальновідома роль, яку Угорщина відіграла у налагодженні контактів РЕВ з «Загальним ринком». У вересні 1988 р. представники УНР і Європейського Товариства уклали в Брюсселі першу угоду про торгівлю і економічне співробітництво.

Отже, можна впевнено стверджувати, що завдяки новому мисленню в питаннях зовнішньополітичного співробітництва двох країн відбуваються позитивні зміни. Вони ґрунтуються на взаємній повазі та доброзичливості. Наша партія, радянський народ високо цінують можливість взаємодіяти з друзями, на яких, як і на нас, лежить державна відповідальність за соціалізм, за його рух уперед²².

Одержано 10.01.89.

Исследуются вопросы советско-венгерского сотрудничества в 70-е—80-е годы, раскрываются основные направления перестройки отношений между СССР и ВНР в свете нового мышления, дальнейшего укрепления братских связей КПСС и ВСРП.

²¹ Правда.— 1988.— 6 июля.

²² Горбачев М. С. Жювьель і перебудова: революція продовжується.— С. 55.

* * *

В. К. Тополєнко (Донецьк)

Діяльність Компартії України по розвитку взаємозв'язків між УРСР і НДР (1960—1975 рр.)

Вивілюється керівництво республіканською та обласними партійними організаціями України становленням та розвитком взаємозв'язків з місцевими організаціями СЕПН у 60-х — першій половині 70-х років, показано широкий спектр цих зв'язків, проаналізовано досвід, що його набули обидві сторони під час братнього співробітництва.

В сучасний історичний період, коли світовий соціалізм переживає непростий, переломний момент, вихід соціалістичних країн на нові рубежі, розкриття їх потенціалів у національних і міжнародних рамках підносять його престиж і роль у світовому розвитку¹, важливе значення має дальше зміцнення єдності та розширення взаємозв'язків братніх партій і народів країн соціалістичної співдружності.

Комуністична партія Радянського Союзу незмінно дбає про розвиток відносин братньої дружби і товариської взаємодії СРСР з іншими країнами соціалістичної співдружності, в тому числі з НДР. Десятиріччя плідотворної, цілеспрямованої роботи ЦК КПРС і ЦК СЕПН, урядів СРСР та НДР створили сприятливі умови для вдоско-

¹ Див.: Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 черв.— 1 лип. 1988 р.— К., 1988.— С. 31.

налення тісних зв'язків між обома країнами на всіх рівнях та напрямах, що підтвердили рішення XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і XI з'їзду Соціалістичної єдиної партії Німеччини².

Найважливіші напрями роботи КПРС по зміцненню дружби й співробітництва між СРСР та НДР знаходять відображення в діяльності місцевих парторганізацій. Зокрема, значний досвід розвитку зв'язків з місцевими організаціями СЕПН нагромаджено Компартією України. Вивчення цього досвіду набуває особливої ваги насамперед тому, що взаємозв'язки між СРСР і НДР, як зазначає М. С. Горбачов у вересні 1988 р. під час відвідання виставки «НДР у Москві», набувають тепер більшої зрілості. Відходять у минуле елементи декларативності і формалізму, посилюються діловитість, взаємне прагнення до практичних результатів³.

Радянські історики приділяють значну увагу вивченню проблем братнього співробітництва Союзу РСР та Німецької Демократичної Республіки, Комуністичної партії Радянського Союзу та Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Порівняно широко вже висвітлено питання взаємозв'язків обох партій на рівні їх Центральних Комітетів, а також виробничі та культурні зв'язки, діяльність громадських організацій обох країн, у тому числі УРСР. Однак, аналіз цілеспрямованого керівництва республіканською та обласними партійними організаціями України становленням та розвитком зв'язків з Німецькою Демократичною Республікою ще не здійснено.

У даній публікації автор ставить за мету висвітлити один з напрямів партійного керівництва такими зв'язками, а саме — організаційну діяльність, що її проводила республіканська та обласні парторганізації України у 1960—1975 рр.

Організації Компартії України були серед перших місцевих партійних організацій у Радянському Союзі, які встановили прямі зв'язки з місцевими парторганізаціями СЕПН. У листопаді 1959 р. Секретаріат ЦК СЕПН на основі домовленості з ЦК КПРС прийняв постанову про обмін досвідом та делегаціями між Соціалістичною єдиною партією Німеччини та Комуністичною партією Радянського Союзу, згідно з якою з обох сторін партнерами були визначені 4 партійні організації: Київської та Донецької областей на Україні, округів Лейпциг і Магдебург у НДР, а також Латвійської РСР й Ленінградської області та округів Росток і Дрезден. У лютому 1960 р. Секретаріат ЦК КПРС, розглянувши дану пропозицію, схвалив постанову, у якій були викладені обов'язки радянської сторони⁴.

Виконуючи рішення ЦК КПРС, бюро Київського обкому Компартії України у квітні 1960 р. заслухало питання «Про заходи по поліпшенню організації дружніх зв'язків з областями та містами соціалістичних країн» і конкретизувало завдання по розвитку співробітництва з Лейпцигською окружною парторганізацією СЕПН⁵. У Донецькій області рішення про встановлення дружніх зв'язків з округом Магдебург бюро обкому партії прийняло 14 листопада 1961 р.⁶

Поряд з цим у 60-ті роки контакти з НДР на місцевому рівні встановили й трудящі інших областей УРСР. У Дніпропетровській області з 1961 р. активно включилися в цей процес парторганізації

² Дял.: СССР — ГДР. дружба и сотрудничество: Документы и материалы об участии делегации КПСС во главе с М. С. Горбачевым в работе XI съезда СЕПН, Берлин, 16—22 апр. 1966 г.—М., 1966.—С. 41.

³ Дял.: Правда — 1988.—29 сент.

⁴ Steinhilber U. Herausbildung und Entwicklung der Bezirksbeziehungen zwischen der SED und KPdSU // Beitr. zur Gesch. der Arbeiterbewegung.—1981.—Н. 3.—С. 400.

⁵ Породненне соціалістическим інтернаціоналізмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма.—Киев, 1980.—С. 15.

⁶ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 41, сир. 51, арк. 35.

Кривого Рога, де традиції дружби з німецьким робітничим класом мають глибокі корені⁷. Трудові колективи Ворошиловградського заводу ім. Жовтєвої революції, Лисичанського хімкомбінату, Комунарського металургійного заводу розгорнули під керівництвом партійних організацій у 1961—1962 роках листування з трудящими НДР⁸. З другої половини 60-х років зв'язки з місцевими парторганізаціями СЄПН налагодили партійні організації Запорізької⁹ і Харківської¹⁰ областей.

З початку 70-х років у практику відносили КПРС і СЄПН міцно увійшли контакти первинних парторганізацій споріднених за виробничим профілем трудових колективів, що сприятливо позначилося на поглибленні та розширенні дружніх взаємозв'язків. Вони, як зазначав секретар ЦК СЄПН Х. Долус, «... служать дальшому зміцненню зв'язків між нашими партіями і є відправною точкою для творчого засвоєння цінного досвіду...»¹¹.

Якщо протягом 60-х років були встановлені взаємозв'язки обкомів, міськомів та райкомів Компартії України з відповідними місцевими парторганізаціями СЄПН, то в першій половині 70-х років ці контакти були розширені до рівня первинних парторганізацій. Цьому сприяло використання організаціями Компартії України ряду елементів організаційної роботи, неухильний їх розвиток та вдосконалення у досліджуваній період.

Важливе місце парторганізації відводили плануванню розвитку двостороннього співробітництва. Причому, тільки на початок 60-х років набуло актуальності питання про системність, планомірність зв'язків. До цього, протягом 50-х років, обмін делегаціями та досвідом між партійними організаціями обох країн не мав планової основи. З встановленням прямих зв'язків Центральні Комітети Компартії України та СЄПН надали місцеві парторганізації на спільну розробку та координацію планів співробітництва. Це насамперед сприяло значному поліпшенню роботи обкомів у даному напрямі. Найважливіше планів не лише позитивно позначилося на зміцненні контактів між місцевими партійними організаціями, а й привело до припинення обтяжливого листування з питань запрошення делегацій¹².

З нагромадженням досвіду взаємних зв'язків ускладнювалися завдання і розширювалися сфери співробітництва, вдосконалювалися його форми та відповідно якісно змінювалася структура планів. Це чітко простежується, наприклад, під час співставлення планів співробітництва за 1962—1963 рр. і 1972—1973 рр. Київської й Донецької обласних та відповідно Лейпцигської й Магдебурзької окружних парторганізацій. Так, у планах 60-х років на перше місце висувалися загальні питання пропагандистської роботи та культурного співробітництва. Обмін делегаціями партійних, господарських працівників на рівні обкомів та окружкомів не був ще достатньо широким, а про безпосередній обмін делегаціями трудових колективів питання взагалі не ставилося. Як правило, у таких планах наводився лише перелік підприємств, що пропонувалися для встановлення дружніх зв'язків із спорідненими колективами НДР. Основними формами контактів визначалися листування, обмін делегаціями на рівні обкомів та окруж-

⁷ Див.: Осадчук Г. С., Кян Д. И. Легендарное знамя: Сотрудничество горняков Кривого Рога и немецкого промышленного района Мансфельд — Днепропетровск, 1981; Черв. гірник.— 1970. — 18 жовт.

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ІА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 112, арк. 70, 205, 303.

⁹ Індустр. Запоріжжя.— 1976.— 5 марта; Дніпровський металург.— 1969.— 7 марта; Електротехник.— 1971.— 5 нояб.; та ін.

¹⁰ Соціалістич. Харківщина.— 1969.— 4 жовт.; Промінь.— 1969.— 26 лют.; та ін.

¹¹ Правда.— 1974.— 10 яв.

¹² ІА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 112, арк. 211.

комів партій, кореспонденціями, виставками, фотоальбомами тощо¹³.

У планах 70-х років, що стали складатися на дворічний строк, відзначалося, що під керівництвом міських, районних і первинних парторганізацій, радянських, профспілкових та комсомольських органів у практику взаємовідносин між СРСР і НДР увійшли зв'язки поріднених трудових колективів. Поглиблення та розширення їх співробітництва передбачалося з метою обміну досвідом соціалістичного будівництва. Плани якраз й конкретизували шляхи розв'язання цього завдання. Зокрема, вони передбачали обмін групами профспілкових та комсомольських активістів, спортсменів, туристів, піонерів і школярів, колективами художньої самодіяльності, а також окремими спеціалістами підприємств, лекторами й журналістами з областей і округів¹⁴.

З часу запровадження планів нормою стали попередній розгляд та затвердження їх на бюро або секретаріатах обкомів Компартії України. Під час розробки цих планів обов'язковими умовами були: погодження їх з партнером, врахування думок і побажань обох сторін. Після цього дані матеріали затверджувалися в ЦК Компартії України та ЦК СЄПН. Потім ці плани направлялися у відповідні відділи обкомів і округкомів братніх партій, які доводили їх до безпосередніх виконавців.

З першої половини 70-х років планування розвитку двосторонніх зв'язків почало займати дедалі більше місця в діяльності первинних парторганізацій республіки, що мали контакти з НДР. Лише у Київській області у першому кварталі 1973 р. перспективні плани патріотичного та інтернаціонального виховання на 1973—1975 рр. були розглянуті й затверджені на засіданнях парткомів заводів верстатів-автоматів ім. Горького і «Червоної екскаватор», партнерами яких по дружніх взаємов'язках є відповідно лейпцігські заводи токарних верстатів та важкого машинобудування ім. Кірова¹⁵.

Характерними рисами планів розвитку взаємов'язків обох сторін у першій половині 70-х років на рівні місцевих парторганізацій поступово стали скоординованість, комплексність і конкретність. Разом з тим практика планування з самого початку ґрунтувалася на взаємному довірі та врахуванні інтересів партійних організацій та трудових братніх країн. Це органічно впливає насамперед з таких важливих принципів, як інтернаціоналізм та братерська солідарність і співробітництво, на яких базуються взаємов'язки КПРС і СЄПН.

Разом з тим у плануванні дружніх зв'язків між місцевими парторганізаціями Союзу РСР та НДР у досліджуваний період мали місце й недоліки. Обкоми в ряді випадків досить довго розробляли і погоджували свої плани, починали роботу по їх реалізації із запізненням. Наприклад, передбачувані на 1972—1973 рр. заходи по зміцненню та розширенню взаємов'язків Донецької області та Магдебурзької округної парторганізації були розглянуті на бюро першої з них тільки 15 лютого 1972 р. Після багатьох узгоджень цей план було передано друзям з НДР лише у травні 1972 р.¹⁶ В результаті виконання наміченого в таких планах починали не з початку року, а значно пізніше. Як наслідок, парткоми первинних парторганізацій пізно включали у свої робочі плани рекомендовані обкомами заходи. Це призводило до поспішності у роботі та зниження її ефективності. Мали місце і такі факти, коли у первинних парторганізаціях поріднених трудових ко-

¹³ Там же, арк. 44—51, 183; спр. 2334, арк. 40—58; Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 41, спр. 51, арк. 56—58; оп. 71, спр. 43, арк. 40—41.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 334, арк. 70—75; Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 93, спр. 30, арк. 83—85.

¹⁵ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 319, оп. 12, спр. 37, арк. 110; ф. 770, оп. 9, спр. 73, арк. 63.

¹⁶ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 97, спр. 214, арк. 9, 41.

лективів плани співробітництва взагалі не склалися, а вся діяльність у даному напрямі зводилася до участі у загальнообласних заходах. Таке становище не відповідало дедалі зростаючим масштабам і темпам співробітництва між братніми країнами. Тому з боку республіканського та обласних керівних парторганів Компартії України вживалися заходи до усунення цих недоліків.

Виходячи з лєнінських настанов¹⁷, ЦК Компартії України, обласні, міські та районні комітети партії значну увагу приділяли добору і розстановці кадрів, що брали участь у здійсненні інтернаціональних зв'язків. Для цієї важливої сфери діяльності партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів, інших громадських організацій на керівну роботу обиралися політично зрілі працівники, які мали організаторські здібності, досвід спілкування з різними категоріями населення. Практика роботи Київського, Донецького обкомів, Запорізького, Криворізького, Харківського і Бердянського міськкомів, Тельманівського райкому партії (Донецька область) показує, що там, де планування розвитку дружніх взаємозв'язків з НДР доповнювалося продуманим добorem і розстановкою кадрів, де чітко враховувалася вказівка В. І. Леніна про те, що «політика ведеться через людей»¹⁸, результати двостороннього співробітництва були найбільш відчутними.

Особливо чітко діяльність місцевих парторганізацій у даному напрямі простежується на прикладі координації дій з громадськими організаціями, зокрема, відділеннями Радянського товариства дружби (РТД) з НДР, у яких комуністи, виконуючи партійні доручення, працюють на громадських засадах. Очолювали ці відділення, як правило, керівники тих трудових колективів, що були колективними членами РТД з НДР. З часу створення у 1962 р. Донецького обласного відділення Товариства дружби очолював його П. К. Зарайський — керівник Рутченківського коксохімзаводу. Цей колектив став одним з перших колективних членів цієї організації. В 1967 р. за активну діяльність по пропаганді досягнень НДР у соціалістичному будівництві П. К. Зарайський був нагороджений Знаком Товариства німецько-радянської дружби (ТНРД). Створене у 1969 р. Тельманівське районне відділення РТД з НДР очолював голова колгоспу ім. Е. Тельмана, комуніст М. М. Гальків, який ще до цього був удостоєний Знака ТНРД. Незабаром це районне відділення за успіхи у роботі одержало перехідний Червоний прапор Магдебурзького окружного СЕПН¹⁹.

Бердянський міськком партії (Запорізька область) погодився з призначенням головою правління міського відділення РТД з НДР завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму педінституту В. Чулашкіна, а його заступником — редактора багатотиражної газети заводу «Азовкабель» С. Качкурова. До складу цього правління було введено також завідуючого відділом пропаганди та агітації міськкомом партії А. Н. Руднева. В Запоріжжі для керівництва міським відділенням РТД з НДР також було обрано комуніста, декана факультету іноземних мов педінституту В. Сокирка, у Харкові — редактора газети «Соціалістична Харківщина» А. Ситника, ряд інших керівників підприємств і навчальних закладів міста²⁰.

В 60-ті роки у більшості первинних парторганізацій питаннями розвитку дружніх зв'язків з НДР займалися або секретарі парткомів

¹⁷ Див.: Лєнін В. І. Політичний звіт ЦК РКП(б) 27 берез.: XI з'їзд РКП(б), 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 106.

¹⁸ Лєнін В. І. Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б), 28 берез. // Там же.— 115.

¹⁹ Перг. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 75, спр. 53, арк. 144; Соціалістич. Донбасс.— 1962.— 6 окт.

²⁰ Див. докладніше: Индустр. Запорожье.— 1975.— 5 июля; Паденная зоря.— 1974.— 5 жовт.; 1968.— 26 груд.; Азовкабель.— 1974.— 9 трав.; Красное знамя.— 1968.— 7 апр.

чи бюро, або ж хто-небудь з членів цих керівних органів. З початку 70-х років на деяких підприємствах (наприклад, Донецькому машинобудівному ім. Ленінського комсомолу України, Макіївському металургійному ім. Кірова заводах та ряді інших) при сприянні парткомів почали виникати низові правління колективних членів РТД з НДР. На середину 70-х років парткоми при обранні кадрів до цих правлінь дедалі більше враховували такі якості рекомендованих на цю громадську роботу комуністів, як здатність відігравати провідну роль у колективі, авторитет, політичні та виробничі знання тощо. Саме наявність цих якостей, а також особиста ініціатива дали змогу ефективно керувати інтернаціональною роботою таким активістам низових правлінь РТД з НДР, як інженери Ю. Д. Шестаков, Л. С. Сапро, Ю. П. Мидишук (Новогорлівський та Донецький ім. Ленінського комсомолу України заводи), інструктор парткому С. А. Сімаков (Криворізький металургійний завод ім. Леніна) і багатьом іншим.

У роботі парторганізації республіки важливе місце відводилося підготовці кадрів, які проводили інтернаціональну роботу. З цією метою активно використовувалися наради як на рівні ЦК Компартії України, так й семінари та конференції, що організовували обкоми партії. Як правило, до участі в них, крім активістів Товариства дружби, залучалися партійні, радянські, комсомольські та профспілкові працівники, керівники міністерств, відомств, підприємств, що підтримували прями зв'язки з НДР. Так, 27 березня 1970 р. Донецький обком партії спільно з обласними відділеннями Спілки журналістів СРСР і Спілки письменників УРСР провів теоретичну конференцію «В. І. Ленін та інтернаціональне виховання трудящих». На конференції виступив, зокрема, секретар редакції магдабурзької окружної газети «Фольксцітїмме» Е. Ріслінг²¹.

У Запорізькій області з метою підвищення кваліфікації партійного активу два подібних заходи було проведено у квітні 1975 р. Тема «Виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» обговорювалася на семінарі ідеологічних працівників, який було організовано Запорізьким обкомом партії в Бердянську²². Значну користь для пропагандистів мережі політосвіти дала конференція «XXIV з'їзд КПРС про необхідність патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих», проведена за погодженням з Бердянським міським комітетом партії парткомом заводу «Азовкабель». На прикладах зв'язків цього підприємства із спорідненим трудовим колективом з НДР говорилося на ній про мету, форми співробітництва з братньою країною і його ефективність²³. Про результативність цього заходу свідчили його наслідки. Зокрема, на партійних зборах цеху кабелів заводу, що відбулися незабаром після конференції, комуністи, які брали у ній участь, виступили з ініціативою налагодити дружні зв'язки з цеховою парторганізацією підприємства-партнера в НДР. Цю пропозицію було реалізовано²⁴. Як показує досвід запорізьких комуністів, поєднання за короткий проміжок часу різних форм навчання як на рівні обкому й міськкому, так і первинної парторганізації дає змогу ефективніше організувати роботу по зміцненню взаємозв'язків, підняти на вищий рівень справу інтернаціонального виховання.

У досліджуваній період у партійному керівництві розв'язком зв'язків з НДР на рівні місцевих парторганізацій дедалі важливіше місце займали контроль і перевірка прийнятих рішень. Як відомо, В. І. Ле-

²¹ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 89, спр. 239, арк. 32, 33.

²² Південна зоря.— 1975.— 18 квіт.

²³ Азовкабель.— 1975.— 3 квіт.

²⁴ Там же.— 17 квіт.

нин вважав цей принцип у діяльності партії одним з найголовніших²⁵. Дієвість контролю значною мірою залежить від стану планування й глибини аналізу справ.

Основною формою контролю, яка дає можливість охопити весь спектр питань дружніх зв'язків, стало обговорення підсумків співробітництва на засіданнях бюро обкомів чи міськкомів. Як правило, в кінці року, перед підготовкою проекту плану нових заходів, відділи обкомів та міськкомів партії одержували від первинних парторганізацій довідки про виконання планів дружніх зв'язків з порівненими колективами з НДР і узагальнювали їх. Потім на бюро давався аналіз стану співробітництва у цілому. Це давало змогу не тільки виявити недоліки і своєчасно виправити їх, а й узагальнити кращий досвід, намітити практичні заходи щодо подання допомоги первинним парторганізаціям у виконанні планів інтернаціональної роботи.

Позитивний вплив на дальший хід двостороннього співробітництва справило підведення перших підсумків розвитку дружніх зв'язків Донецької області з округом Магдебург на засіданні обкому партії 25 вересня 1962 р. Зокрема, обговорювалися результати обміну першими двома делегаціями, проведення перших пропагандистських заходів. Початок дружніх зв'язків було визнано успішним, конкретизовано їх напрями і форми, розглянуто ряд організаційних питань, визначено завдання первинним парторганізаціям²⁶. Таке підведення підсумків співробітництва стало регулярним.

Однак ця форма роботи парторганізацій не могла забезпечити постійності контролю. Тому як доповнення до щорічного підведення підсумків співробітництва різні його аспекти вносилися на розгляд партійних пленумів, конференцій і активів. Крім того, обкоми зобов'язували міськкоми та райкоми партії, що підтримували зв'язки з місцевими партійними комітетами СЄПН, періодично розглядати дані питання²⁷. Найбільш часто увага зверталася на форми контактів, вивчення досвіду друзів, інші важливі проблеми співробітництва.

Значно ширшою та різноманітнішою стала тематика обговорень місцевими парторганізаціями питань двосторонніх взаємозв'язків з НДР у 70-ті роки. Відповідно зросли і можливості вдосконалення контролю й перевірки виконання планів інтернаціональної роботи. Так, у березні 1973 р. питання співробітництва з НДР обговорювалися на зборах партійного активу в Київській і Донецькій обласних і міських парторганізаціях. Зокрема, у Києві особливо вказувалося на значення розвитку взаємозв'язків первинних парторганізацій. Схвальну оцінку одержала ініціатива парткомів заводу «Червоної екскаватор», фабрики ім. Смирнова-Ласточкина, ДБК-3, радгоспів «Київський» та «Імени 9 січня» по укладенню договорів на соціалістичне змагання із суміжними підприємствами та господарствами округу Лейпциг²⁸. У Донецьку було обговорено загальний стан взаємозв'язків. Там підкреслювалося, що, незважаючи на постійне розширення ділових контактів, не слід самозаспокоюватися, необхідно своєчасно звертати увагу на недоліки у цій справі, а ідеологічну роботу поєднувати з іншими сферами співробітництва²⁹.

Широке коло питань розвитку дружніх зв'язків з НДР обговорювалося у квітні 1973 р. на зборах активу Тельманівської районної парторганізації. На них, зокрема, зазначалося, що традиції інтернаціонального виховання у районі «постійно розвиваються й збагачуються

²⁵ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 173—176.

²⁶ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 71, спр. 43, арк. 40.

²⁷ Там же, оп. 91, спр. 235 а, арк. 1; оп. 98, спр. 30, арк. 18; оп. 97, спр. 214, арк. 41 та ін.

²⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 53, спр. 131, арк. 44, 78.

²⁹ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 33, спр. 13, арк. 6, 22, 25, 31.

новими формами», вказувалося на невідкладні завдання роботи партійних комітетів у даному напрямі. Про досвід і результати розвитку дружніх зв'язків народного маетку Буш (район Остербург) та колективного господарства ім. Е. Тельмана розповів секретар парткому колгоспу К. А. Арцибашев. Він висвітлює питання про обмін делегаціями, підведення підсумків соціалістичного змагання, роботу клубів інтернаціональної дружби тощо³⁰. В Запоріжжі у жовтні 1974 р. на зборах партійного активу Ленінського району було проаналізовано стан дружніх зв'язків між первинними парторганізаціями виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» і Берлінського трансформаторного заводу, намічено завдання і шляхи поліпшення інтернаціоналістської та ідеологічної роботи³¹.

Контроль, крім багатьох інших складових,— це і перевірка обгрунтованості, дієвості самого рішення. В окремих випадках перевірка виконання допомагала виявити помилковість, поспішність постанов, що приймалися, їх відірваність від конкретних умов. У Тельманівському районі бюро райкому партії розглянуло в порядку контролю 3 серпня 1973 р. питання про роботу парторганізації колгоспу «Ім. XXII з'їзду КПРС» по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих. Було виявлено ряд серйозних недоліків у справі підтримки зв'язків цього колгоспу з порідним колективом з НДР. Однак без належного врахування досвіду в розвитку дружніх контактів, їх рівня, а також реальних строків бюро райкому партії прийняло рішення про створення до 1 вересня 1973 р. музею інтернаціональної дружби в колгоспі. Пропонувалося про хід виконання постанови доповісти у райком партії до 1 листопада 1973 р. Проте цього не було зроблено. У грудні того ж року бюро райкому партії знову розглянуло дане питання і продовжило строк для створення музею до 1 лютого 1974 р.³² На ділі виявилось, що і ця дата була нереальною, оскільки у колгоспі практично не було основи для створення музею, а керівництво парторганізації не мало належного досвіду у цій справі. Саме ці важливі фактори й не врахувало бюро райкому під час прийняття рішення, які не були вчасно виконані.

Складовою частиною організаційної роботи парторганізацій республіки по розвитку взаємозв'язків з НДР було вдосконалення обміну делегаціями. Дана форма співробітництва братніх країн відзначалася не лише високою ефективністю, а й універсальністю. Вона застосовувалася в ідеологічній, виробничій та гуманітарній сферах, охоплюючи представників партійних, державних органів, громадських організацій та трудових колективів.

Уже на початку 60-х років перед органами Компартії України ставилося завдання зробити обмін делегаціями на рівні обкомів, міськомів і райкомів партії, а згодом й первинних парторганізацій діловим, конкретним, цілеспрямованим і результативним. Серед обов'язкових принципових вимог, що висувалися до цієї форми взаємозв'язків, зокрема, були: відповідність взаємних поїздок погодженням планам співробітництва; можливість ознайомлення з передовим досвідом по намічених попередньо проблемах; залучення до участі у зустрічах відповідальних партійних працівників, представників радянських органів, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, проведення з членами делегацій нарад з метою підвищення ефективності поїздок³³.

Значна увага під час обміну делегаціями приділялася спеціалізації груп. На необхідності та корисності врахування цієї вимоги робився

³⁰ Там же, ф. 578, оп. 18, спр. 6, арк. 100, 124, 125.

³¹ Електротехник.— 1974.— 18 окт.

³² Парт. арх. Довен. обкому Компартії України, ф. 578, оп. 18, спр. 9, арк. 3—5, 152.

³³ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 138, арк. 33.

наголос з обох сторін ще на початку співробітництва. У травні 1962 р. з метою встановлення зв'язків між Донецькою областю та округом Магдебург у НДР перебувала партійна делегація з Донецька, робота якої відзначалася багатоплановістю. Під час заключної аустричі із секретарями та членами бюро окружного СЕПН було висловлено спільну думку: в майбутньому делегації комплектувати з цільовим призначенням, щоб вони конкретно займалися вивченням певного досвіду партійної чи громадської роботи, господарського або культурного будівництва³⁴. У наступні роки чітке дотримання принципу формування спеціалізованих делегацій дало змогу значно підвищити результативність поїздок, більш плідно проводити взаємний обмін досвідом.

Важливого значення надавали партійні організації республіки питанню добору складу таких делегацій. Насамперед при комплектуванні груп на всіх рівнях для поїздок у братню країну дедалі більше враховувався весь комплекс питань, що впливали на результативність обміну. Тобто у кожному конкретному випадку партійні організації ретельно складали приблизну програму того, що хотілося б вивчити у друзів та чим з ними поділитися, визначали мету і завдання поїздки, і тільки після цього добирали відповідні кандидатури. Такий підхід до розв'язання цього завдання сприяв дальшому піднесенню ефективності обміну.

Разом з тим у цій важливій справі, особливо у 60-ті роки, мали місце й недоліки. У ряді парторганізацій добір членів для делегацій не завжди відповідав необхідним вимогам, питання для обговорення попереду не намічались або мали загальний, неконкретний характер, належна підготовка делегацій не проводилася, в результаті чого результативність поїздок була невисокою. Не скрізь належна увага приділялася впровадженню запозиченого передового досвіду, аналізу його ефективності. Хоча ці недоліки певною мірою у досліджуваній період й не вдалося усунути, все ж робота місцевих парторганізацій щодо поліпшення справи обміну делегаціями мала велике значення для вдосконалення форм та методів керівництва народним господарством, практики партійної роботи в цілому, зміцнення дружніх взаємозв'язків.

Таким чином, організаційна діяльність Компартії України протягом 60-х — першої половини 70-х років по розвитку взаємозв'язків між УРСР та НДР сприяла збагаченню форм партійного керівництва процесом зміцнення відносин між Союзом РСР та Німецькою Демократичною Республікою. Важливим було те, що керівництво розвитком цих зв'язків з боку ЦК КПРС доповнилося на місцевому рівні керівництвом Центральних Комітетів Компартії союзних республік, крайкомів, обкомів, міськомів та райкомів партії у 60-ті роки, а з початку 70-х років — первинних парторганізацій трудових колективів. Використання ряду елементів організаційної роботи (планування розвитку зв'язків; добір розстановка та навчання кадрів; контроль і перевірка виконання; вдосконалення справи обміну делегаціями) сприяло в цілому поліпшенню діяльності місцевих парторганізацій Компартії України по розвитку дружніх взаємозв'язків між трудящими УРСР та НДР.

Причини недоліків, що мали місце в той час у цій справі (зокрема, затягування строків розробки і погодження планів, недостатня врахування конкретних умов та стану дружніх зв'язків під час прийняття рішень, недотримання ряду принципових вимог при обміні делегаціями тощо), коренилися не тільки у новизні розв'язуваних завдань, а й в обмеженій участі широкої громадськості у плануванні

³⁴ Там же, оп. 31, спр. 112, арк. 215; спр. 116, арк. 66, 69, 70.

заходів по співробітництву, висуванні кадрів для цієї ділянки роботи, контролі за цією справою, визначенні складу делегацій тощо.

Нинішній курс КПРС на перебудову, на дальшу демократизацію всіх сфер суспільного життя нашої країни сприяє рішучій ліквідації недоліків у справі партійного керівництва розвитком дружніх взаємозв'язків СРСР з усіма соціалістичними країнами на всіх рівнях.

При цьому важливо зберегти і примножити все те позитивне, що було досягнуто раніше. Адже, як підкреслював М. С. Горбачов, «досягнуто народами соціалістичних країн є предметом нашої спільної гордості. Тим більше, що це і результат багаторічного плідного співробітництва, плоди небаченого за широтою і відкритістю справді братнього спілкування їх громадян — партійних і громадських організацій, виробничих колективів, творчих спілок і закладів культури, сімейних і особистих зв'язків, спільної праці і навчання десятків тисяч людей»³⁵.

Одержано 10 01.88

Освещается руководство республиканской и областными партийными организациями Украины становлением и развитием взаимосвязей с местными организациями СЕПГ в 60-х — первой половине 70-х годов, показан широкий спектр этих связей, проанализирован опыт, приобретенный обеими сторонами во время братского сотрудничества

³⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987. — С. 55—56.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

ЗАМІТКИ

І. Л. Осадча (Ворошиловград)

НОВІ ДАНІ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА У БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ПРЕСІ УКРАЇНИ (1918—1920 рр.)

волосних та інших газет. Перші повідомлення про їх публікацію на Україні з'явилися в 60-х роках¹.

Важливе значення мала поява бібліографічного довідника «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970)», який був приурочений до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Пошукова робота по виявленню нових видань ленінських творів не припинялася і надалі — протягом 70—80-х років². Однак розшукані тоді його публікації ще не зібрані до купи. Тому слід підтримати висловлену в пресі думку про необхідність друкування нового, доповненого довідника. Його доцільно присвятити 120-й річниці з дня народження В. І. Леніна.

Є відомості, що на Україні протягом 1918—1920 рр. здійснено 885³ публікацій праць Володимира Ілліча. Але це не точна цифра. З одного боку, не були враховані деякі публікації, виявлені у 60-х роках, а з другого — ряд одних і тих же праць обчислювався двічі і навіть тричі. За нашими підрахунками, їх насправді було 965. Ці видання можна розподілити таким чином: у 1918 р. опубліковано 38 (у 136 номерах газет), у 1919 — відповідно 63 та 307, а у 1920 р. — 68 і 522.

Останнім часом нам удалося виявити понад 35 нових публікацій, надрукованих або повністю, або у скороченому вигляді (чи у викладі). У незначній частині їх (в основному це тексти резолюцій) авторство не вказано. Наприклад, ленінська «Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні», котра з'явилася на сторінках київського «Комуніста» 23 грудня 1919 р., опублікована як редакційна стаття.

Нижче вміщуємо список розшуканих нами публікацій творів В. І. Леніна у газетах України* (1918—1920 рр.).

¹ Дмитрієнко М. Ф. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.—лютий 1918 р.).—Укр. іст. журн.—1966.—№ 4.—С. 41—48; Молостов В. А. Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918—серпень 1919 рр.).—Там же.—1968.—№ 4.—С. 63—70; Бєляєва П. Х. Публікація ленінських творів у газетах України (грудень 1919—грудень 1920 рр.).—Там же.—1969.—№ 8.—С. 131—137.

² Гошуляк І. Л. Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р.—Там же.—1974.—№ 4.—С. 52—57; Бєляєва П. Х., Вовчок О. М. Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.).—Там же.—1975.—№ 1.—С. 109—113; Гошуляк І. Л., Солдатенко Б. Ф., Бєляєва П. Х., Вовчок О. М. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України в перші роки Радянської влади.—Там же.—1977.—№ 4.—С. 43—57; Гошуляк І. Л. До питання про публікацію творів В. І. Леніна в партійно-радянській періодичній пресі України 1919—1920 рр.—Там же.—1978.—№ 4.—С. 117—120; Гошуляк І. Л., Вовчок О. М., Соколов В. М. Праці В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (1917—1923 рр.).—Там же.—1982.—№ 4.—С. 34—42; Корольов В. І., Мезєра О. А., Осадча І. Л. Нові дані про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (1918—1920 рр.).—Там же.—1986.—№ 6.—С. 120—122; В. И. Ленин в одесской большевистской периодической печати: Библиогр. указатель.—Одесса, 1988.—70 с.

³ Мезєра А. А. Роль партійно-советской печати в идейно-политическом воспитании трудящихся в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (На материалах Украины).—Автореф. ... дис. канд. ист. наук.—Киев, 1987.—С. 6.

* Публікації мають ті ж самі назви, під якими друкувалися в цих газетах. Посилання даються за: Ленин В. І. Полне зібр. творів.

1918 р.

Січень.

Вісник Української Народної Республіки: 11 січ. — Установчі збори (т. 35, с. 210—214); 16 січ. — Декрет про розпуск Установчих зборів (т. 35, с. 225—228).

Известия Исполнительного Комитета 8-й армии: 27 янв. — Учредительное собрание (т. 35, с. 210—214).

Набат (Винница): 2 февр. — Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа (т. 35, с. 210—214); Речь Ленина перед закрытием 3-го съезда Советов (т. 35, с. 275—278).

Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов (т. 35, с. 269—273).

Березень.

Голос народа (Екатеринослав): 12 марта. — Речь тов. Ленина в заседании 7 марта (т. 36, с. 3—25).

Известия Юга (орган Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов и областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов): 12 марта. — Российская Коммунистическая партия (большевиков) (т. 36, с. 55—56); 24 марта. — Доклад о Московском съезде (т. 36, с. 116—117).

1919 р.

Січень.

Борец за свободу (издание штаба особой группы Украинской Советской армии): 30 янв. — Второй Всероссийский съезд профессиональных союзов (т. 37, с. 416—432); Из Москвы по радиотелеграфу (т. 37, с. 443—446).

Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов: 31 янв. — Все на работу (т. 37, с. 443—446).

Березень.

Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов: 6 марта. — 2-й Всероссийский съезд профессиональных союзов (т. 37, с. 416—432); 8 марта. — Первый съезд Коммунистического Интернационала (т. 37, с. 469—486).

Известия Харьковского Совета и губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов: 23 марта. — Принятие проекта партийной программы (т. 38, с. 169—179); Н. Ленин (т. 38, с. 223).

Квітень.

Беднота (издание Юзовского районного комитета Российской Коммунистической партии (большевиков): 29 апр. — Восточный фронт (т. 38, с. 260).

Большовик (Київ): 18 квіт. — Чому союзник проти нас (т. 38, с. 238—254); 19 квіт. — Тов. Ленін про меншовиків (т. 38, с. 238—254).

Известия (Киев): 12 апр. — Под красным знаменем вперед (т. 38, с. 257—259).

Известия (Харьков): 13 апр. — Обращение ЦК РКП к организациям и профессиональным союзам (т. 38, с. 263—266).

Красная Армия (орган Народного Комиссариата по военным делам Украины): 11 апр. — Председатель Всероссийского Центр. Исп. Ком. — рабочий М. И. Калинин (т. 38, с. 217—220); 27 апр. — Последний поход (Из речи т. Ленина на заседании Всероссийского Совета профессиональных союзов 11 апреля) (т. 38, с. 269—281).

Сільська комуна (Київ): 2 квіт. — Доповідь тов. Леніна на 8-му з'їзді Російської комуністичної партії. Кінець. (т. 38, с. 129—147).

Липень.

Більшовик (Київ): 6 лип. — На боротьбу для рішучої перемоги (т. 39, с. 28—40).

Большевик (Київ): 6 июля. — На борьбу для решительной победы (т. 39, с. 28—40).

Красная Армия: 6 июля. — Объединенное заседание Всеукраинского ЦИК. Речь тов. Ленина (т. 39, с. 28—40).

Грудень.

Известия Бердывчевского революционного комитета: 3 дек. — На борьбу с топливным голодом (т. 39, с. 287—290).

Коммунист (Київ): 23 дек. — Единый фронт труда (т. 39, с. 313 — 316).

1920 р.

Січень.

Коммунист (Київ): 31 янв. — Речь тов. Ленина на съезде Совнархозов (т. 40, с. 74—78).

Квітень.

Коммунист (Київ): 15 апр. — Коммунистический субботник (т. 40, с. 297—299).

Листопад.

Коммунист (Київ): 31 июля. — Второй конгресс Интернационала. Речь тов. Ленина (т. 41, с. 225—229).

Серпень.

Коммунист (Київ): 1 авг. — 2-й конгресс III Интернационала. Третье заседание (т. 41, с. 230—235); 7 авг. — 2-й конгресс III Интернационала. Заседание 30 июля (т. 41, с. 236—242).

Вересень.

Коммунист (Київ): 15 сентяб. — Сами посмотрите (т. 41, с. 263—264).

Одержано 2.02.89.

І. О. Андрухів (Івано-Франківськ)

ПЕРЕБУВАННЯ М. І. УЛЬЯНОВОЇ НА ПРИКАРПАТТІ

Під час першої світової війни у квітні — червні 1915 р. на Прикарпатті в складі Пироговського лікувально-харчувального загону перебувала сестра В. І. Леніна — Марія Ільїнічна Ульянова. Її життєвий шлях вже був предметом дослідження в радянській історіографії¹. Однак період перебування М. І. Ульянової на Прикарпатті у військах Південно-Західного фронту висвітлений ще недостатньо. До того ж мають місце огріхи і неточності, а часом і перекручення окремих фактів.

У ході першої світової війни тільки партія більшовиків була проти війни. Маніфест її ЦК «Війна і російська соціал-демократія», написаний В. І. Леніним, закликав всі соціал-демократичні та робітничі партії спрямувати народні маси не тільки на боротьбу проти імперіалістичної війни, а й проти своїх урядів².

¹ Кунецкая Л. И., Маштакова К. А. Мария Ульянова.— М., 1979.— 271 с.; Дягилев В. Я. Сестра Ильича.— М., 1970.— 149 с.; Ершов Д. А. Мария Ильинична Ульянова.— Саратов, 1965.— 181 с.; Каравашкова С. В. М. И. Ульянова — журналист.— Изд-во Моск. ун-та, 1972.— 153 с.; Ремезовский И. Д. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине.— Киев, 1963.— 280 с.; Мария Ильинична Ульянова.— М., 1978.— 288 с.; Ульянова М. И.— секретарь «Правды».— М., 1965.— 388 с.; Паничевко Т. В. Мария Ильинична Ульянова // Вопр. ист. КПСС.— 1978.— № 2.— С. 100—103.

² Ленін В. І Війна і російська соціал-демократія // Повне зібр. творів.— Т. 26. С. 11—20.

Царські власті обрушили на партію нечувані репресії. Володимир Ілліч писав у той важкий для більшовиків час: «...робота нашої партії тепер стала в 100 раз важчою. І все ж ми її поведемо!»³.

14—19 лютого 1915 р. у Берні відбулася конференція закордонних секцій РСДРП, якою керував В. І. Ленін. Вона визначила конкретні заходи щодо перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську⁴. На основі рішень Бернської конференції більшовики розгорнули революційну роботу в тилу і на фронті.

Цілком ймовірно, що метою поїздки М. І. Ульянової на Південно-Західний фронт у квітні 1915 р. і було налагодження зв'язків з армійськими партійними організаціями та окремими більшовиками, які знаходилися на фронті, ознайомлення їх з рішеннями Бернської конференції й вивчення настроїв російських солдатів і місцевого населення щодо війни, якими так цікавився В. І. Ленін.

Щоб потрапити на фронт, Марія Іллінічна закінчила курси сестер-жовтничок при Морозівському інституті в Москві, про що свідчать два свідоцтва, видані на її ім'я⁵. В них зазначається, що М. І. Ульянова «успішно витримала теоретичні випробування і виконала всі практичні заняття по програмі Червоного Хреста»⁶. Це підтверджують і листи сестри Анни й матері до Марії Іллінічної в той час⁷. У цьому зв'язку викликає сумнів версія про те, що одне з навчень (теоретичний чи практичний курс) було з конспіративних цілей. Обидва свідоцтва видані на ім'я М. І. Ульянової в один день — 3 квітня 1915 р. і за єдиним № 470.

3 листопада Марії Олександрівні від 16 березня 1915 р. дізнаємося, що Марія Іллінічна повинна була складати іспити 10 квітня. Дострокове закінчення курсів, на нашу думку, було викликане значними змінами, що відбувалися тоді на фронті. Війська Південно-Західного фронту 23 березня перейшли в наступ з метою визволення Західної Австрії від австрійців. 28 березня вони вийшли на Карпатські перевали, де зав'язали жорстокий бій з силами противника. Російська армія зазнала великих втрат⁸. Не вистачало медичного персоналу. Крім того, в Галичині, яка знаходилася в тилу російських військ, накрівав голод, тому що військові дії не давали можливості займатися господарством. У цьому зв'язку урядові служби та різного роду товариства з патріотичних почуттів створювали лікувально-харчовальні загоны для прифронтових і фронткових смуг Галичини. Для їх формування і необхідний був медичний персонал. Один з таких загонів формувався наприкінці березня 1915 р. Пироговським товариством лікарів у Москві і відправлявся в Галичину «годувати голодних і лікувати хворих»⁹. Саме цей загін і використала для поїздки на фронт М. І. Ульянова. До речі, в цьому загоні знаходився письменник О. Серафимович, який, крім функцій санітара, відав фінансовими справами, вів облік продуктів, що видавалися населенню в прифронтових зонах.

Візд загону, як свідчить лист сестри Анни до Марії Іллінічної від 11 квітня, був призначений на 13 квітня¹⁰. В листі до свого товариша О. Серафимович пише, що вийшли вони тільки через тиждень, тому що лікар загону відмовилася їхати і довелося шукати заміну¹¹. Як свід-

³ Ленін В. І. О. Г. Шляхачеву, 28 листоп. 1914 р. // Там же — Т. 49 — С. 35.
⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК — К. 1978. — Т. 1. — С. 399.

⁵ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 715, оп. 3, спр. 23542, арк. 3 (далі — ЦДА УРСР); Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, спр. 12, арк. 1 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

⁷ Переписка семьи Ульяновых: 1883—1917. — М., 1969. — С. 352, 353.

⁸ Ростунов И. И. Русский фронт первой мировой войны — М., 1976. — С. 230—231.

⁹ Серафимович А. С. Собр. соч.: В 7 т. — М., 1959. — Т. 5. — С. 595.

¹⁰ Переписка семьи Ульяновых — С. 356.

¹¹ Серафимович А. С. Собр. соч.: В 7 т. — Т. 7. — С. 497.

чать записи письменника, загін виїхав з Москви у складі дев'яти осіб¹². Завдяки цим нотаткам вдалося встановити прізвища членів загону: лікар — М. В. Рінегер, медсестри — М. І. Ульянова, Е. С. Радченко, Васильєва, Безсмертна, Аліна, санітари — О. Серафимович, Запорожець і Арманда¹³.

В листі до О. Серафимовича від 22 липня 1915 р. Марія Іллінічна також згадувала М. В. Рінегер. Вона писала: «Я звертаюся до Вас з великим проханням переслати наданий лист Марії Владиславівні. В мене до неї є справа»¹⁴.

26 квітня група прибула до Львова. Управління Пироговського товариства знаходилося по вул. Набеляки, 39. Там відбувся перерозподіл членів загону. На основі поданих заяв кожному було видано посвідчення особистості на право перебування в прифронтовій зоні. В своїй заяві від 27 квітня 1915 р. на ім'я уповноваженого Земського союзу м. Львова* Марія Іллінічна просить зарахувати її «...сестрою-жалібницею на Південно-Західний фронт»¹⁵. Звичайно, мається на увазі, у складі Пироговського загону. Про це радить сестрі і Анна Іллінічна в листі від 23 квітня: «...Залишайся в цьому загоні, не переходи в сестри-жалібницю»¹⁶. Безперечно, що старша сестра переживала за життя Марії Іллінічної. Однак робота в загоні давала можливість побувати на різних ділянках прифронтової зони і навіть на фронті. Тому ймовірність налагодження зв'язку з більшовиками-солдатами та армійськими партійними організаціями була більшою. 28 квітня Марія Іллінічна одержала посвідчення, в якому зазначалося: «Пред'явниця цього, Марія Іллінічна Ульянова, є членом лікувально-харчувального загону товариства російських лікарів ім. М. І. Пирогова. А тому прошу належну владу надавати їй повне сприяння в її діяльності, а також у вільному проїзді залізницею й кіньми»¹⁷.

Після перерозподілу у Львові в загоні залишилося п'ять осіб—М. І. Ульянова, О. С. Серафимович, М. В. Рінегер, Е. С. Радченко та Аліна¹⁸. Одержавши посвідчення члена Пироговського загону, Марія Іллінічна 29 квітня 1915 р. їде в Городок. Про це свідчить виданий їй документ: «Дане посвідчення видане сестрі-жалібниці Марії Іллінічній Ульяновій в тому, що вона направляється Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу в Городок»¹⁹. Ця поїздка необхідна була їй для зустрічі із Станіславом Кржижанівським, соратником по спільній партійній роботі в Саратові. Разом з ним Марія Іллінічна відбувала заслання у Вологді. Полк, в якому він служив, знаходився в районі Городка. Очевидно, через нього вона мала намір встановити зв'язок з партійними організаціями військових частин 3-ї армії, а також передати рішення Бернської конференції. Крім того, у Марії Іллінічній були особисті мотиви щодо цієї зустрічі. Між молодими людьми вже давно зародилося почуття взаємної симпатії. Кржижанівський був хворий і це тривожило Марію Іллінічну. На цій ділянці фронту знаходилася і В. М. Величкіна (дружина В. Д. Бонч-Бруєвича), досвідчений партійний борець, яка була лікарем у санітарному загоні. Із спогадів В. Д. Бонч-Бруєвича дізнаємося, що Марія Іллінічна зустрілася під час цієї поїздки з його дружиною²⁰.

¹² Там же.— Т. 5.— С. 596.

¹³ Центр. держ. арх. літератури і мистецтва СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 167, арк. 124, 124 зв., 125 зв., 127 зв., 128, 133 зв. (далі — ЦДАІМ СРСР).

¹⁴ Там же, спр. 344, арк. 1.

* Установа, яка безпосередньо займалася організацією допомоги пораненим і постачанням фронту продовольства.

¹⁵ ЦДАІ УРСР, ф. 315, оп. 3, спр. 23542, арк. 4.

¹⁶ Переписка семья Ульяновых.— С. 360.

¹⁷ ЦНА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

¹⁸ Серафимович А. С. Собр. соч.: В 10 т.— М., 1948.— Т. 6. С. 442.

¹⁹ ЦДАІ УРСР, ф. 315, оп. 3, спр. 23542, арк. 1.

²⁰ Бонч-Бруєвич В. Д. Воспоминания о Ленине.— М., 1969. С. 64—65.

Як свідчить аналіз листів М. І. Ульянової до матері, вона так і не зустрілася із С. Кржижанівським до кінця свого перебування на фронті. Очевидно, це було пов'язано з тим, що на цьому напрямі німецькі війська почали Горлицьку наступальну операцію й 3-я армія, до якої входив і полк С. Кржижанівського, вела тяжкі кровопролитні бої. Зрозуміло, що в такій обстановці дістатися до нього було важко. В листі від 27 квітня 1915 р. сестра Анна запитувала Марію Іллінічну: «...Чи мала звістку про Ст.? Де він зараз?...»²¹. А 27 травня М. І. Ульянова писала матері: «...Замість того, щоб їхати розшукувати Ст., повертаюсь у свій загін...»²². Згодом ще в одному листі до неї вона зауважувала: «...Свою адресу не даю, тому що зараз поїду шукати Ст. ... Один офіцер їхав у полк Ст. і пообіцяв мені довідатися про нього...»²³. Однак і ця спроба розшукати С. Кржижанівського була невдалою, про що в останньому листі з фронту від 24 червня Марія Іллінічна писала матері: «Під Тьд-жаю до Москви, де поки що і зупинюся. Будь ласка, напиши відразу ж, які є новини про Ст. ...»²⁴. Аналіз цих листів заперечує твердження Й. Д. Ремезовського про те, що М. І. Ульянова зустріла С. Кржижанівського в одному з львівських госпіталів і вивезла до Москви під час одного з рейсів загону²⁵.

На початку травня 1915 р. Марія Іллінічна повернулася з Городка до Львова, а згодом разом із загonom прибула до Станіслава (нині Івано-Франківськ). Австрійські солдати наступали біля с. Коршева з метою вийти в тил російським військам і з'єднатися з німецькими частинами в районі Львова. Фронт від Станіслава знаходився на відстані 30–40 верств. У місті був тільки один госпіталь. Він не міг надати медичну допомогу всім пораненим, кількість яких постійно збільшувалася. Ново-прибулих розміщували, як писав О. Серафимович, прямо на вокзалі²⁶. Щоб підготувати місце для загону і нового лазарету для поранених солдатів, 5 травня він виїхав до Тисмениці, яка мала залізничне та шосейне сполучення з Коломиєю, Станіславом, Тернополем і Львовом²⁷. Того ж дня ввечері загін відправився у с. Коршів, де російським командуванням планувалася нічний бій і виникла необхідність у додатковому санітарному персоналі²⁸.

В травня загін, забравши поранених, санітарним поїздом повернувся до Станіслава, а 9 травня переїхав до Тисмениці. Про це дізнаємося з листа М. І. Ульянової до матері від 10 травня: «Пишу тобі з Тисмениці, куди приїхали вчора... Займаємо тепер станційний будинок, який залишили австрійці. Хочуть тут влаштувати амбулаторію та їдальню...»²⁹. Відомості про це знаходимо і в листі О. Серафимовича до свого брата Веніаміна від 22 травня³⁰. Він підтверджує версію про те, що загін спочатку працював у с. Коршеві, а потім осів у Тисмениці. Згадуючи ті дні, О. Серафимович писав, що прямо на вокзалі було обладнано кухню, де й годували місцевих жителів, які терпіли від голоду³¹.

Всі члени загону разом з місцевими чиновниками гміни ходили по Тисмениці і вивляли голодних та хворих, яких заносили до списків на безплатну допомогу продуктами харчування. Крім того, вони подавали місцевим жителям і медичну допомогу, про що свідчить один із записів у нотатнику О. С. Серафимовича³². У цьому зв'язку викликає сумнів

²¹ Переписка семьи Ульяновых.— С. 369.

²² Там же.— С. 370.

²³ Там же.— С. 371—372.

²⁴ Там же.— С. 372.

²⁵ Ремезовский И. Д. Указ. соч.— С. 178.

²⁶ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 167, арк. 45 зв.

²⁷ Там же, арк. 125.

²⁸ Там же, арк. 47 зв.

²⁹ Переписка семьи Ульяновых.— С. 369.

³⁰ Серафимович А. С. В. С. Попову // Собр. соч.: В 7 т.— Т. 7.— С. 498

³¹ Серафимович А. С. В Галиции // Там же.— Т. 5.— С. 46.

³² ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 167, арк. 54 зв.

твердження окремих авторів про те, що поряд з медичною діяльністю Марія Іллінічна проводила активну і відкриту революційну пропаганду серед солдатів та місцевого населення. Так, в «Історії міст і сіл Української РСР» вказується, що навесні 1915 р. М. І. Ульянова жила в Тисменичій, будучи медсестрою в одній з частин російської армії, виступила в першій половині травня того ж року на зборах солдатів³³.

Думка щодо пропагандистської діяльності Марії Іллінічної серед солдатів зустрічається і в названій праці Ремезовського Й. Д.³⁴ У статті В. Машотаса про сестру Володимира Ілліча зазначається, що вона «...поряд з виконанням своїх медичних обов'язків проводила активну політичну роботу, викривала антинародний характер імперіалістичної війни, цікавилася тяжким становищем і настроями не лише солдатської маси, а й галицьких трудерів, вела пропаганду ленінських ідей боротьби трудящих за соціальне й національне визволення, ідей інтернаціональної дружби народів...»³⁵.

На нашу думку, Марія Іллінічна не мала можливості в тих умовах відкрито проводити революційну пропаганду, як пишуть дані автори. По-перше, всі видатні більшовики (в тому числі і М. І. Ульянова) були достатньою мірою відомі поліції, і, особливо в початковий період війни, були позбавлені можливості проявляти значну активність. Працювати їм доводилося «...архіконспіративно, тому що будь-яка найменша необережність або необачність з їх боку в тих умовах негайно призводила до провалу, до арешту і заслання»³⁶.

По-друге, з середини травня 1915 р. в армії діяв наказ, який забороняв «...перебування серед військ на території воєнних дій таких осіб, політична благонадійність яких дуже сумнівна...»³⁷. Звичайно, що Марія Іллінічна не мала такої «благонадійності» і її перший же відкритий виступ, напевне, був би і останнім.

По-третє: серед солдатів, як і по всій Росії, до середини 1915 р. не було масових революційних настроїв, як це мало місце в 1916—1917 рр. До червня 1915 р. російська армія фактично не знала поразок, економіка ще не відчувала кризи, в країні панував шовіністичний дух. «Факти говорять про те, — підкреслював В. І. Ленін, — що якраз в 1915 р., на ґрунті кризи, викликаній війною, зростає революційне заворушення в масах, зростають страйки і політичні демонстрації в Росії»³⁸.

В червні 1915 р. російська армія почала зазнавати поразок на фронтах і першою відчутною з них була залишення Галичини. О. Серафимович зазначає, що викликати на відкриту розмову солдатів у той час було важко. «Свої спостереження над селянською масою в мундирах, писав він, — я проводив переважно на етапних пунктах. Спілкування з селянами-солдатами було полегшено для мене завдяки військовому мундиру і не викликало підозрін. Можна було вільно розмовляти кілька годин, поки солдати знаходилися на етапі»³⁹. Можливо, що зміст цих розмов, якоюсь мірою, передавався і Марії Іллінічній. Їх спільна праця й часті розмови, в яких вона, напевно, передавала письменнику думки В. І. Леніна та більшовицької партії про війну, впливали не тільки на його літературну діяльність, а й сприяли у майбутньому його політичному становленню. Все почуте і побачене письменником дало йому необхідний матеріал для кореспонденцій, які друкувалися із знач-

³³ Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область.— К., 1971.— С. 231.

³⁴ Ремезовський Й. Д. Указ. соч.— С. 182.

³⁵ Машотас В. Сестра Володимира Ілліча // Жовтень.— 1985.— № 4.— С. 72.
³⁶ Цит. за: Лаврין В. А. Большевицкая партия в начале первой мировой войны: 1914—1915.— Изд-во Моск. ун-та, 1972.— С. 279.

³⁷ Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны 1914— февраль 1917: Сб. документов.— М., 1966.— С. 93.

³⁸ Ленін В. І. Опортунізм і крах II Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 27.— С. 119.

³⁹ Серафимович А. С. Собр. соч.: В 10 т.— Т. 6.— С. 444.

ним скороченням цензурою в «Русских ведомостях». Нариси О. Серафимовича «в Галичині» — одна з найкращих сторінок російської літератури про імперіалістичну війну 1914—1918 рр.⁴⁰

Крім безпосередньої роботи в Тисмениці, членам загону доводилося виїжджати і в навколишні села, а також у Львів і Тернопіль для супроводження важко поранених солдатів та поповнення запасів продуктів. Часто в таких поїздках брала участь і Марія Іллінічна, про що свідчать записи в нотатнику О. Серафимовича⁴¹. Наприкінці травня 1915 р. вона разом з письменником і медсестрою Аліною привозили важкопоранених у Львів. Знайшовши вільну хвилину, Марія Іллінічна написала звіти матері листа, в якому повідомляла: «...Іду зараз в Тисменицю... Там повний спокій і тиша»⁴². Цей лист датований 27 травня. Того ж дня на двох кінних повозках М. І. Ульянова, О. С. Серафимович та Аліна виїхали зі Львова і через населені пункти Криницю та Підберезці добралися під вечір до Перемишля, де й заночували. Наступного дня вони через Маришки і Нараїв прибули до Бережан (Тернопільська обл.). Заночували там, 29 травня приїхали в с. Доброводно. Як свідчать записи О. Серафимовича, в усіх населених пунктах, через які вони проїжджали, «годували людей, дітям давали цукор»⁴³. З с. Доброводно через Підгайці, Монастириськ і Нижнів не пізніше 2 червня вони прибули до Тисмениці⁴⁴.

Того ж дня в районі с. Коршева австрійці відновили наступ. Відчувалася нестача медичного персоналу. 3 червня члени лікувально-харчувального загону прибули знову в Коршів, де було багато поранених солдатів. Як зазначав О. Серафимович, вони працювали не жалюючи себе⁴⁵. Взв'язи важкопоранених, того ж дня М. І. Ульянова, О. С. Серафимович та Аліна санітарним поїздом відправилися у Тернопіль. У Львові вже йшла евакуація, німці підходили до міста. 4 червня швидким поїздом вони приїхали туди з Тернополя⁴⁶. Цивільне населення Львова, боячись репресій з боку австрійських властей за лояльне ставлення до російської армії, відходило разом з нею. «Гуркіт канонади чути і від Городка (35 верст), і від Яворова (20 верств), і від Миколаєва»⁴⁷, — писав О. Серафимович. За таких обставин, згадував він, — «...хотілося якнайшвидше запрягти коней і поїхати, і разом з тим, ще подивитися, чим це закінчиться. Такий настрій і у Аліної, і в Ульянової»⁴⁸.

Ранком 6 червня вони виїхали зі Львова, про що і написала Марія Іллінічна в листі до матері: «Сьогодні виїжджаємо кіньми до Сокаля. Поки що не даю адреси, тому що не знаю, де ми влаштуємося, але на Львів більше не пиши... Наш загін порозгубився з переїздами, і тепер нас тільки троє, але наш уповноважений — письменник Серафимович — з нами»⁴⁹. Через населені пункти Кам'янку, Сілець та Зубів Міст 8 червня вони прибули до Сокаля, де за словами письменника було «стовпоторіння вавилонське»⁵⁰. Після цього М. І. Ульянова, О. С. Серафимович і Аліна переїжджають до Новоград-Волинського. В листі до матері від 13 червня Марія Іллінічна писала про нього: «Поганеньке містечко, але поки що я із своєю публікою, і мені добре»⁵¹. В Новоград-Волинську М. І. Ульянова працювала в одному з перев'язочних пунктів. Вона ще

⁴⁰ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 167, арк. 114 зв.

⁴¹ Там же, арк. 113 зв., 125, 125 зв., 128, 141.

⁴² Переписка семьи Ульяновых.— С. 370—371.

⁴³ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 167, арк. 135 зв., 84.

⁴⁴ Там же, арк. 135 зв.

⁴⁵ Там же, арк. 67 зв., 89.

⁴⁶ Там же, арк. 101 зв.

⁴⁷ Там же, арк. 103 зв.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Переписка семьи Ульяновых.— С. 371.

⁵⁰ Серафимович А. С. Сборник неопубликованных произведений и материалов.— М., 1958.— С. 477.

⁵¹ Переписка семьи Ульяновых.— С. 372

мала надію розшукати С. Кржижанівського, про що і повідомляла в тому ж листі Марію Олександрівну: «...Зараз їду ще раз шукати Ст., а потім ...можливо, повернуся до вас...»⁵².

3 листа до О. Серафимовича від 22 липня 1915 р. дізнаємось, що Марія Іллінічна перебувала в той час у Холмі. Вона писала, що там їй «...довелося пережити ще в більших розмірах коршівські дні...»⁵³. З відступом російських військ лікувально-харчувальний загін порозгубився. Так і не зустрівшись із С. Кржижанівським, М. І. Ульянова з-під Холма відправилася до Москви, про що повідомила матір у листі від 24 червня: «Підїжджаю до Москви, де поки що і залишуся...»⁵⁴. Цей лист спростовує твердження Й. Д. Ремезовського про те, що під час перебування на фронті Марія Іллінічна одержала від сестри Анни сумну звістку про смерть матері й не мала можливості, як і Дмитро Ілліч, приїхати на її похорони⁵⁵. М. О. Ульянова померла 12 липня 1916 р. у присутності Марії Іллінічни та Анни Іллінічни, а Дмитро Ілліч дійсно не зміг приїхати через те, що не одержав вчасно телеграми⁵⁶.

18 червня 1915 р. О. Серафимович у листі до свого товариша писав про пережите на фронті: «із Галичини повернувся в середині червня. Хоч і було багато невдач, але я дуже радий, що поїхав туди... В нашому Пироговському загоні славіний народ зібрався, але через обставини не зміг використати всі свої сили...»⁵⁷. На знак поваги до М. І. Ульянової О. Серафимович подарував їй свою книгу «Сухое море» з дарчим написом: «Марії Іллінічні Ульянової на пам'ять про тогорічну нашу мандрівку по пустині галиційській. О. Серафимович».

Таким чином, аналіз ряду документів, наукових праць, опублікованих спогадів дає можливість зробити деякі уточнення щодо перебування М. І. Ульянової на фронті у квітні—червні 1915 р.

⁵² Там же.— С. 372.

⁵³ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 344, арк. 1.

⁵⁴ Переписка семьи Ульяновых.— С. 372.

⁵⁵ Ремезовский И. Д. Указ. соч.— С. 183.

⁵⁶ Переписка семьи Ульяновых.— С. 422—424.

⁵⁷ Серафимович А. С. А. А. Кипену // Собр. соч.: В 7 т.— Т. 7.— С. 500.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Г. Л. Пятаков: **епізоди життя і діяльності на Україні**

Розкриваються найбільш значні епізоди життя та діяльності Г. Л. Пятакова на Україні, який залишив глибокий слід у боротьбі більшовицьких організацій за перемогу Жовтня, зробив помітний внесок у перші соціалістичні перетворення в республіці.

12 липня 1918 р., в заключний день роботи I з'їзду КП(б)У, був обраний Центральний Комітет Компартії України у складі 15 членів і 6 кандидатів. Секретарем ЦК (в той час така посада була єдиною у ЦК) став Георгій Леонідович Пятаков¹.

Він був, безперечно, надзвичайно талановитою людиною. Чи не найкраще це розумів В. І. Ленін. Скільки разів Володимир Іллічу доводилось вступати в найгостріші теоретичні дискусії з молодим марксистом, який майже завжди мав свою, хай не бездоганну, та все ж власну точку зору. І коли він помилявся, то для спростування його позиції треба було докласти чимало зусиль, досконало володіти науковою методологією, тобто для цього потрібен був лєнінський розум. Чи не тому на схилі життя В. І. Ленін виділив з молодих членів ЦК М. І. Бухаріна і Г. Л. Пятакова як «найвидатніші сили (з наймолодших сил)», охарактеризував Георгія Леонідовича як людину «безсумнівно видатної волі і видатних здібностей»².

У щойно відкритому у Горках новому павільйоні музею вперше за багато десятиліть експонується (характерна ознака нашого часу!) фотографія, датована жовтнем 1922 р.* На ній поряд з В. І. Леніним Г. Л. Пятаков — один з небагатьох, кому було дозволено відвідувати вождя під час хвороби. Вражає вигляд Г. Л. Пятакова, задумливі очі, здається, дуже молодої людини. А на той час Георгію Леонідовичу тільки-но виповнилося 32 роки...

В долі Г. Л. Пятакова карколомно переплелися стрімкі злеті і досьи-таки дошкульні падіння. За серйозними теоретичними поразками він відразу ж одержував високі партійні і державні призначення, а вияви найвищого довір'я раптом змінювалися на, здавалось, неповоротку втрату авторитету серед товаришів, однодумців, у масах. Чи не тому навіть за більш-менш сприятливих ситуацій історики, публіцисти, літератори не наважувалися відтворити такий непростий життєвий шлях, розібратися у неоднозначній творчій спадщині Георгія Леонідовича. Так і під час суттєвих зрушень в історичній науці, її перебудови, коли на сторінки монографій, журналів, газет повертаються тисячі імен активних учасників давно минулих подій, черга до Г. Л. Пятакова все ж не доходить**. Мабуть позначається і те, що не таланито цій осо-

¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. Протоколы. — Киев, 1988 — С. 192, 224.

² Ленин В. И. Лист до з'їзду // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 329.

* Г. Л. Пятаков приїжджав до В. І. Леніна в Горки і мав бесіду з В. І. Леніним про організацію роботи Держплану і його першочергові завдання 24 жовтня 1922 р. (Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника — Т. 12. — М., 1982. — С. 386).

** За внятком хіба що енциклопедичного довідника «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» — К., 1987. — С. 458. Інші ж аналогічні видання (Большая Советская Энциклопедия. Изд. 3-е. — Т. 21. — М., 1975. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Изд. 3-е, доп. — М., 1987; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983), ніяких даних про Г. Л. Пятакова не містять.

бистості і в іншому відношенні: до зображення його образу до останнього часу підходили одномірно, однобоко — хоч у різні періоди і з полярних позицій: у роки культу особи він згадувався лише як «запеклий трюцькіст», «ворог народу», а в періоди «відлиг» його намагались «характеризувати як виключно «позитивного героя» — послідовного левіщика, коли навіть явно хибні кроки кваліфікувались за допомогою різних маніпуляцій виявами лєнінської тактики, а ті ж сторони, епізоди життя, які ніяк не можна було виправдати, просто замовчувались.

Це дає підстави стверджувати, що об'єктивний, всебічний розгляд особистості Г. Л. Пятакова, дійсно наукова, зважено-аргументована оцінка його ролі у революції, у соціалістичному будівництві ще попереду. Дана ж стаття має метою зупинити увагу читачів на найсуттєвіших віхах політичної біографії Г. Л. Пятакова, на стилістичній аналізі найвизрашніших його дій у той час, коли він перебував і вів роботу на Україні.

Георгій Леонідович Пятаков народився 6 (18) серпня 1890 р. на Мар'їнському пукровому заводі в Черкаському повіті Київської губернії у сім'ї директора заводу, інженера-технолога Леоніда Тимофійовича Пятакова, який мав звання особистого дворянина, успадковане дідьми. У 1902 р. хлопчика віддали до третього класу Київського реального училища, де вже вчився його старший брат — Леонід. Тут у 1904 р. Георгій вступає до учнівського революційного гуртка соціал-демократичного спрямування, обирається до складу загальноучнівського комітету, в 1905 р. бере участь в учнівському русі, у вуличних мітингах, демонстраціях, за що виключається з училища.

У 1906 р. юнак зближується з анархістами, веде пропаганду анархізму серед робітників, селян, у молодіжних гуртках. Відновившись в училищі, знову був виключений з нього, однак в 1907 р. закінчив-таки навчальний заклад, склавши екзамен екстерном. Розчарувавшись в анархістській ідеології, у терористичній практиці, Георгій починає реально вивчати марксистську літературу, цікавиться працями з політичної економії, філософії, статистики. Самостійна робота над теоретичною скарбницею марксизму без серйозних порадників, відірваність від роботи в революційних організаціях, відсутність зв'язку з робітничим рухом не могли не позначитись на глибині і ґрунтовності засвоєння пролетарської революційної ідеології. В майбутньому це призведе Г. Л. Пятакова до цілої низки невинуватених дій, помилкових поглядів у принципових питаннях теорії і практики класової боротьби.

Вступивши до Петербурзького університету, юнак входить в контакт з соціал-демократичною групою. У примітках до Повного видання творів В. І. Леніна, до публікацій стенограм і документів партійних з'їздів і конференцій, за даними анкет, що їх власноручно заповнює Г. Л. Пятаков, а також у сучасній довідковій літературі цей факт глумиться як дата вступу до більшовицької партії. Думається, є підстави для певних сумнівів щодо цього. У всякому разі вважати Г. Л. Пятакова «твердим» більшовиком з цього часу не можна, про що говорять і факти його наступної діяльності.

За участь у студентських заворушеннях наприкінці 1910 р. юнака було заарештовано, після тримісячного адміністративного ув'язнення виключено з університету і вислано з Петербурга до Києва. В місцевій організації РСДРП(б) великим впливом у той час користувались меншовьяки-партійці (плеханівці). Очолована Є. Б. Бош, Д. М. Шварцманом, В. К. Аверкіним, ця організація вела успішну боротьбу з ліквідаторством, встановила контакти, листувалась з В. І. Леніним, Н. К. Крупською, підтримала рішення VI (Празької) конференції РСДРП, визнала обраний конференцією ЦК партії своїм керівним центром³.

³ Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914). 36. стат., спогадів і матеріалів з історії київської організації РСДРП.— Харків — Київ, 1930.— С. 62—63, 102, 108, 167—176

Коли Є. Б. Бош була заарештована, а пост секретаря зайняв Г. Л. Пятаков, ситуація почала змінюватися, оскільки Г. Л. Пятаков, не здовбувши ще міцного більшовицького загартування, хитнувся у бік централізму. Можливо, що він просто належав до фракції меншовиків-партиїців. У всякому разі, спираючись на останніх, що переважали на той час у складі комітету, Георгій Леонідович спробував переглянути його попередні рішення про визнання загальнопартийного характеру Празької конференції і обраного на ній ЦК партії.

Г. Л. Пятаков звернувся з листами до Г. В. Плеханова і його закордонних однодумців з пропозицією про скликання нової конференції РСДРП, у роботі якої взяли б участь прибічники Троцького, інші опортуністи. Г. В. Плеханов висловився на підтримку таких намірів, а Троцький направив у Київську організацію своїх агентів для залучення її до участі в «Серпневій» нараді, де планував сколотити антипартиїний блок⁴. Однак спроби відірвати Київську організацію від ЦК і штовхнути її на участь в централістському об'єднанні провалились⁵. З огляду на вищевикладене, очевидно, не можна не враховувати і дані Іспарту ЦК РКП(б), Київського Іспарту, згідно яких Г. Л. Пятаков навіть у 1912 р. залишався меншовиком-партиїцем⁶. Однак, у подальшому Георгій Леонідович не давав приводу сумніватись у своїй більшовицькій приналежності, хоча чіткої відповіді на питання про час вступу до лєнінської партії в своїй автобіографії не дав⁷.

У червні 1912 р. Г. Л. Пятаков був заарештований, а після слідства і суду у 1913 р. разом з товаришами по комітету висланий до Іркутської губернії, де він «затримався» лише на півроку: прибув на місце заслання у квітні 1914 р., а вже у жовтні виїхав (втік) з Є. Б. Бош через Японію і США до Європи. Прибувши у 1915 р. до Швейцарії, вони поповнили так звану божійську групу (за назвою передмістя Лозанни — Божі), до якої входили О. Ф. Розмирович, М. В. Криленко і М. І. Бухарін, а дещо пізніше приєдналися К. Б. Ралеєв, Я. Богровський та ін. Ще до приїзду Г. Л. Пятакова і Є. Б. Бош група зробила ряд кроків до фракційного відособлення від лєнінського ЦК РСДРП.

Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош додали нової гостроти суперечностям, що виникли. Володіючи певною сумою грошей, яких так потребував у той час ЦК, вони зробили спроби скористатися з цієї обставини для тиску на керівні органи партії, зокрема намагалися нав'язати в такий спосіб свої умови учасникам Бернської партійної конференції⁸. Таким же чином вони вели себе і в процесі видання журналу «Коммунист», що виник як результат певного компромісу між божійською групою і ЦК. Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош фінансували видання журналу. Організатором цього органу був В. І. Ленін. До редакції входив також М. І. Бухарін. Видавцем «Коммуниста» була редакція тодішнього центрального органу більшовиків — газети «Социал-Демократ».

В. І. Ленін розраховував зробити «Коммунист» міжнародним органом лівих соціал-демократів. Але майже відразу ж виявились принципові суперечності редакції «Социал-Демократа» з М. І. Бухарінін, Г. Л. Пятаковим і Є. Б. Бош, які різко загострилися після виходу в світ № 1-2 журналу (на цьому видання і припинилося). М. І. Бухарін, Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош у ряді важливих питань програми і тактики партії — про право нації на самовизначення, про роль демократичних вимог і Програми-мінімум взагалі зайняли невірну позицію і прагну-

⁴ Там же.— С. 177—192.

⁵ Там же.— С. 166; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— С. 106—107.

⁶ Неагальда організація РСДРП у Києві... С. 196; Второй съезд КП(б)У. Протоколи.— Харьков, 1927.— С. 196.

⁷ Пятаков, Георгий Леонидович (автобиография) // Энциклопедический словарь Русского библиографического общества Грайат.— Т. 41.— Ч. II.— С. 133—136.

⁸ Темкин Я. Г. Бернская конференция зарубежных секций РСДРП (1915 г.).— М., 1961.— С. 43—44.

ли використати журнал у своїх вузькофракційних цілях. Через непартійну поведінку групи М. І. Бухаріна, Г. Л. Пятакова і Є. Б. Бош редакція газети «Соціал-Демократ» на пропозицію В. І. Леніна заявила, що дальше видання журналу вважає неможливим. В. І. Ленін підготував відповідну постанову ЦК РСДРП⁹, а Російське бюро ЦК підтримало ленінську позицію. Пізніше Г. Л. Пятаков у своїй автобіографії визнавав помилковість своєї позиції у той час.

Разом з М. І. Бухарінін і Є. Б. Бош Г. Л. Пятаков переїжджає до Стокгольма, де вони зближуються з шведськими лівими соціал-демократами. Однак за участь у революційному русі Г. Л. Пятакова заарештовують і висилають до Христіанії (Осло). Весні 1916 р. Георгій Леонідович посилено працює, готує ряд праць. Його публікації з'являлись під псевдонімами П. Київський, П., Петро, Кий, Лял, Лялін, Ю., Ю. Пятаков, Юр., Юрій, Японець, в яких він відстоював платформу «імперіалістичного економізму». Серед інших творів увагу В. І. Леніна привернула стаття Г. Л. Пятакова «Пролетаріат і «право нації на самовизначення» в епоху фінансового капіталу», з приводу якої В. І. Ленін написав дві праці: «Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову)» і «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм»¹⁰. «Справжнє джерело всіх його курйозних логічних помилок, всієї плутанини, — писав Володимир Ілліч про Г. Л. Пятакова, — це його думка *придавлена* віною і внаслідок цієї придавленості в корені перевернуто відношення марксизму до демократії взагалі». В. І. Ленін відзначав, що «ні єдиного правильного міркування у нього немає», що погляди Г. Л. Пятакова — це «якийсь неймовірний клубок плутанини», що такі люди як він «несуть робітникам найжахливішу теоретичну плутанину»¹¹.

Помилковість поглядів прибічників напряду «імперіалістичного економізму» полягала перш за все у нездатності встановити логічний зв'язок між імперіалізмом, що наступив, і завданнями боротьби за реформи, за демократію. Останнє взагалі заперечувалось у нових умовах, у зв'язку з чим пропонувалось відмовитись від Програми-мінімуму РСДРП. Така позиція, безумовно, грала тільки на руку імперіалізму.

Слід відзначити, що хибні концепції Г. Л. Пятакова, які концентрувались перш за все навколо невірного розуміння національного питання в період імперіалізму, шляхів його розв'язання, ще не раз дадуть себе знати в майбутньому, призведуть їх автора до затяжних дискусій з В. І. Ленінін. Мабуть логічно припустити і те, що виходячи на помірні позиції в партії, Г. Л. Пятаков встиг уже «виробити смак» до фракційності, багато де в чому засвоїти її прийоми. Про це свідчить не лише його поведінка у першій же період після повалення самодержавства, а і в наступні роки. Після Лютневої революції Г. Л. Пятаков, як і інші емігранти-більшовики, прагне яконайшвидше повернутись на батьківщину, включитись у революційну боротьбу. По дорозі, в Стокгольмі Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош одержали через шведського соціал-демократа Лундстрема ленінську «Телеграму більшовикам, що від'їздять в Росію»: «Наша тактика: повне недовір'я, ніякої підтримки новому урядові; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату — єдина гарантія; негайні вибори до Петроградської думи; ніякого зближення з іншими партіями. Телеграфуйте це в Петроград»¹².

Замість того, щоб негайно передати настанови вождя партії в Росію, Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош направили запит В. І. Леніну у зв'язку з тим, що останні два пункти телеграми здались їм недостатньо ясни-

⁹ Ленін В. І. Проект постанови ЦК РСДРП про припинення видання журналу «Комуніст» // Повне зібр. творів. — Т. 27. — С. 263—264, 454, 486.

¹⁰ Ленін В. І. Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову); Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же. — Т. 30. — С. 65—124.

¹¹ Там же. — С. 67, 123, 75.

¹² Ленін В. І. Телеграма більшовикам, що від'їздять в Росію // Там же. — Т. 31. — С. 7, 482—483.

ми Прибувши до Петрограда, Є. Б. Бош виступила 13 березня 1917 р. на засіданні Російського бюро ЦК з доповіддю про директиви, одержані від В. І. Леніна. Протоколи, що збереглися, не дають чіткого уявлення про доповідь Є. Б. Бош. Можна лише припустити, що ленінські директиви були представлені нею як одна з точок зору, оскільки було запропоновано відкрити дискусію про тактику і після короткого обміну думками вирішено створити платформу, яка б розкривала лозунги, виставлені Бюро ЦК¹³.

Направлені до Києва Г. Л. Пятаков і Є. Б. Бош виступили 23 березня на засіданні комітету з доповіддю «Про платформу ЦК і партійну нараду, яка скликається на 28 березня». Під впливом доповіді було ухвалено утворити спеціальну комісію для розробки власної платформи Київського комітету (Є. Б. Бош, В. А. Бистрянський (Ватін), І. М. Крейсберг, Г. Л. Пятаков, М. О. Савельєв-Петров). Маючи в комітеті більшість, Г. Л. Пятаков уже наступного дня провів рішення про схвалення розробленого ним проекту. Проте йому довелося тричі (29 березня, 4 і 6 квітня), вдаючись до самих різних прийомів, ставити це питання перед загальними зборами організації. Незважаючи на те, що в «Правдѣ» з'явився перший з ленінських «Листів з далека», передрукований недовго киянським «Голосом соціал-демократа» (25, 28 і 30 березня), що ось-ось мав повернутися з загальнопартійної наради М. О. Савельєв, Г. Л. Пятаков зробив все, щоб нав'язати організації свою платформу, відразу ж опубліковану (9 квітня) «Голосом соціал-демократа». Основна ідея платформи полягала вже у вступному абзаці: «Ми вважаємо, що розвиток виробничих сил і соціальна міць пролетаріату не досягла в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встановлення соціалістичного ладу, який є кінцевою метою нашої діяльності, не входить тому у число завдань, які стоять перед нами у ході революції, що здійснюється»¹⁴. Суть всієї політичної діяльності більшовиків мала зводитися згідно платформи Київського комітету до здійснення програми-мінімум РСДРП. З огляду на це у документі заявлялось про підтримку Тимчасового уряду.

Саме цю платформу Г. Л. Пятаков протиставив Квітневим тезам В. І. Леніна, обговорення яких почалось у Києві 7 квітня. На шести засіданнях комітету (7, 9, 10, 11, 13, 14 квітня) він наполегливо боровся проти ленінських ідей і зумів-таки протягнути резолюцію, згідно якій комітет знайшов ленінські тези «в цілому неприйнятними і залишається при своїй попередній платформі». Збори організації 15 квітня відхилили цю резолюцію комітету, ухвалили обговорити ленінський документ на найближчих зборах і опублікувати тези В. І. Леніна в «Голосе соціал-демократа» (чого так і не було зроблено).

Не зупинила Г. Л. Пятакова і позиція Окружної наради більшовиків, що 15-17 квітня відбувалася в Києві і прийняла рішення у дусі ленінського стратегічного плану переходу від буржуазно-демократичної резолюції до соціалістичної. Вдавшись до неприглядних фракційних прийомів (заякування відставками, з'ясування відповідності поглядів кандидатів у делегати на VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б) платформі Київського комітету, невизначена відстрочка зборів для обговорення ленінського документу), він не лише зірвав обговорення Квітневих тез, а й добився заміни делегата на VII конференцію від організації — прихильника ленінської позиції М. О. Савельєва — на свою прибічницю Є. Б. Бош, а також схвалення комітетом інструкції для делегатів на конференцію (Є. Б. Бош, О. Г. Горбачов, М. М. Майоров, Г. Л. Пятаков), згідно з якою делегатам від Київської організації пропонувалось керуватися платформою комітету (це рішен-

¹³ Протоколи и резолюция Бюро ЦК РСДРП(б) (март 1917 г.) // Вопр. ист. рив КПСС.— 1962.— № 3.— С. 145

¹⁴ Голос соціал-демократа. 1917 9 апреля.

ня так і не було доведено до відома всієї партійної організації, що не поділяла з ним більшість позиції Г. Л. Пятакова і його однодумців).

Таким чином, Г. Л. Пятаков, якому доля надала рідкісного шансу одним з перших донести «з проклятого далека» ленінські ідеї дальшого розвитку революції, зробив все, щоб і в керівній ланці партії, і в Київській організації посягти сумнівні у правоті ленінської стратегії і тактики, доклав максимум зусиль, щоб протиставити ленінській платформі позицію Київського комітету¹⁵.

Однак, на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) досить швидко з'ясувалося, що ленінський курс на соціалістичну революцію отримує незаперечно, майже одностайну підтримку делегатів від всіх організацій. На конференції Г. Л. Пятаков виступив проти В. І. Леніна лише з одного питання — національного, висунувши авантюристичний лозунг «Геть кордон!». Позиція Г. Л. Пятакова зазнала нищівної критики Володимира Ілліча, однак секцією конференції (7 голосами проти 2) був схвалений проєкт резолюції, пропонуваній Г. Л. Пятаковим. На пленарному засіданні ленінська резолюція з національного питання була схвалена, хоча проти неї було більше голосів у порівнянні з резолюціями з інших питань, що не можна, зокрема, не віднести на рахунок Г. Л. Пятакова¹⁶. Голова Київського комітету РСДРП(б) спробував тенденційно охарактеризувати характер і результати роботи Квітневій конференції на засіданні комітету, а потім в червні 1917 р. безрезультатно пропонував загальноміській конференції ухвалити його резолюцію з питання про національно-визвольний рух на протигу ленінської резолюції з національного питання VII конференції партії.

Схильність Г. Л. Пятакова до фракційності виявилася також у намаганні провести на загальноміській конференції резолюцію в дусі теорії «перманентної революції». Він прагнув це зробити, користуючись відсутністю на конференції Є. Б. Бош і А. В. Іванова, які ще не повернулися з VI з'їзду РСДРП(б). Непослідовність Георгія Леонідовича у теоретичних питаннях призвела до того, що він особисто, а також члени комітету кілька разів протягом літа-осені 1917 р. входили до Центральної ради, позначилася на його ставленні до Передпарламенту, в інших питаннях стратегії і тактики¹⁷.

Суттєві розходження в ліві, що її дотримувався обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, очолюваного Є. Б. Бош, яка після VII конференції міцно стала на ленінські позиції, і позиції Київського міського комітету партії під керівництвом Г. Л. Пятакова обумовили конфліктну ситуацію, в яку змушений був втручатися ЦК РСДРП(б)¹⁸. Та й Г. Л. Пятаков був здатен до тверезого самоаналізу, визнання помиловності своїх невинуваних дій. Енергію ж він виявляв виняткову, організаторські здібності мав великі, революційній роботі служив самовіддано. Тому й авторитетом користувався немалым. У вересні 1917 р., після прийняття Київською Радою робітничих депутатів більшовицької резолюції про владу, Г. Л. Пятакова обирають головою Виконкому Ради. В жовтневі дні він очолив Військово-революційний комітет по проведенню збройного повстання, проте відразу був заарештований військами штабу Київського військового округу,

¹⁵ Варгачук П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Сплочення більшовиків України на ідейно-політичеській платформі Апрельських тезисів В. І. Леніна // *Великої партії отряд. Із історії більшовицьких організацій України*. — Київ, 1983. — С. 144—152.

¹⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция (большевиков). Протокол — М., 1958. — С. 207—227; 251—252; 281—283.

¹⁷ *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий*. — Ч. 1. — Киев, 1977. — С. 175—176, 406, 363, 400, 447, 526—527; Ч. 2. — Киев, 1982. — С. 14, та ін.

¹⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями. — Т. 1. — С. 39, 188—189.

звільнений повсталими робітниками і солдатами. На початку листопада 1917 р. він був відкликаний до Петрограда, де взяв участь в оволодінні Державним банком, працював спочатку помічником (заступником) керуючого, а потім комісаром (керуючим) Державного банку. Г. Л. Пятаков всі свої сили віддавав торжеству справи революції, вважав її своєю кровною справою. З початку 1918 р. він намагався працювати як би за двох — за себе і за свого старшого брата — більшовика, керівника Київського ВРК Леоніда Леонідовича, що, як з'ясувалося після визволення Києва від військ Центральної ради, мучничецьки загинув у грудні від рук буржуазно-націоналістичних контрреволюціонерів. Тіло покійного знайшли біля Києва, на посту Волинському. «Труп був у жахливому стані — видно було, що його мучили перед смертю, — писав Георгій Леонідович, — досить сказати, що на місці серця була глибока воронка, висверлена, очевидно, шаблею, а руки були зовсім порізані; як пояснювали лікарі, йому живому висверлювали серце, і він конвульсивно хапався за клинок шаблі»¹⁹.

У період Брестських переговорів Г. Л. Пятаков входив до фракції «лівих комуністів», через розходження з ленінською лінією ЦК залишив відповідальний пост і відбув на Україну, де взяв активну участь у відсічі австро-німецьким окупантам. Про свою діяльність в той час він писав: «Вступив до загону Примакова, в якому виконував різні посади: вів підтроботу, випускав газетку «К оружюю», чинив суд і розправу, їздив у розвідку і був кулеметником»²⁰. Революційний запал, готовність до самопожертвування, чесність, ширість притаманні Г. Л. Пятакову, Є. Б. Бош, М. М. Лебедєву (останні теж з «лівокомуністичних» міркувань залишили відповідальні пости в уряді Радянської України), стали складовою частиною хай тимчасового, але ж успіху у відсічі австро-німецькій навалі на Полтавській дільниці фронту (такі успіхи були в той час, на жаль, поодинокі).

З «лівокомуністичними» поглядами Г. Л. Пятакова багато в чому була пов'язана і його позиція у питаннях про утворення Комуністичної партії України. На Таганрозькій партійній нараді (19—20 квітня 1920 р.) він відстоював ідею створення самостійної Комуністичної партії України, зв'язаної з РКП(б) через міжнародну комісію (III Інтернаціонал). Обраний до складу Оргбюро по скликанню з'їзду більшовицьких організацій України, а також до Повстанського народного Секретаріату («дев'ятки»), Г. Л. Пятаков у практичній роботі надавав перевагу відновленню Радянської влади на Україні шляхом збройного повстання. При цьому він переоцінював внутрішні можливості революційного руху, розраховуючи головним чином на стихійні виступи українського селянства. Г. Л. Пятаков не брав до уваги виключне значення партійних організацій у підготовці повстання, а також такий важливий фактор переможного завершення революційної боротьби на Україні, як допомога Радянської Росії. Не усвідомлюючи того, що необхідні умови для повстання ще не визріли, що передчасний виступ може призвести лише до поразки революційних сил, Г. Л. Пятаков прагнув до утворення окремої Компартії України, розраховуючи використати її для реалізації курсу, відмінного від лінії ленінського ЦК РКП(б). Про це переконали свідчать матеріали, надруковані в «Комуністес» — спочатку органу Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, а з липня 1918 р., після утворення Компартії республіки — її центрального друкованого органу. Причому, вплив Г. Л. Пятакова на спрямування цього видання був відчутним — у восьми номерах, що вийшли, вміщено 15 матеріалів, які належали Г. Л. Пятакову.

Важливу роль відіграв Г. Л. Пятаков на I з'їзді КП(б)У. Він відкривав з'їзд від імені Оргбюро, був обраний до складу президії

¹⁹ Пятаков Леонід Леонідович (біографія) // Енциклопедический словарь Русского библиографического общества. Гранат.— Т. 41.— Ч. II. С. 137.

²⁰ Пятаков, Георгий Леонідович (автобіографія) // Там же.— С. 135.

з'їзду, виступав з доповіддю «Політичне становище і завдання партії», підготував резолюцію з цього питання, брав найактивнішу участь в обговоренні принципово важливих резолюцій «Україна і Росія», «Про ставлення до так званих «Рад», «Про партію», виголосив заключну промову. Всього у протоколах з'їзду зафіксовано 44 виступи Г. Л. Пятакова: з доповідями, промовами, заявами, пропозиціями, доповненнями, поправками, роз'ясненнями, запереченнями, репліками тощо.

Позиція Г. Л. Пятакова на з'їзді у корінному питанні — про принципи утворення КП(б)У — в концентрованому вигляді представлена у зробленій ним заяві до голосування по резолюції «Про партію»: «Вважаючи, що 1) організація Комуністичної партії України має величезне позитивне значення в розумінні встановлення єдиної, визначеної лінії боротьби пролетаріату проти загального ворога, що організувався в окремій державі, що 2) своєрідні умови боротьби на Україні не можуть дозволити ЦК РКП дійсно керувати боротьбою комуністів в Україні, що 3) повинен бути встановлений найтісніший практичний зв'язок з ЦК РКП, але збережена формальна незалежність КПУ від РКП аж до моменту державного об'єднання України і Росії, — частина з'їзду вважає за необхідне утворити формально незалежну від ЦК РКП КПУ як частину всесвітньої Комуністичної партії.

Але вважаючи на те, що вирішальне значення має об'єднання всіх комуністичних організацій на території України з утворенням свого ЦК і своїх з'їздів, що відсутність формального зв'язку з РКП вирішального значення не має, що частина з'їзду ставить це питання в ультимативній формі в розумінні відколу її у випадку ухвалення резолюції про створення КПУ формально незалежної від РКП, згадана частина з'їзду, бажаючи, щоб то не стало запобігти розколу, заявляє, що буде голосувати за утворення особливої КПУ зі своїми з'їздами, зі своїм ЦК, але при голосуванні питання про збереження формального підкорення РКП в особі її з'їздів і ЦК буде від голосування утримуватись. За дорученням групи товаришів Г. Пятаков»²¹.

Як відомо, з'їзд методологічно і політично вірно розв'язав питання про утворення КП(б)У як складової частини і бойового загону РКП(б), відхиливши помилкові пропозиції, у тому числі і Г. Л. Пятакова. Самою ж Георгія Леонідовича як досвідченого партійного працівника, високоосвічену особистість, що користувалася повагою і довірям у лавах комуністів України, було обрано секретарем Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Після з'їзду Г. Л. Пятаков справляв значний вплив на життя новоствореної республіканської партійної організації, на процеси розгортання революційної боротьби в тилу австро-німецьких окупантів. Він ввійшов до складу Закарпатського бюро ЦК КП(б)У, що керувало партійним підпіллям на Україні, до Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету, брав участь у створенні нелегальних ревкомів, повстансько-партизанських загонів, організації фінансової та військово-технічної допомоги їм, формуванні в «нейтральній зоні» українських військових частин. Однак в той час Г. Л. Пятаков і його однодумці виявили явну поспішність, переоцінювали ступінь готовності повстанських сил, здатність широких мас підтримати збройну боротьбу. 5 серпня 1918 р. Всеукраїнський Центральный військово-революційний комітет, очолюваний «лівим комуністом» А. С. Бубновим, видав наказ № 1 з вимогою негайно поширити бойові дії проти австро-німецьких окупантів і гетьманців, які стійко спалхнували на Чернігівщині і Полтавщині, на всю Україну, провести поголовну мобілізацію робітників і селян, очистити республіку від ворогів. До наказу ЦВВРК було додано і наказ «Всім ревкомам» за підписом Г. Л. Пятакова. В такому ж дусі була підготовлена і відо-

²¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. Протоколы.— Киев, 1988. С. 180

зва «На штурмі», пристрасна за характером, але нереальна на той час за сформульованими цілями.²²

Заслугове на увагу думка про те, що наказ № 1 був виданий з ініціативи Г. Л. Пятакова, а вже потім схвалений нарадою членів ЦК, а не більшістю ЦК КП(б)У. Причини такого об'єктивно шкідливого кроку слід шукати перш за все у «лівокомуністичних» переконаннях секретаря ЦК КП(б)У, його прагненнях будь за яку ціну підняти на Україні повстання проти окупантів і за його допомогою добитися спалаху нових вогнищ світової революції. Слід враховувати і підтримку таких поглядів «лівими» у ЦК Компартії України²³. Проте досить швидко ініціатори виступу переконались у передчасності своїх закликів і вже через 2 дні спробували якось скорегувати хід подій. В результаті з'явився наказ № 2 «Всім військово-революційним комітетам і радянським штабам» за підписом Г. Л. Пятакова та Ю. М. Коцюбинського.

Ці документи, а також здійсненні на їх основі дії, як відомо, не забезпечили успіху повстання. Звичайно, вони стали певною школою боротьби, політичного досвіду, а також були предметом серйозних дискусій у керівництві КП(б)У, які призвели до загострення відносин між прибічниками лівих поглядів (серед них «ліві комуністи» — Г. Л. Пятаков, А. С. Бубнов, С. В. Косіор) і тих, хто в тактиці боротьби дотримувався більш зазведеної, реалістичної лінії, до яких належали праві (Е. І. Квірінг, Я. А. Епштейн, Ш. А. Грузман, І. І. Шварц та ін.).

На Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8-9 вересня в Орлі, дії Г. Л. Пятакова і його прибічників були оцінені як необгрунтовані, певною мірою авантюристичні. Сам Георгій Леонідович, прагнучи в цілому захистити свої позиції, змушений був визнати, що перспективи боротьби з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції він уявляв неввірно, а розрахунки не виправдалися. На жаль, втрачено закінчення заключного слова по доповіді «Бойові дії повстанців на Україні», з якою виступив Георгій Леонідович. Можливо, саме там він виклав мотиви складення повноважень секретаря ЦК КП(б)У, визані учасниками Пленуму поважними. Щоправда, це питання вносилося Г. Л. Пятаковим ще на самому початку роботи Пленуму, що може свідчити про прийняття ним рішення до початку критики його позиції, яка розгорнулася. Можливо, певну роль відіграло і те, що як «лівий комуніст» Г. Л. Пятаков не мав підстав розраховувати на повне розуміння і підтримку з боку ЦК РКП(б), який з осторогою ставився до спроб зв'язати збройні дії на кордонах з РРФСР, оскільки це створювало загрозу Брестському миру. На посаду секретаря була запрошена прибічниця Е. І. Квірінга С. І. Гоннер, незважаючи на те, що вона не була членом ЦК²⁴, (фактично секретарські обов'язки у вересні-жовтні виконував сам Е. І. Квірінг)²⁵.

Склавши повноваження секретаря ЦК, Г. Л. Пятаков аж ніяк не звиниз активності, залишаючись на старих, помилкових «лівокомуністичних» позиціях. На II з'їзді КП(б)У (17—22 жовтня 1918 р.) він вголосив вступну промову, зробив доповідь ЦК, виступив із співдовіддю з питання про поточний момент, брав участь у дебатах з багатьох інших пунктів порядку денного. І хоча його позиція була піддана безкомпромісній критиці з боку виразників правих поглядів (іноді вона набувала крайніх форм, в якій політична лінія ЦК визнавалася неввірною, а організаційна діяльність — незадовільною), Г. Л. Пятаков був «браний до складу ЦК Компартії України»²⁶. А невдовзі він очолив

²² Второй съезд КП(б)У. Протоколы.— Харьков, 1927.— С. 205—210.

²³ Пятко Г. Л. Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень—жовтень 1918 р.) // Укр. іст. журн.— 1988.— № 7.— С. 47—48.

²⁴ На діяльності ЦК КП(б)У і ЦВРК в період между I і II з'їздами КП(б)У // Літопис революції.— 1927. 1.— С. 130, 149, 155.

²⁵ Второй съезд КП(б)У. Протоколы.— С. 183.

²⁶ Там же.— 174—175, 177—178 та ін.

Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд республіки, створений 28 листопада 1918 р. у Орлі (одночасно Георгій Леонідович був призначений завідуючим відділом закордонних справ уряду).

Уряд спрямовував революційно-повстанський рух трудящих мас України проти німецько-австрійських окупантів, гетьманщини і петлюрівської Директорії, здійснював складну роботу по відновленню влади Рад, налагодженню функціонування державних установ, здійсненню невідкладних соціально-економічних заходів у житті республіки. Як голова уряду Г. Л. Пятаков виявляв виключну мобільність, енергійність, наполегливість. Його особистий внесок у розв'язувані питання був дуже вагомий. Він був автором численних документів — маніфесту, декларацій, декретів, розпоряджень, що видавалися в той час урядом України***. На цій посаді Пятаков виявив і неабиякі організаторські здібності, масштабність бачення різнонаправлених процесів, здатність оперативно з'ясувати всю глибину найскладніших проблем. По мірі визволення території України розширювалась сфера діяльності уряду, що в перші дні січня переїхав до Харкова. У цей час Г. Л. Пятаков часто звертався за допомогою до В. І. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РРФСР і незмінно отримував всіляку підтримку і допомогу.

Та водночас виникали і фактори, що заважали продуктивній праці. Конфлікти між «лівими» і правими, що колись мали принципову основу, з часом переростали у міжособистісні. При цьому Г. Л. Пятаков повинен був, передусім, турбуватись про налагодження чіткої роботи уряду, підтримувати ділову, творчу атмосферу в ньому. Він же, навпаки, допускав нетерпимість у міжособових стосунках, надмірний адміністративний тиск щодо осіб, які мали іншу точку зору. Це й призвело до прикриті склоки, до кризи у керівництві республіки. Її кульмінацією стало те, що 16 січня 1919 р. Г. Л. Пятаков був увільнений від обов'язків голови Робітничо-Селянського Уряду України (4 голоси — за таке рішення, 1 — проти, 1 утримався), а на його місце обраний Ф. А. Сергєєв (Артем) (за — 3, проти — 1, утрималось — 2). Зважаючи на таку складну обстановку, В. І. Ленін, до якого й раніше зверталися керівні діячі України з проханням направити в республіку Х. Г. Раковського, відрадив останнього на Україну. В. І. Ленін зажадав також від керівників республіки відновлення єдності в лавах КП(б)У. 24 січня Х. Г. Раковський був одногласно обраний головою уряду²⁷, а Г. Л. Пятаков залишився наркомом радянської пропаганди і заступником відділу агітації і пропаганди ЦВК Рад України.

Недовзі — новий злет. На III з'їзді КП(б)У Г. Л. Пятаков був обраний до президії з'їзду, брав активну участь у обговоренні всіх питань порядку денного, як завжди, надавав своїми виступами особливої гостроти дискусії між лівими і «правими», що спалахнула з новою силою. Іноді здавалося, що боротьба йде між урядом України, в якому «ліві» мали більшість, і ЦК КП(б)У, обраний II з'їздом переважно з числа правих. У полемічному запалі Г. Л. Пятаков часом припускався явно необґрунтованих оцінок і тверджень. Так, критикуючи політичну лінію ЦК КП(б)У, у діяльності якого поряд з сильними, позитивними сторонами були й явно слабкі, навіть негативні моменти, Георгій Леонідович огульно заявив: «Центральний комітет нашої партії (КП(б)У —

*** На жаль, про це дуже мало хто знає. Адже у збірнику документів і матеріалів «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919)». — К., 1962, де вміщено значну кількість документів того часу, всі вони подані анонімно. У тих випадках, де була потреба перелічити членів уряду, ім'я Г. Л. Пятакова опущено. Він взагалі не згадується у цьому виданні. Та не й це єдиний випадок. Як решидив минулих часів і настроїв можна розцінити і те, що у виданому вже в 1987 р. енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» навіть у спеціальній статті про Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України (с. 546) відсутнє ім'я його голови.

²⁷ Мельниченко В. Е. Всестороннє подійти к исследованию исторического опыта // Вопр. истории КПСС. — 1988. — № 5. — С. 78—79.

В. С.) вів лінію, якщо можна так висловитись, при відсутності всякої політичної лінії». Не втримавшись і на цій позиції, він далі навіть прагнув довести, ніби ЦК КП(б)У перешкоджав перемозі робітничо-селянської революції на Україні²⁸.

Така поведінка не сприяла виробленню зваженого, обгрунтованого підходу до розв'язання насущних проблем партійної політики, викликала нерідко відповідну реакцію такого ж емоційного змісту. Разом з тим деякі делегати досить переконливо викрили сепаратистські, самостійницькі тенденції в поглядах Г. Л. Пятакова, звертаючи увагу на його небажання рахуватись з позицією ЦК РКП(б). «Ви лаєте в нашій особі роботу і політику всієї партії, — говорив, звертаючись до Георгія Леонідовича, Ф. А. Сергеев (Артем). Так і кажіть: «Ми — українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику». Пробачте, цієї політики ви грати не будете. Буде єдина Комуністична партія, і тільки вона вестиме політику»²⁹. Це була не приватна думка. Такої лінії дотримувався ЦК РКП(б) і більшість республіканської партійної організації. Однак, III з'їзд КП(б)У все ж обрав Г. Л. Пятакова до складу ЦК КП(б)У, а організаційний Пленум, що відбувся 6 березня 1919 р., доручив йому пости члена Політбюро (всього 5 чоловік), Оргбюро (3 чоловіки) і секретаря ЦК КП(б)У. На цій посаді він працював до травня 1919 р., до поїздки на денікінський фронт. 30 травня Політбюро ЦК КП(б)У вирішило покласти обов'язки секретаря ЦК Компартії України на С. В. Косіора³⁰. 19 червня 1919 р. було розглянуте питання про мобілізацію партійних сил на боротьбу з денікінщиною. На доповідь Г. Л. Пятакова і А. С. Бубнова про їх поїздки на Південний фронт було ухвалено відрядити ряд керівних партійних працівників до Реввійськрад армій, зокрема Георгія Леонідовича — до Реввійськради 13-ої армії³¹. Через кілька днів йому підшукали заміну в Оргбюро ЦК і на посаді заступника завідуючого відділом агітації і пропаганди ЦВК Рад України, залишивши наркомом радянської пропаганди³². Дослідникам, очевидно, належить ще докладно вивчити, який конкретний внесок зробив Г. Л. Пятаков у військові перемоги Червоної Армії, як вплинуло на його особистість і характер перебування на фронтах громадянської війни, якою мірою вони позначилися на тих методах діяльності, яким у майбутньому надавав перевагу Георгій Леонідович.

На посту члена Реввійськради 13 армії Південного фронту, а згодом комісара 42-ї дивізії, Г. Л. Пятаков разом з червоноармійцями зазнав біль поразок і відступів першого етапу боротьби з денікінцями. Навіть перебуваючи на фронті, Г. Л. Пятаков не уявляв себе поза діяльністю ЦК КП(б)У, РНК України, вів активне листування з іншими керівними працівниками республіканської партійної організації, з ЦК РКП(б). У переможному наступі Червоної армії проти армії Денікіна Георгію Леонідовичу взяти участь не довелося. На короткий час у жовтні 1919 р. він був призначений комісаром Академії генерального штабу, а потім заступником голови Ради І-ї Уральської революційної армії праці, що дислокувалась в Катеринбурзі. Головою Ради цієї армії був нарком у військових справах, Голова Реввійськради республіки Л. Д. Троцький. Тогочасні і пізніші спілкування з ним, очевидно, не могли залишитись безслідними для Г. Л. Пятакова, який, як відомо, і сам був схильним до лівіацьких настроїв і вчинків. Тому він охоче заповнявав із арсеналу Л. Д. Троцького не лише світоглядні ідеї, але й методи підходу до розв'язуваних проблем.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 27.

²⁹ Сергеев А. Ф. (Артем). Стаття, речи, письма.— М., 1983 — С. 231

³⁰ Погребнікський М. Б. Станіслав Вікентьевич Косіор. Життя і діяльність.— Київ, 1981.— С. 78.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 34.

³² Там же, арк. 37, 46

Факти свідчать, що навіть у той час, коли зникли будь-які причини для фракційних настроїв, Г. Л. Пятаков чомусь не міг заспокоїтись, неодноразово апелював до ЦК РКП(б), намагаючись виправдати свою минулу діяльність, а водночас поставити під сумнів вірність політики, здійснюваної на Україні згідно принципових рішень, ухвалених ленінським ЦК партії у кінці 1919 р. 6 (7) лютого 1920 р. Г. Л. Пятаков і А. С. Бубнов направили в Центральний Комітет РКП(б) заяву із безпідставними твердженнями про «помилковисті ухвалені ним (ЦК РКП(б) — В. С.) лінії поведінки щодо України»³³.

Під час війни з білопанською Польщею Г. Л. Пятаков знову на фронті. Він був членом Реввійськради 16-ї армії Західного фронту (2 червня — 16 жовтня 1920 р.), а в момент розгрому Врангеля як член Реввійськради 6-ї армії брав участь у бойових діях у Північній Таврії, у форсуванні Сивашу, оволодінні Перекопським перешийком, очищенні Криму від білогвардійців. Історикам належить на документальній основі з'ясувати роль Г. Л. Пятакова у трагічних подіях в Криму у завершальні дні громадянської війни. Коли Крим повністю став радянським, наділена особливими повноваженнями «пятаковська трійка» оголосила, що всі білогвардійські офіцери повинні обов'язково пройти реєстрацію (ті, хто відмовиться — вважатимуться поза законом) і потім самі мають визначити подальшу долю: вихатися, або ж працювати у згоді з Радянською владою. «Мені рідко доводилось спостерігати таке почуття загального полегшення, як після цієї заяви, — згадував письменник В. В. Вересаєв, — молоде біле офіцerstvo, яке складалось переважно із студентства, аж ніяк не чорносотенне, логікою речей загнане в боротьбу з більшовиками, за якими вони не зуміли розглянути найширших трудових мас, давно вже вважало свою роль обтяжливою і з відчаєм відлучало, що пішло обманною дорогою, і що виходу на іншу дорогу йому немає. І ось раптом цей вихід відкривався, вихід до чесної роботи у рідній країні»³⁴. Проте, тих, хто повірив представникам Радянської влади і з'явився на реєстрацію (їх було немало — тисячі людей), нерозумно заарештовували і розстрілювали. За свідченням В. В. Вересаєва, сигоди якого лише недавно побачили світ³⁵, Ф. Е. Дзержинський охарактеризував ці дії як «величезну помилку», сказавши, що ніхто не міг сподіватися, що надані «трійці» повноваження будуть використані таким чином.

Недовзі після описуваних подій V конференція КП(б)У обрала Георгія Леонідовича до складу Центрального Комітету. На Пленумі ЦК, що відбувся 23 листопада 1920 р., кандидатура Г. Л. Пятакова була висунута на пост секретаря ЦК КП(б)У, проте секретарями були обрані за результатами голосування В. М. Молотов і Д. З. Лебідь³⁶.

25 листопада 1920 р. Г. Л. Пятакова призначають головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну (ЦПКП). На той час Донбас був однією з найвідповідальніших, ключових ланок економіки країни, від стану справ у якій, за ленінськими оцінками, залежала доля соціалістичного будівництва. За відбудовою вугільних шахт, металургійних заводів уважно спостерігала вся країна, величезний інтерес до неї проявляли ЦК РКП(б), РНК, Центральне правління кам'яновугільної промисловості всю свою діяльність організувало під лозунгом «диктатури вугілля», йдучи, за словами Г. Л. Пятакова, «шляхом інтенсифікації праці, збільшення напруженості роботи»³⁷. І першим, кому Георгій Леонідович висував найсуворіші вимоги, був він сам, віддаючи справі всі сили, працюючи без сну і відпо-

³³ Там же, оп. 20, спр. 130, арк. 73.

³⁴ Вересаєв В. В. В тупике // Огонек — 1988. — № 30. — С. 30.

³⁵ Там же.

³⁶ ПА ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 1.

³⁷ Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 8082, оп. 1, спр. 87, арк. 9.

чинку, нерідко буквально на грані людських можливостей. З такою ж суворістю міркою він підходив до будь-кого у всій системі ЦПКП — від правління до бригади. Варто додати, що його вимогливість іноді межувала з жорстокістю, скрізь запроваджувались норми суворой, запозиченої з армійського життя, дисципліни. Відчуваючи гостру потребу в кадрах, Георгій Леонідович виступив ініціатором застосування на всіх виробничих процесах бійців Української трудової армії. Не дивно, якщо зважити на це, чому в профспілковій дискусії кінця 1920 — початку 1921 р. Г. Л. Пятаков підтримував троцькістську платформу.

Зусилля Г. Л. Пятакова по відродженню Донбасу разом з іншими факторами привели до помітних зрушень, згодом і до позитивного перелому у вугільній промисловості. Це з радістю відзначав В. І. Ленін³⁸. Дуже високо оцінював організаторські здібності Георгія Леонідовича Г. К. Орджонікідзе. Після відвідання у грудні 1921 р. Донбасу він підкреслив, що очолюване Г. Л. Пятаковим Центральне правління кам'яновугільної промисловості «являє собою виняток серед наших радянських і господарських органів, виділяючись своєю дисципліною, порядком, точним і швидким виконанням своїх обов'язків. Керівна група працівників ЦПКП підібрана дуже вдало. Робота, проведена ЦПКП — колосальна»³⁹.

Перші успіхи у відродженні промисловості Донбасу давали підставу В. І. Леніну говорити про керівників вугільної промисловості у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії в березні 1922 р.: «... на чолі ЦПКП... стояли люди дійсно освічені і з величезними здібностями, і навіть не помилюся, коли скажу — талановиті люди...»⁴⁰.

Але діяльність Г. Л. Пятакова у Донбасі характеризується також відсутністю гнучкості в роботі з людьми, невмінням уникати дрібних сутичок. Його військові «натяскні» методи роботи викликали невдоволення керівних господарських кадрів і робітників. Правління кам'яновугільної промисловості з дозволу, а почасти і з ініціативи Г. Л. Пятакова подавляло ініціативу місцевих партійних і профспілкових органів, зокрема створеної тоді губерньської економічної наради, у господарському будівництві. Г. К. Орджонікідзе у згаданому листі писав: «ЦПКП і його керівна група, проводячи «диктатуру вугілля», вносячи на своїх плечах важку і відповідальну роботу по відбудові крупної кам'яновугільної промисловості, природно, зайняла економічно домінуюче становище в губернії і прагнула до цього ж в області політичній»⁴¹.

Потрібну країні «диктатуру вугілля» Пятаков проводив твердо, і — грубо, не рахуючись з інтересами інших галузей. Він цього і не приховував, коли писав у статті «Поранений гігант», що «перед нами поставлене завдання, і це завдання ми будемо виконувати, наступаючи, можливо, декому на ноги. Цього вимагає Республіка, цього вимагає робітничий клас, цього вимагає наша партія, а мандаринські етикетки — набік!»⁴². На цій основі в керівництві Донбасу виник і розростається конфлікт між Г. Л. Пятаковим і головою Донецького губвиконкому та губекономради М. Л. Рухимовичем. «Товариш Пятаков зі своїми пятаковцями, — говорив М. Л. Рухимович, — почав поводитися як заводник серед папуасів, де все і вся повинно незаперечно підкорятися...»⁴³.

Предметом конфлікту було широке коло питань — від постачання продуктів харчування для робітників і розподілу цих продуктів між різними відомствами до діяльності комісії по використанню дрібних

³⁸ Ленін В. І. Про значення золота тевер і після повної перемоги соціалізму // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 216—217.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 23, спр. 2, арк. 1.

⁴⁰ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). Підлітчий звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня // Повн. збір. творів. — Т. 45. — С. 99.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 23, спр. 2, арк. 1.

⁴² Пятаков Г. Л. Ранений гігант // Коммунист (Харьков). — 1921. — 10 сент.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 23, спр. 2, арк. 1 зв.

копалень, яка підлягала губекономраді, та перспектив розвитку у Донбасі, крім вуглевидобутку, металургії, хімічної промисловості. Значної гостроти конфлікту додавали політичні мотиви. Г. К. Орджонікідзе, визначаючи причини незгод між Г. Л. Пятаковим і М. Л. Рухимовичем, в листі до В. І. Леніна на початку січня 1922 р. писав: «Наші українські товариші, переконавшись, що Пятаков зібрав навколо себе всіх троцькістів і поставив перед собою завдання оволодіння Донецькою організацією (КП(б)У — В. Ф.), повели проти Пятакова жорстоку боротьбу, вирішивши вибити Пятакова з Донбасу». Але у ототоженні пятаковців з троцькістами, у прагненні до створення троцькістської фракції Серго Орджонікідзе сумнівався, слушно зауважуючи: «Троцький не мовчав би так, якби в його руках був Донбас»⁴⁴.

Конфлікт у Донбасі, який обмежувався колом відповідальних партійних працівників, досяг апогею на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Більшість донецької делегації ультимативно зажадала усунення Г. Л. Пятакова. Центральний Комітет КП(б)У, не зважаючи іншого виходу, був змушений зважитись на такий крок⁴⁵, хоч це суперечило точці зору ЦК РКП(б).

В. І. Ленін, який уважно слідкував за ходом відбудови Донбасу, за діяльністю Г. Л. Пятакова, з огляду на його здібності і чесні наміри виступав за залишення Георгія Леонідовича на роботі в Донбасі, за зживання конфлікту, який заважав роботі. «Дуже небезпечні ці незгоди і чвари в Донбасі, нашій фортеці», — писав Володимир Ілліч керівникам України⁴⁶.

Незгоди серед керівників Донбасу кілька разів обговорювалися на засіданнях Політбюро ЦК РКП(б). Однак заходи до забезпечення нормальних взаємин і ділової роботи не дали результату. 28 грудня 1921 р. Пленум ЦК РКП(б) підтвердив постанову ЦК КП(б)У про взяття Г. Л. Пятакова з поста голови ЦПКП і призначення на цю посаду В. Я. Чубаря⁴⁷.

Суть донецького конфлікту В. І. Ленін визначав як склоку. «Очевидно, там була інтрига і всяка каша...»⁴⁸ — говорив він на XI з'їзді партії і виводив важливий політичний урок для партії в оволодінні складною справою управління саме на прикладі Пятакова: «...вся заповідка не в політичній владі, а в тому, щоб уміти управляти, уміти правильно розставляти людей, уміти уникати дрібних сущинок, так щоб державна господарська робота не припинялась. Цього у нас немає — ось у чому помилка»⁴⁹.

Оцінюючи здібності Георгія Леонідовича, В. І. Ленін відзначав його серйозну ваду: невміння поєднати адміністрування з політикою, однією емкою фразою охарактеризував діяльність Г. Л. Пятакова на чолі вугільної промисловості Донбасу: Як один талановитий комуніст «переадміністрував»⁵⁰.

Таке ставлення ґрунтувалося на високій оцінці економічних знань і організаторських задатків Г. Л. Пятакова. При цьому враховувались і його теоретичні хитання в минулому, і абсолютизація «військово-комуністичних» методів господарювання («словесна атака і розгорнутий наступ») і схильність ігнорувати об'єктивні умови революційного руху. Не приховував Г. Л. Пятаков і своєї недовіри новій економічній політиці, яка, на його думку, межувала зі зрадою «істинно більшовицького духу Жовтня».

⁴⁴ Там же, спр. 1, арк. 1.

⁴⁵ Там же, ф. 17, оп. 13, спр. 1200, арк. 7.

⁴⁶ Ленін В. І. В. М. Мологову, Х. Г. Раковському, І. І. Шварцу, Г. Л. Пятакову, М. Л. Рухимовичу // Повне зібр. творів. — Т. 54. — С. 29.

⁴⁷ Ленін В. І. Пряміткі 65 // Там же. — Т. 54. — С. 563.

⁴⁸ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б). Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б). 27 березня // Там же. — Т. 45. — С. 100.

⁴⁹ Там же. — С. 101.

⁵⁰ Ленін В. І. Матеріали до XI з'їзду РКП(б) // Там же. — С. 391, 394.

Розкрити кращі грані таланту товаришів по роботі, поставити їх на службу спільній справі, попри усі помилки і хиби цей ленінський підхід яскраво виявлявся у ставленні до Г. Л. Пятакова. В березні 1922 р. В. І. Ленін підтримував пропозицію про призначення Г. Л. Пятакова заступником голови Держплану Г. М. Кржижановського. «Новий заступник голови Держплану, Пятаков, — писав Ленін, — ... допоможе Держпланові позбутися свого недоліку...» («перевантаженість від задатко дрібної, злободенної «вермішелі»»⁵¹.

Так завершилась діяльність Г. Л. Пятакова на Україні. В подальшому він протягом багатьох років перебував на господарській, радянській, дипломатичній роботі (голова Головотопу ВРНГ, заступник Голови ВРНГ, одночасно голова Головного концесійного комітету, торговий представник СРСР у Франції, голова правління Держбанку, заступник наркома важкої промисловості СРСР. На X і XI з'їздах обирався кандидатом, а на XII, XIII, XIV, XVI з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1927 р. як учасник троцькістської опозиції був виключений з лав ВКП(б), але невдовзі відновлений. У 1936 р. був виключений з партії, заарештований і у 1937 р. на основі безпідставного звинувачення в антирадянській діяльності розстріляний.

13 червня 1988 р. пленум Верховного Суду СРСР посмертно реабілітував Георгія Леонідовича Пятакова за відсутністю у його діячів складу злочину.

На завершення хотілось би зауважити. Відображені тут моменти життєвого шляху, теоретичної і політичної діяльності Г. Л. Пятакова значною мірою дисонують із загальним тоном подібних біографічних нарисів про переважну більшість визначних діячів КПРС, які зазнали необґрунтованих репресій у 30-ті роки, нині реабілітовані, а імена їхні повертаються історії. Проте принцип наукової об'єктивності вимагає строго дотримуватись правди фактів. Очевидно, саме такий відповідальний аналіз інформації, яка була у розпорядженні В. І. Леніна, і дозволив йому обґрунтовано охарактеризувати Г. Л. Пятакова як людину «безсумнівно видатної волі і видатних здібностей, але він надто захоплюється адміністраторством і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покластись у серйозному політичному питанні»⁵². Водночас В. І. Ленін з притаманним йому тактом застерігає, що таке зауваження «я роблю лише для теперішнього часу, припускаючи, що ці обидва видатні і віддані працівники (мається на увазі ще М. І. Бухарін — В. С.) не знайдуть нагоди поповнити свої знання і змінити свої однобічність»⁵³.

Наскільки вдалося Г. Л. Пятакову виправдати ленінські сподівання в майбутньому, якими були зигзаги його дальшої долі — завдання спеціального дослідження, яке, безперечно, має бути здійснене в умовах перебудови історико-партійної науки, правдивого відображення історичного досвіду.

Одержано 04.01.89.

Раскрываются наиболее значимые эпизоды жизни и деятельности Г. Л. Пятакова на Украине, оставшего глубокий след в борьбе большевистских организаций за победу Октября, внесшего заметный вклад в первые социалистические преобразования в республике.

⁵¹ Ленін В. І. Доповідь на зауваження, що стосуються роботи заступників (заступників голови РНК). // Там же. С. 171.

⁵² Ленін В. І. Лист до з'їзду // Там же. Т. 45.— С. 329.

⁵³ Там же.

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

А. С. Бубнов

Автобіографія *

Народився 6 квітня (23 березня) 1883 р. в Іваново-Вознесенську¹. Освіту здобув в Іваново-Вознесенському реальному училищі, яке закінчив у 1903 р. Потім вступив до Московського сільськогосподарського інституту (Тимірязевської академії), який не закінчив². До лав РСДРП(б) вступив у 1903 р. До цього з 1900—1901 рр. брав участь у революційних гуртках учнів. З моменту свого вступу в партію визначається як більшовик. Бубнов працював переважно в губерніях Центрального промислового району і в Москві, як організатор і пропагандист. Протягом своєї роботи неодноразово заарештовувався і сидів у в'язницях і фортеці. Загалом був заарештований Бубнов 13 разів. У в'язницях пробув понад 4 роки. В 1906 р. Бубнов після виходу з в'язниці делегується Іваново-Вознесенською делегацією на стокгольмський з'їзд³. У 1907 р. делегується тією самою організацією на лондонський з'їзд⁴. З літа 1905 р. Бубнов був членом Іваново-Вознесенського комітету партії, потім членом бюро Іваново-Вознесенського союзу РСДРП (більшовиків), що об'єднував ряд місцевих організацій⁵, а в 1907 р. переводиться ЦК партії на партроботу в Москву і з кінця 1907 р. стає членом М. К. партії.

В епоху жорстокої царської реакції 1907—10 рр. Бубнов продовжує свою роботу в партії, незважаючи на систематичні арешти. В 1908 р. Бубнов обраний членом обласного бюро Центрального промислового району і делегований на всеросійську партконференцію. Потрапити на конференцію Бубнову не вдалося, оскільки він був заарештований. Після виходу з в'язниці в 1909 р. Бубнов був призначений агентом ЦК РКП. У 1910 р. в травні був кооптований до складу більшовицького «Центру» в Росії⁶. Наприкінці року Московською судовою палатою притягувався за ст. 102 (процес 34-х)⁷. Починаючи з 1910 р. у робітничому русі Росії помітні піднесення і поживлення. В 1911 р. Бубнов після виходу з фортеці працював у Нижньому і Сормові. Одержавши повідомлення про кооптацію в Організаційний комітет до скликання Всеросійської партконференції, мав виїхати за кордон, але був знову заарештований. Будучи обраний кандидатом у ЦК, Бубнов разом з Познером⁸ випускає більшовицьку газету «Поволжская биль» (вийшло 6 номерів). У 1912-13 рр. працював у Петербурзі в «Правде» і в думській фракції⁹. Був членом виконавчої комісії Петербурзького комітету партії.

Світова війна застала Бубнова в Харкові, куди він був висланий після арешту в Петербурзі. З самого початку війни Бубнов займав послідовну інтернаціоналістську позицію. На початку серпня 1914 р., після видання Харківською більшовицькою організацією відозви проти війни, Бубнова було заарештовано, після в'язниці вислано в Полтаву. Переїхавши з Полтави в Самару, Бубнов входить до складу Оргбюро по скликанню конференції більшовицьких організацій Нижнього Поволжя¹⁰. Після провалу Бубнова було заарештовано в жовтні 1916 р. і в лютому 1917 р. вислано з Сибір у Туруханський край. У цей період Бубнов працював по статистці, причому ним було випущено ряд наукових брошур з економічних питань.

* Текст з Енциклопедичного словника Гранат до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

Лютнева революція застала Бубнова в стапній хаті в с. Бобровці (тракт Красноарськ—Снісейск). Бубнов повертається в Москву, входить до складу обласного бюро Центральної промислової області VI з'їзду партії обирає Бубнова членом ЦК¹¹. У цей час Бубнов був членом виконкому Мосради. В серпні Бубнов переводиться ЦК у Петербург і працює як член ЦК і член виконкому Петербурзької Ради. Входить у редакцію партійної військової газети (як представник ЦК партії)¹². В Жовтневому перевороті Бубнов взяв участь як член Петербурзького військово-революційного комітету¹³. На засіданнях ЦК 10.X він обирається в Політбюро ЦК, а 16.X — у військово-революційний центр по керівництву повстанням¹⁴. У листопаді як комісар залізничних республіки був відряджений на південь¹⁵ і взяв участь у боротьбі проти Каледіна (в Ростові-на-Дону). Після VII з'їзду партії Бубнов їде на Україну, де був народним секретарем — членом робітничо-селянського уряду, бере участь у боротьбі з німцями¹⁶. Після ліквідації українського уряду входить до повстанського комітету¹⁷. Будучи членом ЦК КПУ і членом Всеукраїнського військово-революційного комітету¹⁸, Бубнов з серпня до жовтня працював у «нейтральній зоні» (Черніг.— Курська губернія)¹⁹, формуючи частини партизанської армії для визволення України²⁰. Після 2-ї Всеукраїнської партконференції (в жовтні 1918 р.)²¹ Бубнова відряджають для підпільної роботи в Київ. Досвідчений конспіратор, Бубнов був членом підпільного Київського обласного бюро партії і головою підпільної Київської Ради, будучи начальником підпільного штабу²². Після повалення Петлюри Бубнов входить до складу Робітничо-Селянського уряду України²³. Будучи відрядженим на 8-й партійний з'їзд, Бубнов обирається кандидатом у ЦК і членом комісії по виробленню програми партії. Одночасно Бубнов обирається членом ЦК КПУ²⁴. Одночасно він був головою Київської Ради робітничих і селянських депутатів. У 1919 р. Бубнов призначається членом РВР Українського фронту²⁵, а згодом — членом РВР XIV армії²⁶. В жовтні того ж року призначений членом РВР Козловської ударної групи²⁷. Після господарської роботи в 1920 р. у Москві²⁸ був призначений членом РВР Північно-Кавказького військового округу²⁹. В той час був членом МК партії, а в Ростові-на-Дону — членом Обласного Донського комітету і членом Південно-Схід крайового бюро ЦК РКП(б). Під час X партз'їзду за участь у ліквідації кронштадтського загалоту нагороджений орден Червоного Прапора³¹. В 1922—1923 рр. Бубнов призначений завідуючим агітпропом ЦК РКП³¹. XII партз'їзд обирає Бубнова кандидатом у ЦК РКП. XIII партз'їзд обирає Бубнова членом ЦК. На початку 1924 р. Бубнов призначений начальником ПУРА РСЧА і членом РВР СРСР³². Одночасно він веде партійну роботу, будучи членом Оргбюро ЦК РКП³³. Бубнов був також членом ЦВК СРСР³⁴. Бубнов є старим партійним літератором³⁵. Його літературні псевдоніми — А. Глотов, С. Яглов, А. Б. Бубнов з давніх пір займається вивченням історії революційного руху та історії нашої партії. В цій галузі йому належить брошура «Основные моменты развития Коммунистической партии в России», неодноразово перевиданої багатьма губкомками партії. З економічних праць Бубнова слід відзначити брошуру «Речные хлебные фракты», вид. у 1915 р., а також ряд статей і оглядів із загальноагрономічних питань у журналі «Земский агроном» (Самара) і в сільськогосподарських журналах у Харкові і Полтаві.

ПРИМІТКИ

1. За уточненими даними, А. С. Бубнов народився 3 квітня (22 березня) 1884 р.
2. У 1908 р. його було виключено з інституту як політично неблагонадійного.
3. IV (об'єднаний) з'їзд РСДРП проходив у Стокгольмі 23 квітня—8 травня (16—25 квітня) 1906 р. На ньому А. С. Бубнов уперше зустрівся з В. І. Леніним.
4. V (Лондонський) з'їзд РСДРП проходив з 13 травня до 1 червня (з 30 квітня до 19 травня) 1907 р. А. С. Бубнов підтримував на з'їзді ленінські пропозиції з найважливіших принципових питань.
5. Восени 1906 р. на районній партійній конференції соціал-демократичні організації Іваново-Вознесенська, Гаврилова Посада, Кохми, Лежнева, Родікиві, Середи, Тейкова, Шуї та Южї об'єдналися в Іваново-Вознесенський союз РСДРП.
6. Вільшовицький центр на чолі з В. І. Леніним було обрано на нараді більшовиків-делегатів V (Лондонського) з'їзду РСДРП.
7. Цей процес над соціал-демократами проходив 25 жовтня—3 листопада 1910 р. за постановою Московської судової палати його учасники були засуджені до каторжних робіт, відправлені на заслання, кинуті до в'язниці.

8. Познер Б. П. (1882—1939), член КПРС з 1902 р., Партиїну роботу проводив у Нижньому Новгороді, Вологді, Пскові, Москві. У 1917 р. був головою Мінської Ради. Після Жовтневої революції перебував на партійній і радянській роботі.
9. У думку соціал-демократичну фракцію входили депутати Державної думи. Роботу її більшовицької фракції спрямовував В. І. Ленін. Її активно сприяв Петербурзький комітет РСДРП(б).
10. Конференція більшовицьких організацій Поволжя не відбулася. Майже всі її учасники, які зібралися 4 вересня 1916 р., були невдовзі заарештовані.
11. VI з'їзд РСДРП(б) проходив у Петрограді 8—16 серпня (26 липня — 3 серпня) 1917 р. На ньому А. С. Бубнова було обрано членом ЦК РСДРП(б).
12. Газета «Солдат» — орган військової організації при ЦК РСДРП(б). Видавалася в Петрограді з 26(13) серпня до 8 листопада (26 жовтня) 1917 р. А. С. Бубнов був одним з її редакторів.
13. Петроградський військово-революційний комітет було створено 12(25) жовтня Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів для практичного керівництва збройним повстанням.
14. Партійний центр (Військово-революційний центр) — орган для керівництва Жовтневим збройним повстанням. Був керівним ядром Петроградського ВРК.
15. У 20-х числах листопада 1917 р. перебував у Харкові, де неодноразово виступав у місцевій Раді робітничих і солдатських депутатів, на різних зборах і мітингах з доповідями про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді і перші кроки робітничо-селянського уряду.
16. Після II Всеукраїнського з'їзду Рад (17—19 березня) було сформовано новий уряд Радянської України — Народний Секретаріат, до складу якого ввійшов і А. С. Бубнов як народний секретар промисловості.
17. Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів («новостанська дев'ятка») було створено в квітні 1918 р. замість ЦВК Рад України і Народного Секретаріату. Існувало до 1 з'їзду КП(б)У.
18. На I з'їзді КП(б)У (5—12 липня 1918 р.) А. С. Бубнова було обрано членом ЦК КП(б)У і він увійшов до складу Всеукраїнського Центрального ВРК (ВЦВРК), створеного для керівництва визвольною боротьбою трудящих України проти німецько-австрійських загарбників і гетьманщини.
19. «Нейтральна зона» — територія заширшки від 10 до 40 км між тимчасовими кордонами Радянської Росії та окупованими районами України. Встановлено згідно з договором про перемир'я, укладеним 4 травня 1918 р. делегацією РСФРР і представниками німецького командування.
20. Всеукраїнський центральний ВРК 22 вересня 1918 р. видав наказ про формування в «нейтральній зоні» двох українських повстанських дивізій.
21. Йдеться про II з'їзд КП(б)У, який проходив у Москві 17—23 жовтня 1918 р.
22. Київський підпільний обласний комітет КП(б)У, створений наприкінці жовтня 1918 р. для безпосередньої підготовки збройного повстання проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, виділив з свого складу Київський підпільний обласний ревком («п'ятірку») на чолі з А. С. Бубновим.
23. В першому Радяркомі України (29 січня 1919 р.) А. С. Бубнов разом з О. Г. Шліхтером очолював наркомат продовольства. На III Всеукраїнському з'їзді Рад (6—10 березня 1919 р.) був обраний до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, а згодом затверджений головою Реввійськради.
24. На III з'їзді КП(б)У (1—6 березня 1919 р.) у Харкові А. С. Бубнова було обрано членом ЦК і введено до складу Політбюро ЦК КП(б)У.
25. Український фронт було створено за наказом Реввійськради республіки від 4 січня 1919 р. з метою визволення України і Криму від інтервентів, буржуазно-націоналістичних і білогвардійських військ. Розформований 15 червня 1919 р. за наказом Реввійськради республіки (РВРР) від 4 червня 1919 р. А. С. Бубнов був членом РВР Українського фронту з 15 квітня до 15 червня 1919 р.
26. XIV армія сформована за наказом Реввійськради республіки від 4 червня 1919 р. Вела бої проти денікінців, у квітні—вересні 1920 р. — проти військ буржуазно-поміщицької Польщі, в листопаді 1920 р. тримала петлюрівські банди на Поділлі. А. С. Бубнов був членом РВР армії з 27 червня до 10 жовтня 1919 р.
27. У районі Козлов—Тамбов восени 1919 р. мали місце куркульські повстання. Туди як член РВР Козловської ударної групи в жовтні 1919 р. прибув А. С. Бубнов.
28. В 1920 р. А. С. Бубнова відкликали в Москву для роботи в Головному управлінні текстильних підприємств, обирають до бюро Московського комітету РКП(б).
29. Північно-Кавказький військовий округ створювався неодноразово в роки громадянської війни. У травні 1921 р. за наказом РВРР був створений знову. Його військові брало участь у ліквідації бандитизму на Північному Кавказі. А. С. Бубнов був членом РВР округу з 27 травня 1921 р. до 8 березня 1922 р.
30. Християдський закат як проза «дрібнобуржуазної анархічної стихії» (Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 21) було придрушено 18 березня 1921 р.
31. Відділ пропаганди та агітації ЦК РКП(б) було створено в серпні 1920 р. У квітні 1922 р. А. С. Бубнова призначено завідуючим цим відділом.
32. Політуправління Реввійськради республіки (ПУР) — орган, який керував організацією і проведенням партійно-політичної роботи в Червоній Армії і на флоті. Виникло 15 травня 1919 р. на правах військового відділу ЦК партії.

Реввійськкрад республіки — орган, що здійснював у роки громадянської війни безпосереднє керівництво армією і флотом, створений 6 вересня 1918 р. Перетворена у РВР СРСР 28 серпня 1923 р.

33. Оргбіро ЦК РКП(б) було створено 16 січня 1919 р. для ведення всієї організаційної роботи в партії. Складалося з 6 членів ЦК.

34. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) у період між всеросійськими з'їздами Рад — найвищий законодавчий, розпорядчий і контрольний орган РСФФР.

35. Його перу належить понад 200 праць з питань марксистсько-ленінської теорії, військового, культурного, господарського будівництва, педагогіки.

Одержано 16.01.89.

До відома читачів

ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ АН УРСР ВИДАНО ПОКАЖЧИКИ:

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1957—1966 рр.) К., 1968.—
Ціна 0-59 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1967—1976 рр.) К., 1982.—
Ціна 2 крб. 40 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1977—1986 рр.) К., 1987.—
Ціна 1 крб.

Покажчики можна замовити післяплатою за адресою: 252001, Київ 1, вул. Кірова, 4, Інститут історії АН УРСР, бібліотека.

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ В СПОГАДАХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

✓ Х. Г. Раковський

Ілліч і Україна¹

Ці спогади про Володимира Ілліча, які я пишу в зв'язку з річницею його смерті, звичайно, не мають вичерпного характеру. Це те, що згадалося мені при першій спробі воскресити минуле. Для того, щоб ці спогади зробити зрозумілими, мені доводиться коротко змалювати обстановку, коротко розповісти про факти і події з моєї діяльності на Україні, з якими було пов'язане ім'я Володимира Ілліча Леніна.

Січень 1919 року. Робітничі та червоноармійські маси Москви вийшли на вулиці для протесту проти вбивства Розі Люксембург і Карла Лібкнехта. Серед них і Ілліч, що закінчив свою промову словами: «Відплатимо катам». Убивство Розі Люксембург і Карла Лібкнехта глибоко схвально Ілліча, але ще не могло відвернути його уваги від буднів революції. Після його промови, у кутку залу в приміщенні Московської Ради, я звернувся до нього за останніми інструкціями у зв'язку з прийнятим рішенням про моє призначення на Україну². На засіданні ЦК, де було прийняте це рішення, мене не було. Тільки тут, здається, в самий день від'їзду, серед голосних промов ораторів і вигуків демонстрантів, що заповнили Радянську площу, мені вдалося перемовити з Володимиром Іллічем³.

Головним предметом нашого обговорення було якнайшвидше відновлення єдності в рядах Компартії України, оскільки незгоди, які в ній виникли, паралізували керівництво та зживання партизанщини у будівництві Червоної Армії.

Пам'ятаю, я почав і закінчив свою розмову, сказавши, що я неукраїнського походження, що може ускладнити для мене моє завдання. Ілліч відбувся жартівливим запитанням: чи не можу я відшукати серед своїх бабусь українку, щоб встановити таким чином мій родовід...

З цим моїм призначенням пов'язана не перша моя робота на Україні

У квітні 1918 р. я був у кабінеті Ілліча в якійсь справі, що стосувалася румунського майна, яке було вивезене під час війни з Румунії і знаходилося в Кремлі, в позичковій касі. В кабінеті був і Яків Михайлович Свердлов. Після розмови з Іллічем я звернувся до Якова Михайловича з проханням розпорядитися, щоб мені виділили кімнату в готелі «Метрополь», оскільки я нещодавно повернувся з Одеси і не мав квартири. Спочатку Яків Михайлович називав мені інші адреси, як раптом у нього промайнула якась думка. Він пожвавився і сказав мені: «Я вам дам кімнату; але чи не згодиться ви вести переговори на Україні?» Ілліч зазміявся і сказав: «А знаєте?... Це — ідея».

Потім він мені пояснив, що ніяк не можна створити делегацію для ведення переговорів з українською Центральною радою для укладення миру. Ще раніше Ілліч, якимось побачивши на мені візитку, пошиту у стоцьольського кравця, що була різким контрастом серед френчів і блуз, сказав мені жартома: «Вас потрібно пустити по дипломатичній лінії». З нашої розмови з'ясувалося, що сироба залучити тт. Сокольникову і Покровському не увінчалась успіхом. Я висловив згоду⁴.

Постанова про моє призначення була оформлена в партійному і радянському порядку. На чолі делегації був поставлений т. Сталін, до

неї увійшли, крім мене, тт. Томський і Мануїльський⁶. Делегація виїхала в Курськ, де мала чекати прибуття делегатів Центральної ради. Мені довелося потім кілька разів зустрічатися з Іллічем і обговорити разом з ним і т. Сталіним проект тез, які мали бути інструкцією для нашої делегації. Я дуже старанно виконував цю справу; а Ілліч обмежувався окремими зауваженнями, вважаючи всі ці переговори про договір тимчасовими, неістотними, потрібними нам лише для продовження «передиджки».

У Курську, незабаром після нашого приїзду, ми одержали повідомлення про вчинений у Києві переворот, під час якого владу захопив гетьман Скоропадський з допомогою німців, про розпуск Центральної ради та про арешт частини її членів⁸.

У нас був безпосередній телеграфічний зв'язок із приміщенням делегації в Курську з Кремлем. Ілліч підходив до апарата шодня і розмовляв з нами. Одного разу він дуже здивував нас своєю заявою: «Зверніться безпосередньо до німецького командування в Києві і заявіть, що ми вважаємо краще говорити з постійною владою на Україні, тобто з самими німецькими генералами, ніж із тимчасовою владою української буржуазії, яка весь час змінюється».

З таким дорученням ми й відрядили до Києва секретаря нашої делегації⁷. Німці, очевидно, хотіли прийти з нами в українському питанні до згоди. Тому вони запропонували Скоропадському розпочати з нами переговори. Скоропадський «удостоїв» нашого секретаря прийомом і висловив йому побажання розпочати переговори. Делегація, за винятком тт. Сталіна і Томського, які терміново відбули в Москву, виїхала до Києва⁸.

Після першого ділового засідання мирної конференції, виявився крайньо націоналістичний ухил буржуазної української делегації, на чолі якої був Шелухін⁹, і її прагнення не задовольнитися навіть тією територією, яка фактично була загарбана німцями, а відсутні демаркаційну лінію ще далі на північ і ще далі на схід. Мабуть, моя перша телеграма Іллічу після засідання мала дещо панічний характер, бо він негайно відповів мені коротко й переконливо:

«Спокійно. Не давайте себе спровокувати».

У цей час і після поранення Ілліча я приїздив у Москву і шоразу бував у нього. Ілліч був дуже задоволений тим, як ідуть переговори на Україні¹⁰.

Радянська делегація в Києві стала центром уваги і центром політичного життя України. Різноманітні українські кола мали зв'язки з делегацією, і я повідомляв Іллічу про їхнє ставлення до нас.

Між іншим, однією з українських політичних активних груп, яка перебувала з нами в тісному зв'язку і вела переговори, була група Винниченка¹¹. У той час він оголосив себе прихильником Радянської влади на Україні, говорив, що хоче спертися на нас, ставлячи, однак, умову, щоб ми дали йому цілковиту свободу щодо проведення українізації. Цю українізацію він розумів своєрідно: він говорив, що ми повинні на Україні створити диктатуру української мови.

Слухаючи мою про це інформацію, Ілліч говорив: «Звичайно, справа не в мові. Ми готові визнати не одну, а навіть дві українські мови. Але щодо їхньої радянської платформи, вони одурять нас».

Не прийшовши ні до яких висновків після п'ятимісячного перебування на Україні і будучи вірними тому принципу, якому чинив нас Ілліч ще до нашого прибуття на Україну: «Розмовляти з господарями, а не із слугами», ми запропонували перенести переговори з українськими агентами німецького імперіалізму безпосередньо в Берлін. З цієї метою я прийав у Москву, щоб звіти вже поїхати в Берлін.

Це було після поранення Ілліча. Він видужував і жив за містом. Я пішов до Якова Михайловича Свердлова. До періоду цього мого перебування в Москві належить епізод, характерний для того, я сказав би,

діалектичного розуміння нашої державної і партійної політики, яке виявляв Ілліч. В Українській більшовицькій партії, КП(б)У, протягом усього літа 1918 р. дебатувалося питання — чи варто в даний момент піднімати загальне повстання на Україні проти влади Скоропадського і німецької окупації, чи може слід чекати іншого, більш підходящого моменту. Думка українських товаришів, яку поділяв і ЦК, полягала в тому, що момент для такого загального збройного повстання ще не настав»¹².

У цей період відбувалися два процеси, які ми передчасним втручанням могли зрвати. Перший процес полягав у загостренні відносин між українською дрібнобуржуазною партією¹³, що входила до Центральної ради, і великими власниками, представленими Скоропадським і тими, хто спирався на німецький багнет. Другий процес, за яким ми безпосередньо спостерігали і про який я особисто доповів Центральному Комітетові і повідомив Іллічу, полягав у швидкому просуванні з-за кордону німецької армії.

Передчасне втручання з нашого боку могло мати, на нашу думку, результатом об'єднання різних українських партій і німецького штабу в один блок проти того, що тоді дуже посилено пропагувалося як «російська небезпека». Тому, підтримуючи окремі селянські виступи і робітничі страйки, момент для загального виступу ми змушені були відстрочити.

Ілліч цілком поділяв цю точку зору.

Тому я зважився на московському з'їзді партії, здається, у вересні 1918 року, розвинути цю точку зору¹⁴. Проте, достаточної постанови вищих партійних органів з цього приводу не було і за одержанням такої директиви в Москву з'їхалися відповідальні працівники української партії більшовиків обох течій¹⁵.

Я пам'ятаю, що зустріч з Іллічем відбулася в Раднаркомі. Ілліч з'явився до нас ще з перев'язаною рукою. Він уважно вислуховив представників обох течій, потім поставив ряд запитань і почав свою відповідь із заяви, що приєднується до тез, які я виклав на московській конференції¹⁶ (звіт про конференцію був надрукований у «Правді»). Після цього тов. Каменев і мені доручили бути присутніми на конференції Компартії України¹⁷, яка тоді відбувалася в Москві, відстоювати цю точку зору.

Під час моєї другої поїздки на Україну в січні 1919 року, коли я прибув сюди як голова Тимчасового робітничо-селянського уряду, разом з директивою про необхідність ліквідації партизанщини і організації дисциплінованої української армії, ЦК і Ілліч дали мені ще дві директиви.

Вони полягали в тому, щоб намагатися привернути на наш бік ті українські організації, які заявили, що стоять на радянській платформі. Йшлося, головним чином, про партію українських есерів-боротьбистів¹⁸.

Одному з представників цієї партії, а саме тов. Полозу,¹⁹ вдалося увійти до складу делегації, яку українська Директорія відправила в Москву для того, щоб вести переговори з урядом. Тов. Полоз вирішив скористатися своїм становищем делегата, щоб налагодити безпосередній контакт від імені своєї партії з ЦК нашої партії. Після мого приїзду до Харкова переговори припинилися, і тут, коли приїхав тов. Полоз, вони велися вже тов. Блакитним²⁰. Потім вони продовжувалися в Києві, коли уряд переїхав туди. Включення боротьбистів до уряду натрапляло в нашої українській партії²¹ на опір певної частини українських більшовиків, які надто прямолінійно підходили до вирішення національного питання і навіть заперечували його наявність.

Ілліч безпосередньо, а найчастіше через т. Сталіна, цікавився ходом цих переговорів і зрештою своїм втручанням сприяв їхньому позитивному закінченню, що завершилося вступленням двох товаришів боротьбистів до Українського Раднаркому²². Після нашої поразки на те-

риторії України²³ Ілліч ще з більшою наполегливістю проводив свою лінію з національного питання. Він взагалі не заперечував проти влючення боротьбистів у Комінтерн. Але в цьому питанні Ілліч виявився в меншості. На неодноразових нарадах у Москві з нашими українськими товаришами Ілліч картвав багатьох за русотяпство.

Ілліч прерасно враховував величезну політичну перевагу, яку давало нам формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією.

Я пам'ятаю, Політбюро приймало постанову про те, щоб цей договір був проведений на з'їзді Рад, який тоді засідав у Москві²⁴; Ілліч звернувся до мене, як до доповідача, і, сміючись, сказав: «Тільки без французької риторики».

Найголовнішою умовою успіху на Україні була правильна постановка і розв'язання селянського питання. У 1919 р. ми встигли наробити в цьому питанні багато дурниць, як говорив Ілліч, як агітацією на користь комуни, так і організацією радгоспів і відведенням земель під цукрові заводи. Під усе це відводилося дуже багато землі, і викликало велике обурення українських селян. Тому, коли створився Український Ревком²⁵, після поразки Денікіна, Ілліч звернув свою головну увагу на це питання. Хоч я був одним з прихильників максимальних поступок селянству. Володимир Ілліч мені дорікав, що я посуваюся не досить далеко. Він хотів цілком ліквідувати стару політику, і це було проведено в резолюції про Україну на грудневій конференції РКП у 1919 році в Москві²⁶. Тут, у Москві, під безпосереднім керівництвом і контролем Ілліча, був складений новий земельний закон для УРСР²⁷.

Із створенням цього закону у мене зв'язаний один спогад, який ще раз підтверджує ту чужину увагу до психології селянства, яку виявляв завжди Володимир Ілліч. Я і тов. Мануїльський прийшли в кабінет Ілліча з проєктами земельного закону. Проєкт тов. Мануїльського, хоч і опрацьований, мав, швидше, декларативний характер, тоді як мій проєкт був складений як закон з параграфами і примітками.

Ілліч, не довго вагаючись, приєднався до мого проєкту. Він пояснив, що вважає помилкою, що в Росії закони почали називати декретами, оскільки поняття «декрет» говорить значно менше нашому селянству, ніж слово «закон». Головна перевага мого проєкту, на думку Ілліча, полягала в тому, що він був складений як закон, який точно визначає права і обов'язки селянства; цим, на думку Ілліча, він має імпонувати селянству.

Я закінчу ці уривки спогадів двома маленькими зауваженнями.

Ілліч досконало володів мистецтвом управління, і тому він був дуже вимогливий щодо окремих деталей. У цьому відношенні він забігав уперед і намагався передбачити все можливе, що могло з'явитися в майбутньому, і своєчасно йому запобігти. Я пам'ятаю, влітку 1919 р. навколо Києва із заходу і сходу стягувалися ворожі сили, що складалися, з одного боку, з військ Денікіна, а з другого — петлюрівських і галицьких військ. Ілліч кілька разів попереджав мене, щоб зв'язок по радіо з Москвою був весь час справний. На випадок, коли прямий зв'язок буде розірваний, налагодити зв'язок по радіо. Усім відома участь Ілліча в налагодженні телефонного зв'язку з відомствами, зокрема, мені відомо, як стежив Ілліч за устаткуванням телефонного зв'язку між Харковом і Москвою, який давав йому змогу щоденно мати безпосередній зв'язок з нами.

Друге зауваження: Ілліч був скупий на похвалу. Проте, він умів і посмішкою і жестом виразити своє задоволення з приводу того чи іншого успіху. Я пам'ятаю, як він радів з того, що мені вдалося в 1919 році розпочати ліквідацію конфліктів в українській компартії настільки, щоб спільна робота була можливою. Пам'ятаю також, що він надіслав

нам вітальну телеграму після ліквідації Григор'євського заклоту²⁸, в якій, проте, був наявний і політичний момент: «Тепер потрібно скористатися моментом для того, щоб приборкати куркульство».

ПРИМІТКИ

1. Автор спогадів Християн Георгійович Раковський (1873—1941 рр.) — партійний і радянський діяч. З 1889 р. брав активну участь у соціал-демократичному русі Болгарії, Німеччини, Росії, Румунії, Швейцарії, Франції. До лєнінської партії вступив у 1917 р. В січні 1919 — липні 1923 рр. — голова Ради Народних Комісарів Радянської України. В 1923—1925 рр. — повноважний представник СРСР в Англії, в 1925—1927 рр. — у Франції, заступник Наркома закордонних справ СРСР, на інших державних постах. З 1919 р. — член ЦК РКП(б). В 1927 р. за належність до троцькістської опозиції виключений з партії, в 1935 р. — поновлений. В 1938 р. на основі безпідставних політичних звинувачень знову виключений з партії. В березні 1938 р. був необґрунтовано репресований — за сфальсифікованими матеріалами засуджений разом з М. І. Бухарінін, О. І. Риконим та іншими у справі про так званій «каптарданський право-троцькістський блок». Розстріляний 11 вересня 1941 р.

В 1988 р. реабілітований і поновлений в партії посмертно

Спогади Х. Г. Раковського публікуються за текстом журналу Істпарту ЦК КП(б)У «Летючись революціями» (1925, № 2, с. 5—10). Редакція журналу супроводжує їх такою приміткою: «Ця стаття т. Раковського була надрукована в газеті «Коммунист» 21 січня 1925 р. Редакція Істпарту передруковує її з огляду на те, що ставлення Леніна до українських справ досі віде не висвітлювалося і стаття т. Раковського дає в цьому плані дуже цікавий матеріал». Інтерес до нього з часом не зменшився — автор спогадів торкається питань, які залишаються маловивченими».

Відоті спогади не друкувалися, ставши вже давно недоступними для читача. Опис Х. Г. Раковським подій Жовтневої революції та громадянської війни на Україні, з певної точки зору автор спогадів, його трактував цих подій, висвітлення лєнінського ставлення до них залишилися ніби «законсервованими» на десятих роках. Причина його відома: твори Х. Г. Раковського, який певний час займав троцькістські позиції, безпідставно звинуваченого і репресованого як «ворога народу», тим же несправедливим судом були приречені на забуття.

І в газеті «Коммунист», і в журналі «Летючись революціями» спогади друкувалися російською мовою, якою й були написані. Дана публікація вперше подає їх українською мовою

2. В січні 1919 р. в Тимчасовому робітничо-селянському уряді України склалася гостра ситуація, яку самі члени уряду називали «кризою голови уряду» — більшість ЦК КП(б)У і Радянського уряду України виступала проти перебування на посту голови уряду Г. Л. Пятакова. Але діяти одностайної думки з приводу кандидатури на цю посаду не могли. Прото не не раз телеграфували В. І. Леніну. В телеграмі від 10 січня 1919 р., яка була підписана Артемом (Ф. А. Сергєєвим), Е. І. Квірінгом та Я. А. Яковлевим (Епштейном), говорилося: «ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатуру із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича [Раковського]. Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою». 23 січня 1919 р. Х. Г. Раковський був уперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України. 24 січня він був одностайно обраний головою уряду.

3. Бєсєда В. І. Леніна з Х. Г. Раковським відбулася в залі Московської Ради.

19 січня 1919 р. (Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографич. хроника. — Т. 6. — С. 444).

4. В січні — березні 1918 р. Х. Г. Раковський був комісаром Верховної колегії у російсько-румунських справах на Півдні Росії (Одеса) (див.: Владимир Ильич Ленин. Биографич. хроника. — Т. 5. — С. 209, 344). 27 квітня 1918 р. В. І. Ленін підписав постанову Раднаркому РСФФР про призначення Х. Г. Раковського повноважним делегатом для ведення переговорів з Центральною радою про укладення і підписання мирного договору. Сокольников (Брильянт), Г. Я. — член ЦК РКП(б), голова радянської мирної делегації, яка підписала Брєстський договір з центральними державами. Покровський, М. М. — у листопаді 1917 — червні 1918 рр. — голова президії Московської Ради, з травня 1918 р. — заступник Наркома освіти РСФФР.

5. Сталин, Я. В. — на той час член ЦК РКП(б), нарком у справах національно-стей РСФФР, після II з'їзду Компартії України — член ЦК КП(б)У; Томський, М. П. — голова Московської ради професійних спілок; Мануйльський, Л. З. — член колегії наркомату продовольства, заступник наркома продовольства РСФФР.

6. Йдеться про інсценований інтерв'ю в Києві 29 квітня 1918 р. «з'їзх хліборобів», на якому Скоропадського П. П. — одного з лідерів української буржуазно-демократичної контрреволюції, генерала царської армії, великого поміщика — було проголошено гетьманом України.

7. Секретарем Російської мирної делегації на переговорах з гетьманським урядом був Зайцев П. А. (Див.: Ленин В. І. Телеграма секретареві Російської мирної делегації // Повне збір. творів. — Т. 50. — С. 367—368; Владимир Ильич Ленин. Биографич. хроника. — Т. 5. — С. 436, 456).

8. 17 травня 1918 р. В. І. Ленін підписав повноваження Д. З. Мануїльському і Х. Г. Раковському, які були призначені Раднаркомом РСФФР посередми для ведення переговорів з урядом гетьмана Скоропадського (Владимир Ильич Ленин. Биография. Хроника. — Т. 5. — С. 464). Х. Г. Раковський був головою Російської мирної делегації на переговорах.

9. Шеаукін, С. — український правознавець, поет, журналіст. Дітя буржуазної Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Член Центральної ради, генеральний суддя, міністр судових справ. Очолював делегацію Центральної ради та гетьманського уряду на переговорах з Радянською Росією.

10. Договір про перемир'я між РСФФР і українським гетьманським урядом був підписаний 14 червня 1918 р. Згідно з цим договором припинялися воєнні дії, встановлювалися правила евакуації громадян обох сторін, відновлювалися зв'язки сполучення і торгівлі відносини. (Дня. Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 50. — С. 489).

11. Винниченко, В. К. — один з ідеологів і керівників української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, письменник, один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В червні 1917 — січні 1918 рр. — голова Генерального секретаріату Центральної ради. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. — голова Української Директорії. «Група Винниченка» (очевидно, так званій Український національний союз) — блок українських буржуазно-націоналістичних партій, що підготував створення Директорії.

12. Примітка редакції журналу «Летопись революции»: Тов. Раковский говорит тут, мабуть, про погляди «правих» комуністів України.

13. Очевидно, йдеться про Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), яка становила тоді «легальну опозицію» гетьманському режиму.

14. Можливо, мова йде про II з'їзд КП(б)У, що працював у Москві 17—22 жовтня 1918р. і на якому Х. Г. Раковський, виголосив промову. Судячи з її тексту, він розглядав саме ту точку зору, яку яще викладає у спогадках.

15. 16 жовтня 1918 р. В. І. Ленін провів нараду з членами ЦК КП(б)У — делегатами II з'їзду Компартії України. «Відповідальні працівники української партії більшовиків обох течій» — представники «лівих» і «правих» в керівництві КП(б)У.

16. 15 жовтня 1918 р. Х. Г. Раковський виступив з доповіддю про становище на Україні на московській загальноміській конференції РКП(б). (Ізвіда, 1918 р., 17 жовт.).

17. II з'їзд Компартії України.

18. Боротьбісти — українська дрібнобуржуазна націоналістична партія, виникла в травні 1918 р. в результаті розколу Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Від назви центрального органу газети «Боротьба».

19. Полоз, М. М. — член УПСР, згодом — боротьбіст. На початку 1918 р. входив до складу делегації Центральної ради на переговорах в Бресті Член КП(б)У з 1918 р.

20. Блакитний (Елланський), В. М. — український радянський письменник, літературознавець і громадський діяч. Член УПСР, один з лідерів II лівого крила, яке у 1918 р. оформилося у партію боротьбістів. Редагував газету «Боротьба». В березні 1920 р. після самоквідації партії боротьбістів вступив до КП(б)У.

21. Містьєв на узвіз Компартії України. В резолюції III з'їзду КП(б)У «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій» поряд з правильними оцінками дрібнобуржуазних націоналістичних партій говорилось про неприпустимість будь-яких угод з цими партіями і заборону надавати їх представникам керівні посади в органах Радянської влади. Ця резолюція розходила як загальнопартійними тактичними установками щодо дрібнобуржуазних партій, тому ЦК РКП(б) 25 березня 1919 р. визнає це рішення III з'їзду КП(б)У неправильним.

8 квітня 1919 р. в телеграмі ЦК КП(б)У Центрального Комітету РКП(б) повідомляв, що вважає обов'язковою угоду з українськими есерами (боротьбістами. — Авт.) в розумінні входження їх представників до українського Радянського уряду (див.: Історія КП(б)У в матеріалах і документах: Хрестоматія. — Вып. 2. — Харків, 1934.— С. 459—460).

22. 12 травня 1919 р. за постановою Всеукраїнського ЦВК представники боротьбістів були введені до складу Раднаркому України: М. Лебединцев — наркомом юстиції, М. Литвиненко — наркомом фінансів, Г. Михайличенко — наркомом освіти. Боротьбістам були також надані посади заступників наркомів у ряді наркоматів і заступників голови Ради народного господарства України. Про кого саме пише Х. Г. Раковський, встановити важко.

23. Очевидно, йдеться про тимчасове захоплення території Радянської України військами Денікіна.

24. Сілезий робітничо-селянський договір між РСФФР та УСРР було укладено 28 грудня 1920 р. під час роботи VIII Всеросійського з'їзду Рад.

25. Український Ревком — Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) — тимчасовий найвищий надзвичайний орган Радянської влади, утворений 11 грудня 1919 р., під час визволення України від денікінських військ. Діав до 19 лютого 1920 р.

26. Резолюція «Про Радянську владу на Україні» (Резолюція ЦК РКП(б), підтверджена конференцією) прийнята VIII конференцією РКП(б) в грудні 1919 року.

27. Земельний закон був прийнятий Всеукраїнським 5 лютого 1920 р. (Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920: 36. документів і матеріалів. — К., 1957, — С 59—61).

28. Апгредальський куркульсько-есерівський буржуазно-націоналістичний замах на півдні України в травні 1919 р., очолений М. О. Григор'євим.

Текст підготував до друку та склав примітки
канд. іст. наук М. М. Салун (Київ)

✓ Я. А. Яковлев *

Володимир Ілліч в українській революції**

Літо 1918 року—гетьманські дні. Поміщик повертає за допомогою німецьких багнетів землю. В ці дні безперервно наростало велічне обурення, велічна ненависть у робітничих, селянських масах до окупантів і поміщиків. Багатьом тоді здавалося, що досить Комуністичній партії кинути ключ повстання проти гетьманщини, — і звикне, як дим, влада загарбників. Нелегко було тоді комуністу встояти від безнадійної спроби підняти повстання.

У тих спорах, які були тоді усередині партії, ми, звичайно, шукали відповідь у Ілліча. Його відповіддю було: Революціонер не той, хто вміє завжди листи за течією, хоча б й революційною, а той, хто вміє з холодним розрахунком зважити на всю суму обставин і утриматися й утримати робітників і селян від бою у невигідний момент.

Вміти утримати від повстання, вміти виждати розвитку революції у Німеччині, вміти не піддатися повстанській стихії — в цьому найбільший обов'язок революціонера-комуніста.

Події показали, наскільки правий був Володимир Ілліч. У серпні була зроблена наша часткова спроба повстання — вона зазнала глибокої поразки***. Дивлячись глибоко вперед, у найтяжчі дні юнкерського розгулу в Німеччині, не втрачаючи впевненості у неминучості німецької революції, міг Ленін у липні 1918 р. один заповіді давати комуністам України: Вмійте організуватися, виждати і організовано перемогти.

Кілька місяців минає — і нове питання постає перед комуністами України: революція на Україні неминуча, — треба розв'язати питання про те, якими шляхами йти до перемоги в цій революції. Стихія селянського руху увела ряд товаришів на шлях ідеалізації партизанського руху. Ці товариші сподіваються розвитком і поглибленням партизанського руху усередині країни прийти до перемоги****.

* Яковлев (Ешштейн) Яків Аркадійович (1896—1939) — партійний і державний діяч, член Комуністичної партії з 1913 р., учасник боротьби за владу Рад на Україні і громадянської війни. У 1917 р. — секретар Катеринославського комітету РСДРП(б), делегат VI з'їзду РСДРП(б) і II Всеросійського з'їзду Рад, а також I і II з'їздів КП(б)У. Його було обрано членом ЦК КП(б)У, членом Політбюро ЦК КП(б)У. Був начальником підвідділу 14-ої армії. У роки мирного будівництва — заступник наркома РСІ, нарком земельних справ, зав. відділами ЦК ВКП(б). Автор праць з історії Великої Жовтневої революції. Був заарештований за наклепницькими обвинуваченнями і розстріляний 14 березня 1939 року.

** Опубліковано в газеті «Комуніст» за 23 квітня 1920 р. Підготовлено до друку І. М. Погребіською.

*** Йдеться про Серпнєве збройне повстання 1918 р. на Україні. Його складовими були Ніжанське збройне повстання, повстання на Чернігівщині, Поділлі, Київщині, Херсонщині тощо. Воно зазнало поразки, оскільки передчасним був захлик ЦК КП(б)У до загального повстання, але сприяло розгортанню повстансько-партизанського руху.

**** Я. А. Яковлев має на увазі А. С. Бубнова, Я. Б. Гамарника, С. В. Косіора, Ю. М. Кошобинського, І. М. Крейсберга, Г. Я. Пяткова та ін., які дещо переоцінювали можливості партизансько-повстанського руху.

І знову сторони, що сперечаються, звертаються до вождя і вчителя: «Як бути?» Тов. Ленін, не будучи зв'язаним з Україною, знаючи про неї порівняно дуже мало, лише силою свого геніального передбачення і вміння врахувати співвідношення сил, визначає той шлях, по якому повинна піти Комуністична партія України.

Вмійте привести робітничий клас до керівництва селянським рухом, вмійте координувати повстанський рух з наступом регулярних частин, вмійте залучити німця-солдата до революції, зробивши його вашим помічником, а не ворогом.

Величезна більшість II з'їзду Комуністичної партії України стала на цю точку зору, і дійсність показала, як і на цей раз правий був у своїй директиві вождь революції.

Після захоплення Денікіним влади на Україні перевіряється комуністами вся робота партії за минулий період. Це збіглося із Всеросійською партійною конференцією. Ми ставимо українське питання на порядку денній конференції*.

На конференції тов. Ленін бере слово і присвячує свою промову визначенню політики Комуністичної партії України у національному питанні у минулий період і наміченій правильній національній політиці. Багато з нас звинувачують його у перегинанні палки у національному питанні, мало не в українському шовінізмі.

Не буду нагадувати сутність його позиції, зафіксованої в резолюції конференції, яка є основним нашим керівництвом в роботі. Скажу лише, що досить було одного місяця, щоб найбільш незгодні з Іллічем переконалися в тому, що він цілком правильно поставив українське питання.

А земельне питання, а положення про формування українських частин, а багато інших кроків і дії партії на Україні в минулі роки... Ми можемо відверто сказати: тоді, коли партія будувала свою лінію правильно, вона будувала її за згодою і під керівництвом Ілліча.

* Йдеться про VIII Всеросійську конференцію РКП(б), що відбулася 2—4 грудня 1919 р. Конференція схвалила дуже важливі для народу України резолюції «Про радянську політику на Україні» та «Про Радянську владу на Україні», в основу яких було покладено прокт резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», розроблений В. І. Леніним. Я. А. Яковлев виступив на конференції з доповіддю про Радянську владу на Україні, підкреслюючи необхідність особливої уваги до здійснення ленінської національної політики в республіці.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

С. І. Мігельман [Київ]

Сербські емігранти Штеричі в Росії

На светские цепи,
На блеск уютительный бала
Цветущие степи
Украиной она променяла.

М. Лермонтов — М. Шербатовой (Штерич)

У своїй статті про сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. О. В. Павлюченко зазначав: «Історія імміграції на Україну вихідців із Сербії та створення ними адміністративно-територіальних одиниць Нова Сербія та Слов'яно-Сербія — одна з цікавих, але недостатньо вивчених сторінок у багатомірних дружніх зв'язках народів нашої країни і Югославії»¹. На прикладі сімейства Штеричів є змога висвітлити кілька таких важливих сторінок історії. В даній публікації автором використані переважно неопубліковані архівні та маловідомі дані.

У 1718—1739 рр. північна частина Сербії була окупована Австрією. Жорстокий національний та релігійний гніт примусив частину сербів на чолі з полковником Іваном Самійловичем Хорватом у 1751 р. звернутися до російського посла в Австрії з проханням дозволити переселитися до Росії.

Царський уряд дав згоду на їх переселення у південні степові землі України, які перейшли до Росії після війни з Туреччиною 1735—1739 рр. за Белградською угодою. У жовтні 1751 р. перші сербські переселенці у кількості 218 чол. прибули у Київ, який був місцем збору. Там вони перебували до весни 1752 р., коли й почався їх переїзд на відведені для них землі. Перше сербське поселення під назвою Нова Сербія було засноване на території теперішньої Кіровоградської області.

У 1752 р. до російського уряду звернулися сербські підполковники Іван Шевич та Райко Прерадович з проханням дозволити переселитися до Росії новій групі сербів. Сенат 29 травня 1753 р. дав такий дозвіл, і нове поселення, яке згодом було засноване на території теперішньої Ворошиловградської області, дістало назву Слов'яно-Сербія. Для його захисту від турецько-татарської агресії укріплювалися розташовані там Білеська фортеця та Бахмут. Організація та влаштування Слов'яно-Сербії було доручено інженер-полковнику І. А. Бібікову. Землі між Бахмутом та Луганню були поділені між двома гусарськими полками, які мали кілька рот. У центрі кожної роти знаходилося укріплене поселення — шанець, що окупувалося ровами та обносилося валами. Створювалися вояки або в існуючих вже селах і слободах, або будувалися наново². Причому, переселенці були поставлені в дуже складні обставини³.

Серед сербських гусар був Іван Христофорович Штерич — стрункий, красивий, дуже хоробрий воїн, який не раз відзначався на військовій

¹ Павлюченко О. В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1981.— № 2.— С. 101.

² ЦДДА УРСР в м. Києві, Довідник з історії установ на Україні (рукопис).— С. 182, 191.

³ Див. наприклад Известие о походе Симеона Степанова сына Пишчевича: Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1881.— Кн. 4.— С. 185—186.

службі. Коли виникла потреба в організації у Петербурзі лейб-гвардії гусарського ескадрону у 1775 р., цю справу було доручено саме йому. Прем'єр-майор І. Х. Штерич був командиром цього підрозділу по 1777 р. За свідченням К. Н. Манзєя, «ескадрон утворювався самостійно тільки на службу при особі Ее імператорского величества... Занимав пеший караул в Летнем и Таврическом дворцах и посылал конный караул к Зимнему дворцу. В 1796 г. лейб-гусарский эскадрон вошел в состав вновь образованного лейб-гвардии гусарского полка...»⁴. Згодом у ньому служив М. Ю. Лермонтов. Помер І. Х. Штерич в 1786 р. у чині генерал-майора⁵. Його володіння перейшли до синів. Як зазначено в одному з документів, «Штерич ... обязан был основать на приобретенной земле слободы и населить их; в силу этого обязательства, при реке Белой усердием Штеричей образовались и устроились слободы: Белая, Беленькая (Шегловка), Штеровка, Ивановка, Красный Кут и другие хутора, носившие названия членов семьи бригадира»⁶.

Старший син Івана Христофоровича — Петро — народився у 1768 р. З його ім'ям пов'язана важлива сторінка історії Донбасу.

У зв'язку з цим зробимо невеликий екскурс в історію. Ще у 1723 р. Петро Перший видав наказ: «Послать из Берг-коллегии нарочных, а именно: 1) на реку Днепр и на реки, которые в тот Днепр впадают, для осмотра и сыску каменного угля; 2) на Осерду, где прискал подъячий Капустин уголья и в том месте и кругом тех мест искать уголья и серной руды»⁷. Мешканці земель, де розташувалася Словяно-Сербія, вже давно помітили, що тут є вугілля й залізні руди. Кожен, як вмів, користувався цими дарунками землі. Підполковник Петро Іванович Штерич, закінчивши у 1795 р. службу у Бахмутському гусарському полку, який сформував батько, вирішив присвятити себе господарським турботам. Ніяк не придивившись до самодіяльних копалень, він вирішив звернутися до уряду з проханням про ретельну розвідку корисних руд. Підготувавши «Исследование о месторождениях» на 14 сторінках, П. І. Штерич направив його генерал-губернатору Катеринославської та Таврійської губерній князю Г. О. Потьомкіну. В ньому зазначалося: «...Все это вообще взятое поддерживало и воодушевляло и подстрекало меня при изучении Лоскутовских отложений, ...земли деревни Волчяровка, ... балки Долгой, ... станции Лисичанская ...»⁸.

Раніше, у 1786 р., до Росії з Шотландії прибув Карл Карлович Гаскойн. За рекомендацією свого співвітчизника адмірала С. К. Гейка він був запрошений для улаштування гарматного заводу. Привізи з собою майстрів та машини, К. Гаскойн швидко вдосконалив Петрозаводський Олександрівський гарматний та Кончезерський чануоплавильний заводи. Йому ж були підпорядковані: Кронштадтський ливарний, Адміралтейський Іжорський, Санкт-Петербурзький Олександрівський ливарний та Колпнянський заводи. Для кращого керівництва ними було утворено правління Олонецьких та Кронштадтських ливарних заводів під директорством К. К. Гаскойна⁹. Крім цього, він займав пост директора Олександрівського гарматного заводу в Іркутському намісництві¹⁰.

Г. О. Потьомкін доручив К. Гаскойну вивчити та дати свої висновки з приводу розвідок П. Штерича, адже для фортець та Чорномор-

⁴ Манзєй К. Н. История лейб-гвардии Гусарского полка.—СПб., 1859—ч. 1.—С. 57.

⁵ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 2025, оп. 1, спр. 42, арк. 2.

⁶ Держ арх. Ворошиловград. обл. (далі — ДАВО), Церковная опись с. Белого ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁷ Леранский А. М. Краткий исторический очерк горного ведомства в России.—СПб., 1900.—С. 172.

⁸ ДАВО, ф. 52, оп. 1, спр. 2, арк. 8-а.

⁹ Русский биографический словарь.—М., 1914.—Т.: «Гааг-Гербель».—С. 258.

¹⁰ Месяцеслов и Общий штат Российской империи на 1789 г.—СПб., 1789.—С. 306.

ського флоту потрібні були гармати та боеприпаси. Везити їх з Уралу та північних міст країни було складною, економічно невигідною справою. Краще було побудувати десь недалеко ливарний завод. У 1795 р. й було споруджено Луганський завод. Цьому сприяли й вдалі розвідки корисних копалин, проведені відповідно до рекомендацій П. Штерича. Були відкриті багаті поклади вугілля та залізної руди при селах: Біле, Привольне та деяких інших (на Донні) ¹¹. У 1793 р. Петра Штерича було нагороджено орденом св. Володимира 4 ступеня за відкриття та видобуток камінного вугілля та залізної руди ¹². Його новий чин звучав так: «Губернський стряпчий казенних дел надворный советник и ордена св. Владимира кавалер!» ¹³. Ось уривок листа П. Штерича до К. Гаскойна від 27 квітня 1799 р.: «Милостивый государь Карл Карлович!.. Будет для меня приятно, если ваше превосходительство обратит ваше внимание опять на первоначальные открытия края сего и на изысканиях оных! В таком случае единственно, при соблюдении наконец и моей собственной долгосей пользы, решу еще по приглашению вашему, для блага общественного и для Отечества, жертвовать собственностью моею.

Между тем сделал я новое открытие железных руд в дачах села моего Петрова-Красноселья (в бывшей Петровеньке) ... на будущей неделе намеренье мое быть в Александровке и надеюсь иметь честь личного с вами свиданья...» ¹⁴. Згодом Петро Іванович став Катеринославським губернським предводителем дворянства, а у 1802 р. після смерті дружини, переселився у Петербург. У 1808 р. одружився на С. І. Борноволоковій. Його дочки Анна та Марія вийшли заміж відповідно за генерал-лейтенанта П. К. Мусіна-Пушкіна та підполковника Г. Д. Іловайського ¹⁵. Син Христофор став ад'ютантом генерал-губернатора Катеринославської губернії П. О. Зубова, а сини Олексій та Іван — ад'ютантами керівника Катеринославської військової дружини М. П. Миклашевського ¹⁶. Згодом Христофор та Олексій Штеричі проходили військову службу у лейб-гвардії гусарському полку ¹⁷.

За сімейною традицією, скинувши гусарський ментик, Олексій Петрович повернувся у рідні землі, щоб господарювати. Але справи у нього пішли невдало, про що, зокрема, говориться в одному з документів: «...Сын Петра, Штерич Алексей Петрович, отдавая замуж дочерей, отдавал им в приданое и села, ему принадлежавшие. Когда же Алексей Штерич, надворный советник, женился во второй раз на Софье Игнатьевне Познанской, то вместе с дочерью Софьей приехал в Белое, живший под Харьковом, отец ее Игнатий Познанский, уплатил долги зятя своего Алексея Петровича и получил от него во владение часть крестьян с Белого ... Судьба земли, принадлежавшей Штеричу, кроме Белой, то есть Щегловки (Беленькой), такова: утерял Штерич и ее...» ¹⁸.

У 1834 р. Олексій Петрович Штерич вирішив відправити своїх молодших дочок — Марію та Поліксену — до Петербурга, де його мачуха — Серафіма Іванівна Борноволокова поховала і свого чоловіка — Петра Штерича, і сина — Євгена Петровича Штерича, якому ще не було й 24 років. Він був дипломатом, близьким другом М. І. Глінки, знайомим О. С. Пушкіна. Сам писав музику та вірші ¹⁹. Серафіма Іванівна широко зустріла своїх сільських онук і зробила все, щоб вони перетвори-

¹¹ Описки населенных мест: Екатеринославская губерния.—СПб., 1863—С. VI.

¹² ЦДА СРСР, ф. 1374, оп. 4, спр. 366, арк. 66.

¹³ Мессинглов и общий штат Российской империи на 1796 год.—СПб., 1796.—С. 376.

¹⁴ ДАВО, ф. 1, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

¹⁵ Ін-т рос. л-ри (Пушкінський д-м) АН СРСР, ф. 527, № 154, арк. 173, 178.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, III, № 9307, арк. 1.

¹⁷ Манзлей К. Н. Указ, соч.—Ч. 3.—С. 60, 70.

¹⁸ ДАВО, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

¹⁹ Про Є. П. Штерича див.: Мятельман Е. Друг молодости Глинки // *Муз. життя*.—1984.—№ 12.

лися на «зірок» петербурзьких салонів. У 1837 р. Марія Олексіївна Штерич вийшла заміж за співслужбовця Михайла Лермонтова — поручика лейб-гвардії гусарського полку князя Олександра Михайловича Шербатова²⁰. А через рік, поїхавши до свого тестя в «степи України», він несподівано помер. Поліксена Штерич, яку навчав співати М. І. Глінка, брала участь в аматорських прилюдних концертах у великих залах Петербурга²¹.

У 1839—1840 рр. відбувається захоплення М. Ю. Лермонтова Марією Шербатовою. Він присвячує їй три шедеври: «На светские цели...», «Молитву» (В минуту жизни трудную), «Отчего» (Мне грустно потому, что я тебя люблю).

Ім'я Штеричів знову пролунало, коли у 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді Рад Г. М. Кржижановський виголосив лєнінський план ГОЕЛРО. Згідно з ним Штерівська ДРЕС стала його первістком. Назва цієї електростанції пов'язана з топонімією місцевості, оскільки була побудована в 1922—1931 рр. поблизу від Штерівки.

Військові заслуги югослов'янських переселенців загальновідомі. Зокрема, портрети героїв Вітчизняної війни 1812 р. М. В. Вуїча, М. І. Депєрадовича, І. І. Дибича, П. І. Івеліча, М. А. Милорадовича, І. Є. Шевича прикрашають Військову галерею Зимового палацу у Ленінграді. Однак іммігранти з югослов'янських земель, як це видно на прикладі родини Штеричів, внесли значний вклад і в інші сфери життя України та Росії.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1343, оп. 46, спр. 979, арк. 4.

²¹ Держ. біб-ка ім. В. І. Леніна, рукописний відд.л, ф. 48, ш. 49, 1, №№ 92, 104, 109.

НАШ КАЛЕНДАР

П. П. Пачеико (Київ),
О. П. Григоренко
(Кам'янець-Подільський)

70-РІЧЧЯ ПЕРШОГО КОМУНІСТИЧНОГО СУБОТНИКА

У тяжкі для Країни Рад квітневі дні 1919 р., коли Колчак знаходився на підступах до Казані, Денікін захопив Донбас, а на півдні хазяйнували англійські та французькі інтервенти, ЦК РКП(б) звернувся до партійних організацій, усіх трудящих із закликом «взятися за роботу по-революційному...»¹. Це звернення, написане В. І. Леніним, сколихнуло народні маси, викликало трудове піднесення серед робітників і селян. 3 квітня Володимир Ілліч виступив на надзвичайному пленумі Московської Ради. Серед його учасників був і голова партосередку, комісар депо станції Москва-Сортувальна, депутат І. Ю. Бураков. Повернувшись з пленуму, він сказав комуністам: «Ілліч виступав, просив допомоги»². Через кілька днів відбулися партійні збори залізничників. На них комуністи депо прийняли рішення відремонтувати безплатно три паровози в суботу, 12 квітня, після закінчення основної роботи.

В той історичний день 1919 р. 15 робітників — членів партії, відпрацювавши зміну, залишилися для ремонту локомотивів. Безприкладна трудова вахта тривала цілу ніч. На ранок полагоджені паровози стояли на колії готові до чергового рейсу. Менше, ніж через місяць, — 10 травня вже 205 робітників Московсько-Казанської залізниці добровільно й без оплати працювали після закінчення основної роботи на своїх робочих місцях.

17 травня 1919 р. газета «Правда» повідомила про організацію комуністичних суботників на цій залізниці. В. І. Ленін дав їм високу оцінку. В статті «Великий почин» він писав, що суботники — це «початок перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж свинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітничові і селянинові»³.

Ініціатива московських залізничників була підтримана виробничими колективами не лише Москви, а й Саратова, Твері, Уралу, України та інших міст і регіонів країни. Знаменним фактом було те, що продуктивність праці на перших суботниках і недільниках становила 250—300% порівняно із звичайними робочими днями. Робота виконувалася організовано, дружно, з піднесенням, що свідчило про народження нового ставлення трудящих до праці в умовах радянського ладу. Все це дало підстави В. І. Леніну заявити: «Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці»⁴.

Підкреслюючи значення перших суботників, Володимир Ілліч зробив висновок, що «комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо як поміщиків, так і капіталістів»⁵. Вождь більшовицької партії визначив

¹ Ленін В. І. Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становимцем Східного фронту // Повне збір. творів.—Т. 38.—С. 266.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6 т.—К., 1970. —Т. 3.—Кн. 2.—С. 301.

³ Ленін В. І. Великий почин // Повне збір. творів.—Т. 39. С. 5.

⁴ Ленін В. І. Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника — маляки // Там же.—Т. 41.—С. 102.

⁵ Ленін В. І. Великий почин // Там же.—Т. 39.—С. 13.

найважливіші риси якісно нового ставлення народних мас до праці: висока продуктивність, самовідданість, свідоме ставлення до неї, творча активність. В. І. Ленін зазначає, що «комунізм починається там, де з'являється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота **рядових робітників** про збільшення продуктивності праці, про охорону кожного **гудка хліба, вугілля, заліза** та інших продуктів, які дістаються не тим, хто працює особисто, і не їх «ближніми», а «далекими», тобто всьому суспільству в цілому, десяткам і сотням мільйонів людей, об'єднаних спочатку в одну соціалістичну державу, потім у Союз Радянських республік»⁶.

Надаючи важливого значення першим суботникам, підсумовуючи започаткований ними досвід, IX з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію, в якій наголошував на необхідності їх старанної підготовки і проведення, залучення до них не лише комуністів, а й безпартійних, усього населення. Вказувалося також на важливість мати ретельно обдуманий план кожного суботника, чіткий розподіл сил учасників, економічне їх використання. «Тільки за цієї умови, — підкреслювалося в резолюції, — суботники можуть глибоко увійти в життя, залучаючи все нові маси і заліплюючи буденну роботу новою ініціативою і свіжим ентузіазмом»⁷. З'їзд ухвалив перетворити міжнародне пролетарське свято — Перше травня, що припадало в 1920 р. на суботу, в грандіозний Всеросійський суботник.

Трудащі маси активно підтримали рішення з'їзду партії. На честь Першотравня повсюдно проходили суботники. У розшищеній території Кремля разом з курсантами кулеметних курсів, співробітниками ВЦВК та Радчеркому взяв участь і В. І. Ленін. Учасник суботника, член партії з 1917 р., кремлівський курсант І. К. Матусевич згадував, що Володимир Ілліч працював безпосередньо з комісаром курсів І. І. Борисовим і курсантами, викликаючи захоплення у молодих своєю енергією та працьовитістю⁸. За токарним верстатом на заводі Міхельсона (нині імені Володимира Ілліча) працював голова ВЦВК М. І. Калінін. Першотравневий суботник 1920 р. став справою трудящих усієї Країни Рад. У ньому взяли участь майже 15 млн. чол.⁹

Поступово комуністичні суботники набували цільового характеру: допомогти фронту, транспорту, дітям-сиротам тощо. При гудкомах і міських маках РКП(б) створювалися спеціальні відділи, які займалися організацією суботників, у парторганізаціях виділяли уповноважених чи організаторів по їх проведенню. В липні 1920 р. Центральний Комітет партії опублікував «Положення ЦК РКП(б) про суботники». У ньому підкреслювалося, що вони є «лабораторією форм комуністичної праці»¹⁰.

На Україні перший суботник на залізничному транспорті відбувся 11 січня 1920 р. у Харкові. Він перетворився на грандіозну масову трудову і політичну акцію трудящих. В ньому взяли участь понад 3 тис. робітників і службовців¹¹. Приклад харків'ян наслідували трудящі Донбасу, Катеринослава, Києва, Одеси, Полтави та інших регіонів, міст, селищ і сіл республіки. Так, за рішенням Донецького гудкового партії на підприємствах шахтарського краю відбулися суботники й неділянки на честь II конгресу Комінтерну¹². Протягом лише 1920 р. у селах Полтавщини відбулося майже 120 комуністичних суботників¹³.

⁶ Там же. — С. 21.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 167.

⁸ Рад. Україна.— 1987.— 29 берез.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6 т.— Т. 3.— Кн. 2.— С. 390.

¹⁰ Аржавакин С. Праздник коммунистического труда // Агитатор.— 1985. — № 6.— С. 39.

¹¹ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5. — С. 459.

¹² Історія городів и сел Украинской ССР: Донецкая область.— Киев, 1976.— С. 96.

¹³ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації.— Харків, 1981.— С. 94.

Останні надали нового імпульсу широкому розвитку народної ініціативи, творчої активності трудящих. Це виявилось в героїчній праці робітників, колгоспників і трудової інтелігенції у період будівництва соціалістичного суспільства, Великої Вітчизняної війни, повоєної відбудови народного господарства, дальшого зміцнення радянського ладу.

Друге народження суботників відбулося 12 квітня 1969 р. — у день 50-річчя проведення першого з них. За традицією його ініціаторами стали робітники депо Москва-Сортивальна. В той знаменний день у Все-союзному комуністичному суботнику взяло участь майже все працездатне населення країни. Починаючи з 1969 р., це стало традицією. Масовим був, зокрема, суботник у 1970 р., присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. В той день тільки в УРСР було виготовлено продукції на суму 100 млн. крб.¹⁴ Водночас у 70-ті роки при проведенні суботників і недільників почала виявлятися й парадність на шкоду їх дієвості.

Всесоюзні комуністичні суботники, присвячені дню народження В. І. Леніна, стали в республіці, як і в усій країні, традиційними. Вони перетворювалися у всенародне свято творчої праці на благо народу, всього суспільства, стали справжньою школою виховання мас. Під час їх проведення підтверджується вірність трудящих комуністичним ідеалам, прагнення внести конкретний вклад у втілення в життя ленінських заповітів, рішень з'їздів і пленумів партії й Радянської держави.

Комуністичні суботники набули інтернаціонального характеру. За прикладом радянських людей на позивні «Червоної суботи» виходять і трудящі країн соціалістичної співдружності. Тим самим вони вносять свій вклад у зміцнення світової системи соціалізму.

16 квітня 1988 р. відбувся комуністичний суботник, присвячений 118-й річниці з дня народження В. І. Леніна. Він став яскравим свідченням зростаючої політичної й трудової активності радянських людей, їх широго прагнення гідно зустріти визначну подію в житті суспільства — XIX Всесоюзну конференцію КПРС.

Почин трудящих щодо проведення комуністичних суботників, який народився 70 років тому, набув у наш час дальшого розвитку. Він є органічною частиною великих звершень радянських людей, дійовим елементом перебудови, прискорення нашого руху вперед.

¹⁴ Робіт. раа.— 1970.— 24 квіт.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ВОСЬМАЯ

(Продовження)

Хотя восстание было вполне хлопским, т. е. мужичьим **, но впоследствии многие лица шляхетского звания привлечены были к суду за участие в нем. Мы упомянули о том, как под всеобщее смятение делались обычные наезды друг на друга. Оставалось еще, впрочем, очень немного православных шляхтичей, не успевших, подобно прочей своей братии, изменить отеческой вере. Таким из последних могикан своего времени был тогда Данило Братковский. Получивши отличное воспитание, он занимался литературою и напечатал по-польски сочинение под названием: «Мир пересмотренный по частям» (*Świat porządzi przejrzany*), где в сатирическом тоне изобразил пороки шляхетского общества. Этот господин подобрал около себя кружок шляхтичей, сохранивших подобно ему православную веру, и на сеймиках воеводств киевского и волынского вместе с ними составил для послов, отправляемых на сейм в Варшаву, инструкцию, в которой требовались гарантии свободы православного вероисповедания¹. Римско-католическая партия, составлявшая на сеймиках и на сейме большинство, сильно озлобилась за это, и православная вера, вместо требуемого облегчения, подверглась еще большим стеснениям и унижениям. Так, после возвращения Польше Подолия в Каменице не дозволялось селиться православным; весь подольский край в церковном отношении был изъят от воеводства киевского митрополита и подчинен исключительно львовскому униатскому владыке, как будто там уже не было вовсе и не должно быть православия. Братковский в 1701 году пристал к Паллею и распускал сочинения в защиту прав православной религии². Вслед за тем Братковский отправился в Батурин к Мазепе, с которым был близок уже давно³. Он возвращался оттуда во Львов, где имел тогда место своего жительства, и направился не прямым путем через Киев, а через Полесье, для осторожности от поляков, которые за ним наблюдали. Переодетый, он хотел обойти обоз волынского посполитого рушения, вышедшего на войну против мятежных хлопов, и был схвачен⁴. Он был предан суду в Луцке и обвинен в том, что, «враждуя к унии, ездил в Украину, на возвратном пути возмущал народ и козаков, всегда шатких в верности Речи Посполитой **», и тем придал огня

* Продолження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.—№ 8—12; 1989.—№ 1—2.

** Сам того не бажаючи, Костомаров цими незнажливо-звершкими словами констатує всенародний, селянський характер повстання.

¹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, Предисловие, с. 116.

² Там же, с. 484 (Опущено як несуттєву коротку цитату з цієї інструкції.—

М. К.).

³ Лет. Величка, т. III, с. 566 (Скорочено цитату з літопису, переказану в тексті.—*М. К.*)

⁴ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 484 (Опущено текст відповідного документа.—*М. К.*)

*** Як бачимо, польський шляхетський суд офіційно визнає, що український народ і козацтво не бажали залишатися під владою Речі Посполитої і з обуренням відкидали унію. Чого варті нещирі запевнення сучасних зарубіжних уніатських та націоналістичних істориків, начебто церковна унія була благом для українського народу! Насправді унія була задумана і проводилася в життя панівним класом Речі Посполитої при підтримці католицької церкви як засіб культурно-національного поневолення нашого народу, вона була спрямована на його денационалізацію та ополячення.

мятежу, возникшему под предлогом сочувствия к своей религии, будто бы угнетаемой поляками, чего никогда не бывало»⁵. Такой приговор был произнесен над ним. Его подвергли огненной пытке; он ничего нового не показывал и ни от чего уже сказанного не отпирался⁶. Его казнили мучительною смертью 25 ноября 1702 года.

Гетман Мазепа не только не смел оказывать сочувствия русским (тобто українцям.— М. К.), восставшим на правом берегу Днепра, но в ноябре 1702 года получил от царского резидента в Варшаве, князя Григория Долгорукого, письмо такого содержания: «Шведский король хитрыми вымыслами, по совету приставших к нему польских изменников, велел распространять слухи, будто его царское величество указал вашей велиможности послать 20 000 войска на помощь Самусю, назвавшемуся царским гетманом, и будто мятежи, поднявшиеся в Украине, возникли с позволения нашего государя. Речь Посполитая приходит в немалое подозрение. Необходимо всем на деле доказать, что этот мятеж начался без воли царской и не приносит никакой пользы его царскому величеству: необходимо стараться угасить этот огонь, препятствующий Речи Посполитой обратить оружие против шведов». Гетману указывалось вести непрестанные сношения с польскими коронными гетманами и не допускать своих козаков присоединяться к мятежникам⁷.

Вслед за тем в декабре и в феврале 1703 года гетман в письмах к коронному гетману старался уверить в неосновательности слухов, распускаемых правобережными бунтовщиками, будто они действуют с царского согласия⁸.

Польский король Август писал универсал к Палее, укорял его за смуту и убеждал козаков разехаться по домам⁹. В 1703 году успехи короля шведского в Польше были чрезвычайны. Обе столицы * попадали под власть его, а польские паны думали, как бы помирить враждующих королей, своего и шведского, и подвинуть их к союзу против России¹⁰. Они-то и старались утвердить мнение, будто мятежи в Украине возбуждаются с русской стороны. Даже и в массе южнорусского народа носились такие соблазнительные вести, будто со стороны гетмана Мазепы дано обещание помощи Самусю. Польский коронный гетман просил малороссийского гетмана оказать помощь к укрошению бунта в Украине¹¹. Но гетман Мазепа ограничился только тем, что посылал увещательные письма к Самусю и Палее¹², а по рубежу приказал расставить караулы для преграждения охотникам пути к правобережным мятежникам и угрожал смертию казнью за самовольные побег¹³. Мазепа должен был в то же время делать уступки своим старшинам и вообще козакам, которые, как истые малороссияне, все-таки смотрели с недружелюбием к полякам на то, что делалось в их государстве. Вероятно, по этой причине гетман тогда писал канцлеру Головину, что лучше было бы теперь принять от Палея Белую Церковь в царское владение **. Государь, вместо соизволения на такую мысль, опять предписывал гетману учреждать постороже караулы, чтобы не пропускать малороссийского народа за Днепр для участия в мятеже против поляков, а к Самусю и Палее писать, чтоб

⁵ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 484.

⁶ Лет. Величка, т. III, с. 567. (Скорочено цитату з літопису.— М. К.).

⁷ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 496.

⁸ Рукоп. Имп. Публ. Библ. Разноязычная, № 39, л. 20.

⁹ Там же, л. 11 (Скорочено цитати з документів, переказаних автором у тексті — М. К.).

¹⁰ Варшава і Краків.

¹¹ Арх. Юст., кн. 86, л. 875; Рук. Имп. Публ. Библ. Польская, іоію, № 17.

¹² Арх. Юст., кн. 86, л. 870.

¹³ Арх. Ин. Дел, 1702 г., декабрь, № 28; Арх. Юст., кн. 86, л. 976.

** Арх. Ин. Дел, 1703 г., № 6; Z a l u s k i Epistolae, T. III, 399—401.

** Як звичайно, Мазепа веде ні, не подвійну, а потрійну! — гру, піддобрюючись водночас до Росії, Польщі й власного народу.

ови возвратили Белую Церковь польскому королю, как законному властителю¹⁴. С этою же целью царь отправил к Палее генерала Паткуля уговаривать козацкого полковника исполнить волю союзных государей, а король Август написал Палею снова увещание о том же и выставил ему неуместность сделанного заявления, что он отдаст Белую Церковь только тогда, когда русский царь прикажет. Палей не сопротивлялся воле двух государей, но и не спешил ее исполнить¹⁴. Польские паны, понуждая Мазепу оказывать им содействие в укрощении восставшего народа, подозревали искренность (тобто нещирість.— М. К.) и царя, и гетмана¹⁵. Царский резидент при польском дворе письменно сообщил Мазепе, что поляки распускают слухи, будто Мазепа содействует Палею, что поляки готовы повиноваться пришедшему к ним неприятелю, а союзников и друзей подозревают во вражде к себе¹⁶.

Но поляки все-таки укротили восстание южнорусского народа. Небольших усилий стоило польному гетману Синявскому уничтожить шапки хлопцов¹⁷ и отнять Немиров у Самуса. Последний убежал в Богуслав, Синявский осадил Ладзыжин. Туда ушли козаки, вытесненные из Немирова; там же заперся с 2000 человек полковник Абазын. После упорной битвы Немиров был взят¹⁸. Абазын был посажен на кол; все бывшие с ним и старые и малые истреблены. По одним известиям погибших было до двух тысяч, а другие простирают их число до десяти тысяч¹⁶. Другой предводитель мятежных русских хлопцов Шпак был в феврале разбит воеводою киевским Потоцким и генералом Брандтом¹⁹. По предложению пана Потоцкого, носившего титул воеводы киевского, всем хлопам, заподозренным в восстании, отрезывали левое ухо и, по свидетельству современника, может быть преувеличенному, таким способом заключено было до 70 000 человек¹⁷. Сначала был повальный суд победителей, и пойманных казнили тотчас на месте поимки. Тогда хлопы, поделавши обширные засеки, забрались туда и сидели там, защищаясь со своими женами, детьми, с домашним скотом и всякою рухлядью. Жолнеры добывали их оружием и тотчас истребляли без разбора пола и возраста¹⁸. Но потом стали предавать виновных установленным судам и тогда приходилось подвергать смертному приговору целые селения, так как по суду оказывалось, что жители все огулом принимали участие в мятеже. Иногда, однако, спасали их от смерти сами владельцы, жалев своих подданных, от которых все-таки надеялись впоследствии иметь рабочую силу¹⁹.

Так прошла вся последовавшая зима 1703—1704 годов. В королевском универсале Августа 2-го главными укротителями этого восстания называются: два князя Януш и Михаил Вишневецкие, два Юрия

¹⁴ З огляду на несприятливий для Росії розвиток стосунків із Швецією Петро I просто не міг прийняти Білу Церкву до складу Російської держави.

¹⁴ Арх. Юст., кн. 94.

¹⁵ Рукопись Имп. Публ. Библ., Разнояз., Miscelanea, № 39, л. 44. Письмо киев. воеводы к сандомирскому (Цитата скорочена.— М. К.).

¹⁶ Знято цитату з листа царського резидента у Варшаві як переказану в тексті.

¹⁷ Обмежений класово у своїх історичних поглядах, Костомаров називає так нечисленні й розрізнені загони повстанців, яким було важко протистояти регулярному польському війську.

¹⁸ Помилка. З логіки розповіді виходить, що насправді Синявським був здобутий Ладзыжин.

¹⁸ Перв. Русск. Ведом., с. 23, 65, 78, 80, 92, 109 и 110; Арх. Юст. 1703 г., кн. 94, март.

¹⁹ Опущено текст відповідного документа.

¹⁷ Oświęnowski. Dzieje rapow. Aug. II, с. 42 (Ця дія жорстокість польських панів і шляхти лише роздмухувала вогонь народного гніву.— М. К.).

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 566, 576, 577 и 585.

Любомирських — коронний обозный и подкоморий и двое Потоцких — Иосиф, воевода киевский и Яков, староста хмельницький²⁰.

Мазепа, сообщая в Приказ о том, что отобрание Белой Церкви от козаков для отдачи ее полякам представляет затруднение, писал: «Не могу брать на душу греха, чтобы приветными уверениями склонять Палея, Самуя и Искру к послушанию, а потом отдать их полякам в неволю. Не могу заверять их, что они останутся целы и невредимы как в своем здоровье, так и в пожитках. Поляки не только над козаками, но и над всем русским народом, находящимся у них под властью, поступают по-тирански. Это показали недавние дела их в Поднепровщине и в Побужье, где, отмщая за бывший мятеж народный, многих казнили, иных вешали, других бросали на гвозди или сажали на кол»²¹.

В продолжение всего 1703 года Сенявский напрасно посылал Мазепе убеждение за убеждением расправиться оружием с Палеем и другими мятежниками и принудить отдать полякам Белую Церковь. Польские ланы вообще были уверены, что Мазепа более чем кто-нибудь может это сделать²². Мазепа знал, что если бы он начал исполнять польское желание, то раздражил бы весь левобережный народ против себя, а потому ограничивался только тем, что посылал неоднократно к Палеев требование отдать Белую Церковь полякам; расставленные же по днепровскому побережью караулы не пускали народ бегать за Днепр «на своеволие»²³. Палей нимало не спешил отдавать Белой Церкви, — напротив, укреплял ее и умножал свою военную силу всяким «гультайством». Мазепа доносил на Палея, что когда он получал от царя жалованье, то разглашал об этом и оттого пошли слухи, будто царь потякает бунтам. «Палей, — выражался Мазепа, — человек ума небольшого и беспросыпно пьян; как получит жалованье, тотчас напьется, наденет соболью шапку и шеголяет в ней, да хвастает, чтобы все видели: вот-де, какая ему монаршая милость»²⁴. Немного времени спустя, Мазепа писал Головину, что Палей внушает опасность, как бы он не поладил с поляками, передавшимися на сторону шведского короля.

Наступил 1704 год. В первый день этого года явился в Переяслав к тамошнему полковнику Мироничу Самусю и изъявил желание сдать Мазепе, как гетману всего Войска Запорожского, знаки гетманского достоинства, некогда данные ему, Самусю, от польского короля. Вслед за ним туда же приехал курсунский полковник Искра с такою же покорностью и говорил: «Мы с поляками не можем ужиться! Не знаем, где нам и деться, если не будем приняты от православного монарха и от гетмана обеих сторон Днепра»²⁵. С царского разрешения гетман 24 января принял от Самуся гетманские клейноты в Нежине. Тогда к Палеев была послана царская грамота об отдаче белоцерковской «фортеции» польскому королю — союзнику царя; при этом Палеев грозил, что если так не станется, то Белую Церковь возьмут и займут великороссийские и малороссийские войска, хотя бы и силою, и потом она будет отдана полякам²⁶. Мазепа сообщал в Приказ, что Палеев полковой обозный Цыганчук, приезжавший к гетману со свадебным платком по случаю брака Палеева пасынка с дочерью киев-

²⁰ Рукопись. Имп. Публ. Библ. Польская, folio № 108, л. 429 (Скорочено документ, що розповідає про це — М. К.).

²¹ Арх. Юст., кн. 94, март 1703 г.

²² Рукоп. Имп. Публ. Библ. Польская, folio, № 92 (Знято цитату з відповідного акта. — М. К.).

²³ Це був вчинок феодала-кріпосника, що не бажав залишитися сам і залишити своє оточення без залежних селян.

²⁴ Арх. Юст., кн. 94, апрель 1703 г. (Гетьман умів і послідовно продовжувати лінію на дискредитацію популярного в народі Палія — М. К.).

²⁵ Там же, кн. 95, лютий 1704 г.

²⁶ Там же, февраль; Арх. Ип. Деял 1704 г., № 2

ского мещанина, говорил, что Палей сносится с Любомирскими и получает от них подарки, а в то время Любомирских подозревали в нерасположении к королю Августу и в склонности к шведской стороне. «Не лучше ли будет,— писал Мазепа Головину,—если я завою Палея куда-нибудь хитростью и задержу, пока состоится указ царский о взятии Белой Церкви и об отдаче ее ляхам? Иначе, если Палей самовольно сойдется с ляхами, то добра от этого не будет. Через людей нашей породы они на сей бок огонь вскинут»^{*}.

После того, как не стало на правой стороне Самуся и Искры, Палей остался там единственным борцом за козачество, приобретал еще более веса и славы в народе и казался гетману не мил и опасен еще более, чем прежде. Мазепу давно уже обвиняли в наклонности отдать Украину Польше; и теперь еще (в конце 1703 года) прислан был в Батурин из Москвы человек, явившийся с доносом на гетмана, будто он сносится со сторонниками шведского короля в Польше; но царь не верил никаким доносителям и прямо отсылал их к гетману²⁶. Теперь Мазепа в свою очередь употреблял перед правительством такое орудие и обвинял в подобной наклонности к польской стороне тех, кого в данное время невзлюблял. И вот относительно Палея он указывал, что этот человек своим влиянием может склонить малороссийский народ на польскую сторону. «Поляки,— писал Мазепа,—хотят выбрать себе в короли сына Собеского и начать войну с Россиею. Наш народ глуп и непостоянен^{**}; он как раз прельстится: он не знает польского поведения, не рассудит о своем упадке и о вечной утрате отчизны, особенно, когда будут производить смуту запорожцы. Пусть великий государь не слишком дает веру малороссийскому народу; пусть изволит, не отлагая, прислать в Украину доброе войско из солдат храбрых и обученных^{***}, чтобы держать народ малороссийский в послушании и верном подданстве. Нужно, однако, с нашим народом обращаться человеколюбиво и ласково²⁷, потому что если такой свободолюбивый, но простой народ озлобит, то уже потом трудно будет суровостью приводить его к верности. Я, гетман и кавалер, хочу служить верно до конца живота моего его царскому пресветлому величеству, как обещал перед святым Евангелием, и непрестанно пекусь о содержании Украины без поколебания, но имею о том сердечную печаль, что поляки, как есть неистовые, неправдивые и злостные люди, меня, гетмана, во весь свет поносят, а чаше всего пред царским престолом злословят и нарекают на меня неудобноносимые дела». В то же время гетман взводил подозрение в измене на стародубского полковника Миклашевского, в том, будто он вел тайные сношения с литовским ланом Коцелом и последний сообщил Миклашевскому, что если у поляков состоится мир со шведами, то поляки приблизятся к границам Московской державы и заставят царя уступить Польшу Украину; тогда украинская вольность будет такова же, какова польская и литовская: сколько сенаторов из Короны и Литвы, столько же будет и из Украины, и все козаки вольностью и шляхетским достоинством одарены будут. Миклашевский, преданный войсковому суду, отрицал, чтобы слышал подобные внушения, но за самовольные сношения с Коцелом без ведома гетмана был отставлен от полковничьего уряда, однако вскоре обратно получил его, примирившись с гетманом. Трудно решить, в какой степени был виноват Миклашевский, но надобно при-

^{*} Мазепа нече забув, що в кімці жовтня 1703/1704 рр. він повідомляв до Малоросійського дриказу, що «не може брати на душу гріх» і волонити Палія, Самуся та Іскру (Арх. Юст., кн. 94, март 1703 г.). Воістину, безпримирність гетьмана не мала меж!

²⁶ Арх. Ин. Дел. 1703 г., № 43.

^{**} Черговий раз Мазепа демонструє презирство до українського народу.

^{***} Холуйська заподадливість перед Петром I цілком природно поєднувалась у Мазепи з ненавистю до народних мас, на які він надіювався царське військо.

²⁷ Через людськість і ласку.

нимать во внимание то, что малороссийских старшин соблазняла не совсем еще забытая, хотя и неудавшаяся попытка Выговского образовать из Украины автономное политическое тело под единою федеративною властью с Польшею²⁸. Гетман Мазепа в душе более, чем все старшины, сочувствовал этой мысли, но по обстоятельству не находил еще современным и удобным для своих выгод показывать такое сочувствие, а потому и выдал Миклашевского.

Но с Миклашевским гетман мог помириться, а с Палеем ни за что, потому что Палей был в народе руководителем совершенно иного стремления, такого, при котором не было места какому бы то ни было соединению с Польшею. Мазепа в конце марта 1704 года писал Головину, что необходимо выманить Палея из Белой Церкви и, заковавши, отправить в Батурин, иначе малороссийскому краю угрожает большое зло и поляки чрез Палея найдут себе опору в малороссийском народе для исполнения своих злых замыслов²⁹.

ГЛАВА ДЕВЯТАЯ

11 ноября 1699 года в селе Преображенском, под Москвою, происходили чрез полномочных (послѣв.— М. К.) первые тайные переговоры между царем и королем польским против Швеции. Настроенный ливонским изменником шведского короля Паткулем, король Август затевал отнять у Швеции Ливонию, некогда принадлежавшую польской Речи Посполитой и уступленную Швеции по Оливскому договору*. Август обязывался стараться склонить к этой войне чины (уряд.— М. К.) Речи Посполитой, а сам Петр обещал давать ему вспоможение войском.

Военные действия открылись в 1700 году польским королем в Ливонии. Тогда от царя дан был указ малороссийскому гетману послать в Ливонию козаков в помощь польскому королю. Гетман собрал отряд из охотников и назначил над ним наказным гетманом полтавского полковника Искру. Едва только снаряжена была эта посылка, как является новый царский указ — идти гетману самому с 10 000 козаков. Не успел гетман выступить, как в августе пришел новый указ — не ходить вовсе. Когда по этому указу гетман распустил равнившееся войско на домашние работы, вдруг приходит иной указ: отправить наскорю 12 000 козаков. «Мне бы,— написал тогда гетман Головину,— хотелось самому лично служить великому государю и туда нести свою голову, где его величество обретається: тогда и войско при гетмане было бы стройнее и в случаях военных козаки показали бы более отваги; но пусть будет так, как творит премудрая и преевысокорасмотрительная монаршая воля. Где его царскому величеству угодно будет меня держать, там нехай и буду»³⁰.

Над посланным отрядом наказным назначен был племянник Мазепы Обидовский (сын сестры его от первого ее брака): в отряде было по 4000 нежинцев и черниговцев, по 1000 киевцев и стародубчан и четыре охотных полка. Прибывши во Псков, Обидовский с частью своих козаков посетил к Нарве, где должна была происходить битва. Но там дело было уже покончено: пораженное шведами русское войско разбежалось. Обидовский вернулся в Псков, не видевши неприятеля.

²⁸ Арх. Юст., кн. 86, л. 964 (Костомаров тенденціозно тлумачить зрадинські дії Выговського як прагнення до автономії України. Вся політика Выговського, найперше укладений вий з урядом Речі Посполитої таємний Гадяцький договір 1658 р., неспростовно свідчать, що він намагався повернути Лівобережжю Україну до складу Речі Посполитої, переслідуючи при цьому власні егоїстичні цілі. М. К.).

²⁹ Арх. Ин. Дел 1703 г., апрель. Подлинник (Текст листа опубл. М. К.).

³⁰ Договір між Швецією, з одного боку, і Польшею, Австрією та Бранденбургом — з другого, підписаний 3 травня 1660 р. в Олівському монастирі поблизу Гланьска. Польща поступилася Швеції більшою частиною Лівонії з Ригєю, а польський король Ян Казимір відмовився від претензій на шведську корону.

²⁰ Арх. Ин. Дел 1700 г., август. Подлинник.

и в феврале 1701 года скончался. Начальство над отрядом принял киевский полковник Моклевский. Полковники, оставшись без Обидовского, ссорились и ругались между собой, доносили своему гетману на Моклевского. Моклевский доносил на прочих, пока наконец их отпустили, указавши заменить другим отрядом³¹.

Первые высылки казаков на север не обошлись без жалоб на тягости и всякого рода лишения: в особенности роптали те, которые были высланы в отряде Искры. От дурной осенней погоды и от недостатка продовольствия и конского корма многие убежали самовольно домой, направляясь через польские владения. Хотя за это гетман подвергал их тюремному заключению, однако должен был в письмах своих к Головину заметить, что невозможно так насиловать людей: одни вернулись без лошадей, у других лошади едва ползут, и многие козаки остались без одежды и без обуви³². Козаки, бывшие с Обидовским, по возвращении в Украину, жаловались, как гетман выражался: «хоть не в очи, так за очи», — что великороссияне во псковской земле их стесняли и обижали, когда они ездили по волостям за фуражом, били их и сорок человек пометали в воду*. Эти козаки, возвращаясь домой, встретили на дороге посланный гетманом на смену им другой козацкий отряд в 7000, под наказным гетманством гадяцкого полковника Боруховича, и рассказали своим землякам, что с ними делалось в Московщине; те, испугавшись, задумали воротиться назад, но гетман послал к ним нарочного сказать, что если они самовольно воротятся, то он прикажет их вешать³³. Отряд Боруховича ничего не сделал замечательного.

В феврале 1701 года царь Петр виделся с королем Августом в Биржах³⁴, и после нескольких дней, проведенных в пирушках, оба государя заключили формальный союз. Петр обещал Августу 15 000 войска в помощь, обязываясь устроить на свой счет магазины для его продовольствия и сверх того в придачу 100 000 рублей. Будущие завоевания были заранее поделены союзниками: Петр себе брал Ингрию и Карелию, — Августу и Речи Посполитой уступал Остзейский край**. Польские паны, бывшие на этом совещании, требовали еще от России уступки права на правобережную Украину. Петр по этому вопросу отправил дьяка Бориса Михайлова к Мазеле.

Когда, приехавши в апреле в Батурич, этот дьяк сообщил гетману условия, каких требовали поляки, гетман благодарил царя за доверие к себе, потом, прочитавши присланные польские условия, сказал:

«Поляки требуют отдачи им Трехтемирова, Стаек и Триполья — это можно им уступить, лишь бы они, прежде отдачи им этих мест, подтвердили договор, а чтоб дозволить им, как они хотят, населять Чигиринщину и другие места в правобережной Украине, того никак нельзя, потому что тогда с левого берега будут люди переходить на житье на правый берег, и в единое лето заселится все днепровское побережье; поляки учнут его называть своим, и оттого, по такой близости, будут происходить ссоры. Запорожцы будут склонны к правой стороне и мне, гетману, будут отдавать послушание разве только по крайней неволе. И так от правобережных жителей и от запорожцев будет нам происходить всегдешнее беспокойство. Просят поляки усту-

³¹ Арх. Юст., кн. 83, л. 155.

³² Там же, л. 116.

* У таких випадках важко знайти винного. Можливо, добуваючи фураж, козаки вдавалися до сили або мало платили. Не виключено, що місцеве населення само не мало чим годувати коней і худобу.

³³ Там же, л. 653.

³⁴ Нынче местечко Ковенской губ., Поневежского уезда, при р. Опоше.

** Петро I зробив велику стратегічну помилку, довіривши слабкому володарю і мільйону, решітному полтику Августові. Невадiali для Росії хід Північної війни на початку XVIII ст. великою мірою поляється даремними надіями російського уряду на Августа.

пять им несколько сел в Стародубском полку: и этого нельзя, оттого что Стародубский полк делится от польских владений рекою Сожью. Немалое число ратных людей и казны обещает государь полякам, но какое будет вспоможение с польской стороны? Не чаю я от поляков добра: и прежде брали они царскую казну, а по договору не поступали, да еще твердили, будто мир заключил без их воли сам король, а не Речь Посполитая. Противно договору они многие православные церкви обратили в унию и в прошлом году соборную львовскую церковь отдали униатам. Вызвал король в прошлом году нашего великого государя на войну под Ругодив (Нарву), а сам прочь отступил. С поляками дружить опасно. Наши кроникары пишут: пока свет стоит светом, поляк русину не будет братом. И доньше так исполняется! Уж коли с ними договор чинить, так с их первейшими сенаторами, архиепископом гезленским и великим коронным гетманом Любомирским, которые у них все дела ведают и за Днепром у них есть вотчины»³⁵

Дьяк Борис Михайлов сказал:

«Великий государь о всяких принадлежностях, что належат к малороссийскому краю, без совета своего верного подданного гетмана и кавалера ничего чинить не изволит и для того обнадежения я, Борис, сюда и прислан нарочно»³⁵.

Вскоре после этого свидания гетман получил указ идти на войну самому. Он выступил и, добравшись до реки Сожь, там остановился, дожидаясь своих полковников к сбору. Но 26 июня он получил иной указ — воротиться и послать отряд козаков. Гетман выслал пять полков³⁶ под наказным начальством миргородского полковника Апостола, приказавши роздать козакам «чехами»³⁷ на годовую службу и на месячные кормы³⁷. Эти малороссийские козаки участвовали в сражении при Эрестферской мызе, где был разбит шведский генерал Шлиппенбах. Донося своему гетману об этой победе, полковники жаловались, что великороссияне отнимали у малороссиян военную добычу и обращались с ними с пренебрежением. «Едва ли, — замечали полковники, — кто вперед из наших, услышавши от товарищей о таком добродетстве, захочет идти в эту царскую службу, разве с понуждением и насильем». Вот уже вторая подобная жалоба, показывавшая, как неладно было малороссиянам с великороссийскими войсками. Козаки эти были отпущены в январе следующего, 1702 года, но «козацкое посольство», т. е. рядовые козаки, уходило к шведам³⁸. По этому поводу царская грамота к козакам гласила так: «Нам великому государю слышать о том прискорбно, однако ж мы вас, атаманов и козаков и все посольство, увещеваем, дабы вы, припоминая Бога и крестное ваше целование и службы ваших предков и отечество свое, возвратились в дома свои без всякого сумнения, а наша великого государя милость никогда от вас отъемлема не будет. Кто же сию милость презрит и по-прежнему в дом свой не возвратится, и те лишены будут нашей царской милости и воспримут смертную казнь и отчество (спадщина. — М. К.) их и наследие в вечном проклятии да пребудут»³⁸.

* Слід віддати належне розумному й досвідченому політику Мазепі: його лінії передбачили справді.

³⁵ Арх. Ин. Дел, 1701 г., № 20.

³⁶ Миргородский, Лубенский, Переяславский, Полтавский и Нежинский.

³⁷ Загальна назва дрібної срібної монети, серед якої було багато 1,5-грошових («чех.»).

³⁸ Арх. Юст., кн. 83, л. 847.

*** Ображені російськими воєначальниками козаки в стані афекту могли, певно, загрозувати, що перейдуть до шведів. Але джерела про це нічого не повідомляють. Швидше за все, козаки самовільно розбіглися з війська.

³⁹ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 1.

Видно, что недовольные дурным обращением великороссиян, малороссияне, бывшие тогда в походе, не сознавали преступления в том, чтобы идти служить царским врагам. Вернувшись в Малороссию, козаки кричали: «Что наш гетман? вон в Москву ездит, да милости получает, кавалерию ему дали (зробили кавалером ордена.— М. К.), а с нас не радит, что мы на царской службе разореемся! Коли так и вперед будет, так мы лучше пойдем польскому королю служить»³⁹.

Сам гетман Мазепа был тогда в большой милости у государя, съездив в Москву и там получив милости как себе, так и тем, за кого ходатайствовал⁴⁰.

В 1702 году в Польше совершились крупные события. Уничтоживши саксонское войско короля Августа под Ригою, Карл XII вступил в пределы Речи Посполитой. Вскоре Варшава была у него во власти. Польские папы один за другим стали переходить на его сторону⁴¹. В июне, после Кляшинской победы над саксонским войском, Карл овладел Краковом. Здесь дела несколько перевернулись. Карл, засевши в Кракове, расположил свое войско в Тарновских горах: шведы озлобили поляков поборами с жителей и неуважением к костелам⁴². Сторона короля Августа стала подниматься. Преданные ему поляки составили в Сандомире конфедерацию и взаимно присягнули стоять за своего короля. Тем, которые пристанут к врагу, конфедерация угрожала смертию казною. Польское квартяное войско было также еще за короля Августа⁴³. 29 августа король Август был снова в Варшаве с 24 000 войска саксонского⁴⁴, а Карл с 30 000 своего войска стоял в Кракове. В это время православные люди, бывшие в Польше, сообщали в Малороссию, что у польских панов сенаторов идет речь о том, как бы примирить короля польского со шведским и обратити их оружие на Москву с тем, чтобы возвратити Польше Украину⁴⁵.

Между тем, царь 27 июля дал Мазепе указ отправить козаков к литовским городам Быхову и Могилеву, чтобы не допускать шведской партии полякам укрепиться в этих городах⁴⁶. Быхов уже осаждал верный королю Августу староста мозырский Халецкий, стараясь добыть засевищ там поляков партии Сапег, так называемых сапегинцев, присташих к шведскому королю. По распоряжению гетмана Мазепы прибыл туда отряд козаков в 12 000 под наказным гетманством стародубского полковника Миклашевского⁴⁷.

Дело под Быховом пошло для русской стороны удачно. Осаждавших козаков и поляков партии Августа было 18 000 с сотнею пушек; в Быхове — 4000 гарнизона из сапегинцев, 150 запорожцев перебежчиков и до полуторы тысячи разного сброду. Осаждавшие стали падать в крепость. Комендант Быздюкевич был ранен кирпичом, раздробленным козацким ядром, и 12 октября послал объявить, что сдается, только не полякам, а русскому царю. Затем подписали договор о сдаче крепости: комендант, старобыховский губернатор, поставленный владельцем города Сапегою, некоторые лица из рыцарства и еврейский гагал. Тотчас Халецкий ввел туда королевских драгун, а быховский гарнизон должен был присягнуть королю Августу и идти в

³⁹ Арх. Юст., кн. 83, л. 642.

⁴⁰ Арх. Ин. Дел 1702 г. №№ 15, 17—19 и 23 (Опущено розповідь про розданні Мазепозу землі старшин.— М. К.).

⁴¹ Арх. Юст., кн. 86, л. 400.

⁴² Там же, л. 698.— «...костелы дерут и с людей великие харчевые и денежные запасы емлют».

⁴³ O t w i n o w s k i. Dzieje pan. Aug. II, s. 32—44, Арх. Юст., кн. 86, л. 668—671.

⁴⁴ Саксонское войско было в Польше в то время потому, что король польский Август был наследственный владетель Саксонии.

⁴⁵ Арх. Юст., кн. 86, л. 700 (Ще повідомлення схоже на правду.— М. К.).

⁴⁶ Там же, л. 508.

⁴⁷ Арх. Ин. Дел, 1702 г. Подлинники, август.

Могилев. Всем объявлялась амнистия и ненарушимость прав, дарованных городу его владельцами Сапегами.

По возвращении Миклашевского от Быхова гетман казался недоумен Миклашевским за то, что он допустил Халецкому взять Быхов на королевское имя, тогда как осажденные сдались на имя царское, а не на королевское. Мазепа хотел, было, казнить смертью запорожцев, служивших Сапегам, взятых в Быхове и теперь приведенных в Батурин; но бывшие при взятии Быхова полковники упростили гетмана пощадить виновных, потому что сами они ранее поклялись душами своими, что преступникам окажется милость⁴⁸.

Зимом с 1702 на 1703 год гетман снова ездил в Москву и воротился с новыми пожалованиями: он получил Крупешку волость со всеми принадлежащими к ней селами и деревнями, ему надарили соборей, бархатов, вина и прочего⁴⁹. Польский король, во внимание к услугам, оказанным малороссийским войском, прислал Мазепе орден Белого Орла*.

В следующий за тем 1703 год мы почти не видим участия козачков в войне на севере; известно только, что запорожцы находились на устье Невы и жаловались, что им не дают ни круп, ни сухарей, а заставляют жить на одном хлебе, да и того дают только половину против положенного⁵⁰. Вернувшись на Запорожье, эти сечевики своими рассказами настраивали товарищей против великорусской власти. Разгорелось волнение, возбуждаемое заклятым врагом москалей Костею Гордненком, бывшим тогда в звании кошевого атамана. Возмутительный дух разносился по Украине отчасти запорожцами, которые каждый год от Сырной недели до Пасхи, по давнему обычаю, посещали своих свойственников в Украине, отчасти малороссийскими торговцами, проживавшими по временам в Сече по своим торговым делам. В Гетманщине народное негодование возбуждалось и подогревалось своевольствами, которые не переставали показывать ратные царские люди. «Купы» (шайки) удальцов стали бегать в запорожские степи, и гетман нашел необходимым, с целью не допускать народ до побегов, обставить, как он выражался, охотными полками весь рубеж гетманского регимента. В Запорожье, где увеличивалось число беглецов, загоралось желание идти в Украину и расправиться там с москалями, панами и арендаторами**. В особенности бегство в Сечь происходило из Полтавского полка. Гетман по этому поводу отставил полтавского полковника Искру и счел нужным заметить в своем донесении в Приказ, что вообще у всего малороссийского народа «зело отпадает сердце к великому государю»⁵¹. Это тревожное положение не разразилось, однако, никаким всеобщим волнением в народе и не прервало участия козачков в царской войне со Швецією.

С 1704 года царь Петр нашел удобнее посылать малороссыя против шведов не на север, а в польские области в качестве вспомогательных военных сил своему союзнику королю Августу II, и с этой целью указано было гетману держать в Польше своего резидента, а с коронными гетманами вести «любителную (присягу.— М. К.) корреспонденцию»⁵².

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Арх. Ин. Дел. 1703 г., № 12.

* Помилка, тому що орден Білого Орла встановлено Августом II 1 листопада 1705 р. під час зустрічі з Петром I в Тикоціні.

⁵⁰ Арх. Юст., кн. 94, октябрь 1703 г.

** Опущено відповідну цитату.

⁵¹ Арх. Юст., кн. 94, март 1703 г. (Всупереч такому підступному твердженню гетьмана згадка про бажання козаків та втікачів-селян розправитися з панами і орендарями виразно вказує на класовий, антифеодальний характер цього руху.— М. К.).

⁵² Там же, кн. 95; Арх. Ин. Дел. 1704 г., № 2.

В апреле по царскому указу Мазепа должен был со всем своим войском, переправившись через Днепр у Киева, вступить за рубеж польских владений и чинить промысел над нерасположенными к королю Августу панами, нещадно опустошая огнем и мечом их маестности. Мазепа шел уже со скрытым намерением схватить Палея и в своих донесениях в Приказ постоянно сообщал, на основании показаний какого-то беглого канцеляриста из Белой Церкви, что Палей беспрестанно сносится с Любомирскими, которые решительно уже пристали к шведам *. Между тем, отклоняя Палея от всякого против себя подозрения, он приглашал его к себе на соединение со своими полчанами и спрашивал, как знатока местных путей: куда идет лучше тракт в Польшу — через Подол или через Вольнь?

В самой Речи Посполитой дела для короля Августа пошли плохо. Паны уже перестали между собою толковать о примирении двух королей во вред России, но прямо один за другим отступали к шведской стороне и приходили к согласному отрешению короля Августа от престола и к выбору иного короля. Август, подозревая, что выбор их остановится на ком-нибудь из сыновей покойного короля Яна Собеского, приказал арестовать и отправить в Саксонию двух братьев Собеских, Якова и Константина. Это, как показали последствия, не спасло Августа от конкурентов.

Гетман Мазепа в мае стоял обозом близ могилы Перепетыхи ⁶³, ожидая прибытия козацких полков, которым приказал спешить ⁶⁴. Отсюда, по желанию короля Августа, сообщенному царским резидентом в Варшаве, гетман отправил в Польшу 3000 козаков с миргородским полковником Данилом Апостолом, а четвертую тысячу поручил комиссару князю Дмитрию Михайловичу Голицыну, который шел с великорусскими военными силами туда же в помощь королю Августу.

15 июня Мазепа с войском стоял под Павлочыю на шляху к Гончарихе. Сюда прибыл к нему Палей со своими полчанами, не подозревая никаких козней, и расположился особым обозом рядом с обозом гетмана. Мазепа у себя в обозе принимал Палея очень радушно и угощал. По этому поводу гетман писал к Головину: «Вот уже наступила четвертая неделя, как Палей находится при мне (при боку моем гетманском). Он беспрестанно пьян и день и ночь, не видал я его трезвым. Я стараюсь обратить его против Любомирских и предлагал ему дать своих козаков для усиления его полчан, но он, насыщенный духом Любомирских, все только отговаривается то болезнью, то другими предложениями». Между тем Любомирский, владелец Полонного, написал гетману Мазепе, что удивляется — зачем это гетман с козацкими силами вступил в черту владений Речи Посполитой. Сам он, Любомирский, стоит с войском не с дурным каким умыслом против короля Августа, а для того, чтобы оберегать край от мужицких бунтов, и просил гетмана оказывать покровительство его маестностям. С тех пор все лето стоял Мазепа у Павлочи, переписываясь с Головиным и сообщал ему разные доводы измены Палея и связи его с врагами. Гетман писал, что приезжал к нему Самусь, говорил, что Палей ничего доброго не желает ни царю Петру, ни королю Августу, что Палей собирал раду в Кошеватой ⁶⁵ и произносил такие речи, которые показывали худой умысел против Мазепы и его войска. Гетман писал, что приезжал к нему из Дубна польский полковник Барановский и жаловался, что палеевские «гультаи» разоряют маестности панов, верхних королю Августу, наконец прислал Мазепе письмо Иосиф Поточки,

* С підстави гадати, що Палій якийсь чинюм довідався про тодішні таємні зносини Мазепи з шведами і з ворожою до Росії магйатською партією в Польщі.

⁶³ Языцкое гробовище Сквирского уезда, раскопанное в 1846 году.

⁶⁴ Лет. Грабники, с. 256.

⁶⁵ Нинче местечко Таращанского уезда, на р. Росн.

киевський воевода: «За два года назад,— писал он,— с подушения Палея свирепствовало хлопство над своими панамі по всему Поднестрью⁶⁴, а Палей оглашал, будто вероломные варварские поступки совершаются во имя царя и с согласия гетмана Войска Запорожского. Ныне, обращаясь как пес на свою блевотину, взялся Палей за то же: по его наущению своевольная шайка замучила моего сотника Алексея, мятежники овладели Немировом и разграбили». Приезжали к Мазепе губернаторы разных маестностей и коменданты городов, убегавшие от «гультаев»; они извещали о разных шайках, бродивших по краю. Единомишленник Палеев Шпак из Умани составил ватагу и делал разорения около Днестра, ссылаясь на то, будто это творится с согласия царя и гетмана Войска Запорожского. Другой предводитель ватаги в том же крае был сотник Палеева полка Назуленко; третий — запорожец из Сечи, Корсун; четвертый — в окрестностях Каменна — Ворона⁶⁵. Все они называли себя царскими полковниками. Приезжавшие к Мазепе губернаторы представляли ему, что все зло этих бунтов идет от Палея, наконец, и сам король Август написал к Мазепе, жалуюсь, что разбой чинятся над шляхетством около Буга и Днестра по наущению Палея.

Мазепа 10 июля пригласил Палея в свой обоз и сообщил ему о жалобах, возникших на него. Палей отвечал: «Я своим полчанам запретил обижать поляков, но не все меня слушают; иной самовольно своим путем идет. Что же мне делать! На то они люди сивковские. Они смотрят на то, как ведут себя ляхи с их королем. Вот как я услышу о добром поведении короля и ляхов, то и смирю гультаев: полны будут виселицы!» Гетман сказал Палею, чтоб он, по желанию царскому, ехал в Москву. «Незачем мне туда ездить!» — отвечал Палей. Тогда Мазепа не отпустил Палея в его обоз, а задержал в своем обозе, однако не открывал ему об умысле отправить его насильно в Москву. «Вот уже шестой день сидит Палей у меня в обозе,— писал Мазепа Голловину, — он бесприсильно пьян, кажется, уже пропил последний ум, какой у него оставался! Это человек без совести, и гультайство у себя держит такое же, каков сам: не знают они над собою ни царской, ни королевской власти и всегда только к грабегам и разбоям рвутся. Сам Палей даже не помнит, что говорит: я предложил ему ехать в Москву,— он отказался; я через несколько дней стал упрекать его за это, а он мне сказал, что ничего не помнит, потому что был тогда пьян». Но сидя в гетманском обозе, если только верить донесению Мазепы, Палей внушал мятежнические замыслы четырем сотникам Полтавского полка, говоря: «Добра не буде, пока вы не збудете ваших паньв и орандарив». Сотники сами передали это гетману⁶⁷.

В конце июля Мазепа передвинул свой обоз к Бердичеву, а 1-го августа приказал взять Палея под караул и тотчас отправил в Белую Церковь извещение, что, отдаливши, по известным причинам (для певных причин), Палея от полковничества, вручает этот уряд Михайлу Омельченку, обязывая послушанием к нему всех подчиненных Палею полчан⁶⁸.

Большая часть полчан Палеевых не находилась тогда с ним близ козачьего стана, следовательно, не могла противодействовать гетманским распоряжениям, а те, которые были с Палеем, не могли, по своему малолетству в сравнении с козачьим войском Мазепы, защищать своего полковника. В Белой Церкви находился Палеев гарнизон в

⁶⁴ Це свідчить, що Палій підтримував антифеодальні рухи.

⁶⁵ Рук.оп. Имп. Публ. Библ. Польская, folio № 11; Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 637.

⁶⁷ Арх. Ин. Дел. Подлинники, июль; Арх. Юст., кн. 95 (Як бачимо, антифеодальні і визвольні настрої Палея були постійними і сильними.— М. К.).

⁶⁸ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 640 (Опущено текст Мазепиного повідомлення, бо воно переказане автором.— М. К.).

несколько сот человек. Эти «гультаи», получивши приказание гетмана сдать Белую Церковь, заупрямились и кричали: «Поки батька нашего Палія не уздрим, поти не пиддамося гетманови». Но белоцерковские мещане закричали на них: «Коли вы добром не уступите, то мы вас отсюда выбьем вон, никою иному кланяться не будем, только пану гетману». Это произошло оттого, что мещане боялись присылки военной силы, если добровольно не сдадут Белой Церкви.

Гетман послал в Белую Церковь 200 человек самусевцев (т. е. бывшего Самусева полка) и прибавил к ним еще 100 человек Переяславского полка, которым также велел называться самусевцами. Он между козаками распустил такой слух, будто все это сделалось с Палеем по наущению Самуся, который, досадуя, что Палей брал с Любомирских деньги, а с ним, Самусем, не поделился, заявил гетману об измене Палая с тем, чтобы в Белой Церкви были поставлены в гарнизон козаки самусевой ватаги⁵⁹.

Чтобы показать Палая еще более виновным перед царским правительством, Мазепа послал Головину сказку, отобранную будто бы у еврея, хвастовского арендара, через посредство которого Палей вел сношения с Любомирскими. В этой сказке сообщалось, что коронный подкоморий Любомирский говорил еврею так: «Пусть Палей набирает побольше войска и переманивает к себе от гетмана Мазепы сердюков и компанейцев, а когда мне придет шведский король деньги, я Палеем дам из них часть. Саксонский пёс посадил Собеских в тюрьму. Будем ему мстить, пока сил наших станет. Белая Церковь будет Палеем отдана в вечное владение. Только пусть Палей будет всегда жителям дому Любомирских»⁶⁰.

24 августа того же года⁶¹ гетман писал Головину, что он «божевиного (безумного) пьяницу Палая отослал за караулом в Батурин вместе с его пасынком Симашком и велел держать их обоих в батуринском замке до царского указа. «Если бы,— замечал гетман,— не предостерег меня уманский сотник, то Палей в ту ночь, которая последовала за вечером, когда он был взят под караул, убежал бы в Запорожье через Межигорский монастырь, где для него уже были приготовлены челны на Днепре».

Мазепа еще из Павлолучи отправил к королю Августу канцеляриста Дмитрия Максимовича с вопросом, что ему дальше делать и куда идти. 10 августа под Бердячев Максимович прибыл с ответом. Король писал, чтобы гетман послал к нему 30 000 козаков, а сам бы с остальным войском расположился близ Полонного в маестностях Любомирских в наказание владельцам за недоброжелательство к королю Августу. Но Мазепа доносил в Приказ, что исполнить в точности королевской воли он не может, потому что тогда бы сам остался без военной силы. Вместо требуемых 30 000, Мазепа отправил королю только 10 000 под наказным гетманством переяславского полковника Мировича. Тогда всего козацкого войска при короле Августе, вместе с уславными прежде с миргородским полковником, было 10 000. «Мне докучает,— писал Мазепа Головину,— король Август письмами, требуя, чтоб я ради его королевских прибылей укрощал своеволие, начавшееся от Палая и его гультайства, да и шляхта брацлавского и подольского воеводства то и дело что приезжает ко мне с докучливыми просьбами помочь им отобрать в свое владение маестности, из которых

⁵⁹ Арх. Ин. Дел. Подлинники, 1704 г., август; Арх. Юст., кн. 96. (Мазепі мало було ув'язнити Палія, йому обов'язково хотілося того скопрометувати в очах народу, що любив і шанував хороброго фастівського полковника.— М. К.).

⁶⁰ Арх. Ин. Дел., 1704 г. Подлинники. Донесение Мазепы 10 августа (Ях бачимо, гетман не гребував і підробкою документів.— М. К.).

⁶¹ Там же. Донесение 24 августа.

выгнал их Палей. А ко мне, между тем, приезжают панские подданные и просят дозволения прогнать лядских губернаторов»⁶¹.

Стоянка козаков под Бердичевом сопровождалась большими лишениями и неудобствами. Привезенные с собою запасы истощились. В покупке все было дорого, да и многим козакам не за что было купить: в то время всю Малороссию одолеvalo безденежье, так как вывозная торговля остановилась по случаю неурядиц в Польше, и малоросские перестали гонять волов на продажу в Гданск и Силезию⁶². Скудость продовольствия была тем ощутительнее, что в обозе было многолюдство. С гетманом было тысяч двадцать козаков, а кроме них были еще и великороссийские ратные люди под гетманским начальством: последние были плохо одеты, плохо вооружены и плохо содержимы. Многие побуждало гетмана желать скорейшего окончания этого похода и возвращения в Украину. Молдавский господарь писал Мазепе, что, пользуясь войною, возникшею между царем и шведским королем, турки думают вступить в союз с последним, и не сегодня-завтра татары ворвутся в Украину. Получались кроме того вести о новых замыслах запорожцев производить смуту в народе⁶³. Опять носились обычные воззвания против «орендарей» и панов⁶⁴, и по донесению гетмана дан был указ киевскому воеводе в случае надобности посылать ратных людей для усмирения запорожцев, если они явятся в Украину бить богатых людей и торговцев⁶⁵.

24 августа гетман получил известие, что король польский ушел из королевства, а малороссийскому гетману поручал опустошать нещадно маестности Любомирских на Воляни⁶⁶. Гетман не приступал к исполнению королевского желания до получения о том же указа от своего государя, а только подвинулся далее на Волянь и в сентябрь стал табором за Любаром⁶⁷. Тогда между козаками началось волнение. Стали составлять купы (кружки) и порывались домой. В день Воздвижения произошел большой шум в козацком таборе. Его подняли самусевцы и палеевцы, а к ним приставали и городовые козаки разных полков. Подходили с палками к шатрам начальных людей⁶⁸. Требовали вести их домой. Носились слухи, что шведский король с приставшими к нему поляками замышляет переходить на левую сторону Днепра и занять там зимние становища. Между тем почти перед глазами гетмана Мазепы волянская шляхта, после успехов Карла XII в Червоной Руси, объявила себя на стороне шведского короля, а потом вскоре, услышавши, что дело короля Августа начинает поправляться, опять заявила охоту стоять за Августа⁶⁹. То же произошло и с Любомирскими: Мазепа по приказанию короля расположил козаков в маестностях Любомирских в наказание за то, что они отпали от Августа, но потом скоро получил известие, что Любомирские опять поддались королю Августу, и приказал козакам выйти из их маестностей⁶⁹. Все это показывало, что польское шляхетство начало колебаться то в ту, то в противную сторону, и становилось невозможным уследить: кто друг, а кто враг царскому союзнику.

* Скорочено текст листа Мазепи, оскільки Костомаров докладно переказав його тут.

⁶¹ Арх. Юст., кн. 95, л. 455 (Ця традиційна торгівля худобою України з крайніми Заходу бере початок прийняти з XIV ст. Вона відзначалася великими масштабами: часом гнали варті волів у 20—30 тис.—М. К.).

⁶² «...всичають колодичу в люлях».

⁶³ Арх. Ин. Дел. Польнин., 1704 г. Донесення Мазепи от 10 июля.

⁶⁴ Арх. Юст., кн. 95, л. 550 и далее.

⁶⁵ Арх. Ин. Дел. 1704 г. Польнин., август.

⁶⁶ Там же, сентябрь.

⁶⁷ Класове розшарування в козацтві цієї розповіддю характеризується досить переконливо.

⁶⁸ Арх. Юст., кн. 95, л. 600—603.

⁶⁹ Там же, л. 859.

Наконец, царский резидент в Варшаве прислал Мазепе от имени короля польского разрешение возвратиться домой, и гетман 12 октября поворотил назад свое войско. 18 октября Мазепа был в Хвостове, а 29 прибыл в Батурин⁷⁰, жалуюсь в своем донесении в Приказа, что польский король напрасно продержал козаков без действий и без всякой пользы для своего дела.

В то время, когда Мазепа с войском совершал свой поход на Волынь и обратно, посланные на помощь польскому королю полковники Мирович и Апостол так исправляли возложенные на них поручения. Мирович был свидетелем взятия Львова Карлом XII. По донесении козацкого полковника, это событие произошло 26 августа оттого, что львовский комендант Каминский тайно мироволил шведам и выпустил их ночью в город через потайную калитку. По описанию шведского историка Нордберга, Каминский после взятия города скрывался и уже на другой день добровольно явился и сдался шведам⁷¹. Прикомандированный к коронному референдарию (чиновников высшего рангу, доповідачу королю. — М. К.) Ревускому Мирович с козаками отступил пред напором шведов к Бродам и увидал, что поляки более неприязненно относятся к козакам, чем к самим шведам. Многие из поляков, видя торжество противной партии, стали разбегаться по своим домам, «а нас, козаков, — писал Мирович, — ведут в осеннее время по болотам и на стоянках за связку сена бьют»⁷². Миргородский полковник Апостол был прикомандирован к генералу Брандту, вместе с ним счастливо выдержал сражение против шведского отряда майора Лейонгельма: шведы в числе 760 человек были разбиты. «Большую часть их, — говорит Апостол, — мы перекололи», а 300 человек приведены были пленными к королю Августу⁷³. По известию Нордберга, эти шведы сдались военнопленными, Брандт принял их ласково, а козаки, которых с Брандтом было до трех тысяч, отобрали у шведов оружие и, сперва обещавши им жизнь, потом варварски их перекололи⁷⁴. Вслед за поражением Лейонгельма сдался в Варшаве шведский генерал Гори; козаки участвовали в этом важном деле.

Козаки, бывшие с миргородским полковником, были очень довольны обращением с ними генерала Брандта. Апостол в своем донесении гетману называл его «человеком правдивой совести: либо и жить и умирать с ним, можно с ним разговаривать без толмача, и если б не он, то мы бы не знали, как с этими немцами обходиться, не умея говорить с ними». Но не так отнеслись козаки к Паткулю, под команду которого потом поступили. Это был, по словам Апостола, человек «гордомысленный», не говорил иначе как по-немецки и кругом него были все немцы, обращающиеся с козаками презрительно. Паткуль даже не счел нужным показать им царский указ, по которому должен был ими командовать. Козаки износили свои одежды, терпели голод, им не давали провианта, а приказывали самим для себя молотить снопы, молоть зерно и печь хлеб. Паткуль этим не ограничился. Он вздумал обучать козаков немецкому строю с мушкетами, а тех, которые не могли скоро навыкнуть, велел бить жестоко и грозил виселицею. Чуть какой козак выплятится из строя, его тотчас приказывают бить, не обращая внимания, хотя бы он был в числе полковых старшин⁷⁵. В Познани, где стояли козаки и обучались немецкому строю, козацкий сотник Родзянка заметил: «Разве когда полгода поучатся, тогда обучатся!» Это сочтено было дерзостью; Паткуль хотел казнить

⁷⁰ Там же, л. 619, 720; Арх. Ин. Дел. 1704 г. Подлинн., октябрь.

⁷¹ Nordberg (французский перевод), т. II, с. 488—490 (Nordberg. Histoire de Charles XII, La Haye, 1728. — М. К.).

⁷² Арх. Ин. Дел. 1704 г. Подлинн., севт. 7.

⁷³ Там же, 1704 г. Донесение Апостола из Закрочима, августа 31.

⁷⁴ Nordberg, т. II, с. 492.

⁷⁵ Арх. Ин. Дел. Донесение Апостола от 20 октября

Родзянку смертю і помиловал тільки після усиленних просьб за него всех козаков. В Познани, наконец, обступили козаков кругом 2000 саксовской конницы и 2000 пехоты; прежде всех старшин взяли под караул, потом из обоза приехали Паткуль с Брандтом и приказали немцам побрать у козаков для себя лучших лошадей, а прочих лошадей неизвестно куда дели, и козаки остались пешими. Это печальное событие сообщено было полковнику перяславскому, который вместе с референдарием Ревуским шел к Варшаве по пути от Львова. «Как скоро наше товариство, сообщал Мирович гетману, услышало о том, как обходятся немцы с их братиею козаками, так и в мысли ни у кого не стало чтоб идти далее за Вислу». И от польских жолнеров, с которыми принуждены были совершать поход, козаки Мировича много натерпелись. «Поляки бесчестят наших людей,— писал Мирович,— хлопами и свинопасами называют, плашмя саблями бьют, заспоривши за какую-нибудь связку сена или за поросенка. Никто из наших доброго слова от ляхов не услышит, кричат на нас: в наших есте руках, нога ваша не уйдет отсюда, всех вас тут вырубим!» Под Тыкоцином 20 октября Мирович с козаками отстал от референдария, взял путь к Бугу, мимо Люблина, и отпустил козаков для лучшего прокормления на Полесье, тем более, что носились слухи о моровом повертии (про чуму.— *М. К.*) во Львове, в Белом Камени, в Бродах и Кременце⁷⁶. Козаки, бывшие у миргородского полковника, лишившись лошадей, отобранных у них немцами, шли пешком к Кракову, недалеко Велюна наткнулись на шведов и на поляков шведской стороны, принуждены были вступить с ними в бой и были разбиты. Их погибло там 1700 человек, осталось всего 80, которые прибыли в Украину с двумя сотниками полков Нежинского и Прилудского⁷⁷.

Полковники Мирович и Апостол воротились в ноябре, отговариваясь и голодом. В царском указе о них 20 декабря сказано, что хотя оба они достойны казни за распускание козаков и за самовольный уход со службы, но царь, по ходатайству гетмана, простил их вину⁷⁸.

Палей сидел в батурином замке до первых месяцев 1705 года. Его имущество было описано и опись послана в Москву. У него найдено до 2000 червонцев, кроме дукачей, бывших по украинскому обычаю на женских коралловых монетах; 5274 галера найдено сокрытыми в земле, так как в те времена земля была обычно сохранным казноу, предохранявшею капиталы от неприятелей и разбойников. Кроме того сумма 15 000 чехов числилась розданной в долг разным лицам. Серебряная посуда, составлявшая в то время обычную роскошь козацких старшин, не представляла у Палея большого изобилия, по крайней мере, если сравнивать с богатствами этого рода, найденными у Самойловича после его низложения: всего посудного серебра у Палея было весом 5 пудов 39 фунтов. Зато у Палея было немало дорогого богато оправленного оружия и одежды мужских и женских, бархатных, луданных, златоглавных и проч. Его бывший фактор иудей и его родственник Омельченко (заяввший полковническую должность) показывали, однако, что Палей зарыл еще в земле большой клад, но не знали где. Гетман без царского указа не смел по этому поводу подвергать Палея и жену его пытке, хотя этого ему хотелось.

В начале 1705 года Мазепа, будучи в Москве, лично представлял царю, что Палея оставлять в Украине не годится, а следует отправить его в Великую Россию, но и в столице не держать долгое время

⁷⁶ Там же. Подлинники 1704 г. Донесение Мировича.

⁷⁷ Арх. Юст., кн. 96.

⁷⁸ Там же.

и определить ему место ссылки где-нибудь подальше⁷⁹. Палей был доставлен вместе со своим пасынком Симашком в Москву в марте 1705 года⁸⁰. Сначала указом 30-го мая велено было сослать Палея в Енисейск и держать там до кончины живота⁸¹. Но по этому указу он почему-то отправлен не был, 30-го июля состоялся другой указ, которым приказывалось вести Палея до Верхотурья в три подводки, в сопровождении десяти солдат, оттуда препроводить в Тобольск, а из Тобольска в Томск, где положено было содержать его постоянно⁸².

Народная память создала о пребывании Палея в Сибири поэтический образ такого рода: Палей собирается идти молиться Богу; его верный «чура» (джура, зброносець.— М. К.) натягивает на него серую свиту и дает в руки еловую ветвь. Он идет к часовне и не знает, молиться ли ему Богу или тосковать. Воротившись из часовни, он берет «бандуру» и поет песню, в которой выражает и свое горе, и современную народную философию: «Горе жить в свете: один, запродавши свою душу, вышивает себе золотом одежды; другой, как в диком лесу, слоняется в Сибири». Ясно, что здесь судьба Палея противопоставляется судьбе Мазепы, погубившего его и продолжавшего жить в роскоши и изобилии⁸³.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

⁷⁹ Арх. Ин. Дел. Подлинники 1705 г., 8 февраля... понеже порозумлем яко многие его жалуют и переговоруют

⁸⁰ Арх. Ин. Дел. 1705 г., № 3.

⁸¹ Арх. Юст., кн. 100, л. 132.

⁸² Там же, л. 346 (Опущено текст відповідного царського указу.— М. К.).

⁸³ Сборник украинских песен Максимовича, изд. 1834 г., с. 113.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

За владу Советов на Україні: Из истории борьбы большевистских организаций (1917—1920 годы).

Київ: Политиздат України, 1988.— 316 с.

На шляху оновлення радянського суспільства виникла гостра необхідність глибокого наукового аналізу і переосмислення історії партії, її республіканських організацій. Це вимагає звернення науковців до вивчення різних аспектів діяльності комуністів на переломних етапах розвитку країни. Тому викликає науковий інтерес дослідження історичного досвіду, набутого в період Великого Жовтня і громадянської війни. Цьому питання і присвячений рецензований збірник, підготовлений Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У ньому, зокрема, робиться спроба відтворити якраз сторінки боротьби більшовицьких організацій України за здійснення ленінської стратегії і тактики в означений період.

У дусі вимог перебудови історико-партійної науки в книзі розкрито ряд важливих і актуальних проблем партійного будівництва, ідеологічної й організаторської роботи партії на Україні. Велика увага приділяється не тільки позитивні уроки історичного досвіду, а й недостатньо визначені та дискусійні питання діяльності більшовицьких організацій.

Слід зазначити, що така форма дослідження, як збірник статей, є закономірним кроком на шляху до створення ґрунтовної наукової монографії з історії республіканської партійної організації. В цьому плані можна згадати історіографію 20-х — початку 30-х років. Саме тоді в гострих, принципних дискусіях, що розгорталися наперед у наукових статтях, вміщені на сторінках журналі і збірників, утверджувався наукова концепція історії партії. Сучасні радянські історики, на наш погляд, також успішно використовують таку форму. Про це, зокрема, свідчать не тільки рецензований збірник, а й попередня книга з історії більшовицьких організацій України¹. Збірник має навіть деяку перевагу над монографією, оскільки дає можливість авторам зосередити увагу на окремих сюжетах, які потребують першочергової розробки, й оперативно подати наукову інформацію.

Рецензована праця вийшла в світ у рік 70-річчя визисної політ — I з'їзду КП(б)У. Ця обставина спонукала автора глибоше розглянути питання, пов'язані саме із створенням і першим досвідом нелегальної діяльності бобового загону ленінської пар-

тії — Компартії України. До того ж вони вперше мали змогу використати надзвичайно цінне джерело шобно випуště (новіше за попередні) нове видання протоколів I з'їзду КП(б)У.

Книга відзначається досить високим теоретичним рівнем. Виходячи з політичних настанов XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції, більшість авторів правдиво показали й узагальнили складний процес розвитку та діяльності більшовицьких організацій України. При цьому вони уникають спрощення, аналізують трудності об'єктивного і суб'єктивного характеру, розкривають логіку їх подолання, показують форми й методи партійної роботи, їх стрімку зміну в нових умовах. Велику увагу в праці приділено висвітленню тісного зв'язку В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України, допомоги ЦК партії, Володимира Ілліча при розв'язанні складних питань, зокрема при визначенні тактики щодо Центральної ради, в ході підготовки I з'їзду КП(б)У, під час утворення воєнно-політичного союзу УСРР і РСФРР.

На якісно новому рівні у збірнику розглядається участь місцевих партійних організацій у виробленні стратегічних і тактичних рішень, подолання помилок та відступів від ленінського курсу на соціалістичну революцію, а також питання політичної й організаційної мобілізації мас на боротьбу за здійснення лінії партії в період Жовтня. Дається принципова оцінка тимчасових відхилень деяких партійних комітетів і окремих керівників від загального політичного курсу партії — спроба протиставити Київським тезам В. І. Леніна опортуністичну платформу Київського комітету, нерéalні, безпідставні плани мирної реорганізації Центральної ради в орган Радянської влади на Україні, помилкові погляди в національно-державному будівництві. З наукових позицій розкрито причини успіхів і невдач у роботі більшовицьких організацій, показано, як виправляли окремі промахуни, яку участь у цьому брала особистість В. І. Леніна, рядові члени партії. На нашу думку, ці оцінки і висновки можуть бути використані при підготовці нового видання «Історії історії Комуністичної партії України».

Роль партії в ідейно-політичному житті суспільства завжди визначалася силою її впливу на маси. Автор збірника на основі різноманітних джерел ґрунтовно висвітлює багатогранну діяльність більшовицької розповсюдженого марксистсько-ленінської літератури серед трудящих України, показав способи звільнення значної частини трудящих від буржуазно-націоналістичних ідей, які активно пропавгувалися українськими націоналістичними партіями й організаціями. Звернення до конкретних ма-

¹ Великої партії страд: Из истории большевистских организаций Украины.— Киев, 1983.— 309 с.

тералів більшовицьких газет революційної доби, виставлення їх позицій з висловлюваннями органів українських націоналістів дало можливість авторам наочно розкрити механізми конкуренції партії більшовиків з іншими політичними силами в боротьбі за маси.

Збірник загалом насичений цікавою історичною інформацією, значна частина якої до наукового обігу вводить вперше. Це повною мірою стосується спроби розглянути в цілому (на відміну від попередніх досліджень) діяльність більшовиків України щодо втілення в життя парламентської тактики партії на стадії соціалістичної революції. У книзі детально показано становку політичних сил і динаміку передвиборної боротьби в ході муніципальної кампанії, виборів до Всеросійських та Українських Установчих зборів.

Позитивною рисою, яка значною мірою визначила наукову новизну книги, є те, що в окремих статтях акцент робиться не тільки і не тільки на факти історії, скільки на узагальненні цих фактів, на висновки щодо практичного використання знань, їх актуалізації. Мова йде не про механічне перенесення історичного досвіду в практику партійної роботи сьогодні, а про осмислення методологічних засад діяльності партії в екстремальних ситуаціях. Зокрема, значну цінність становить аналіз перебування організаційної структури партії в підслівняний період, головним змістом якої була боротьба за централізацію партійних сил, створення Компартії України, показ оперативної зміни форм і методів роботи партії в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, організаційне зміцнення КП(б)У після відновлення Радянської влади на Україні.

Слід зазначити, що на сторінках збірника уточнено деякі суттєві моменти з важливих питань партійного будівництва, зроблено аналіз діяльності комуністів України в справі інтернаціонального згуртування трудящих у ході організаторської, ідеологічної, політико-виховної роботи. Особливий інтерес викликає спроба авторів розкрити практично недосліджені в історіографії форми усної агітації в пропаганді — мітинги, бесіди, лекції, збори, що були і залишаються досі ефективними засобами політичного виховання мас.

Майже в усіх статтях рецензованого збірника зустрічаються фрагменти, в яких викриваються буржуазні фальсифікації історії Великого Жовтня і громадянської війни. Позитивним є вищевказане дослідження концепції «радянологія», «українознавчі» з проблеми взаємини партії і мас у Жовтневій революції. Поряд з аналізом традиційних трактувань реакційного, консервативного крила буржуазних суспільствознавців розкрито сутність новітніх тенденцій у працях «соціальних істориків», які визнають участь народних мас у революції, заперечуючи при цьому керівну роль партії більшовиків. Проте потребу вдосконалення метод критики немарксистських концепцій з урахуванням уривків правди і об'єктивності, з позицій нового мислення, що вимагає реалістичної

оцінки нашого історичного досвіду, об'єктивного визначення досягнутого і водночас виділення упуцень, недоліків революційної практики.

На наш погляд, не можна відразу відкидати схеми буржуазних «військологів», які займаються проблемами наслідства, і зокрема їх версії «високої ціни соціалістичної революції». Безумовно, буржуазні автори цього напрямку йдуть шляхом перебільшень, згущення фарб, прямої фальсифікації подій і суспільно-політичних явищ, проте немає спекуляцій такого характеру, викликано відсутністю наукового розробок про червоний терор, оголошений у відповідь на білий терор, монументам радянських істориків². Бажаю було б також не перантажувати критичну статтю здебільшого уже відомим позитивним матеріалом.

Не зовсім вдалою, на нашу думку, є спроба історіографічного аналізу діяльності Компартії України в цей переломний період. У збірнику бракує відповідних сюжетів щодо періоду підготовки і проведення Жовтневої революції, а вся увага в ньому зосереджена на воєнно-організаторській діяльності КП(б)У в роки громадянської війни. Чому ж у книзі нічого нема про досягнення радянської історіографії в галузі партійного і державного будівництва, здійснення соціально-економічних і культурних перетворень на Україні в ті роки? Ці питання в пресі вже порушувалися, зокрема на сторінках «Українського історичного журналу»³, і в такому збірнику їх обходити не слід. Та й стаття з історіографії воєнно-організаторської діяльності КП(б)У потребувала більш кваліфікованого аналізу літератури, вивчення всіх факторів, що визначали тематику і концепцію історико-партійних досліджень. Їх спрямованість і результати. У статті багато «собоїв» авторів книг без достатньої їх оцінки, причому подаються вони за алфавітом, а не відповідно до хронології їх публікації (дні с. 307, 308, 309, 311, 312), чим порушується методологічна вимога показувати наступність у розвитку історико-партійної науки.

Загалом збірник заслуговує позитивної оцінки як дослідження, що сприятиме дальшому вивченню історичного досвіду Компартії України. Проте слід висловити і кілька побажань загального характеру. Перусім необхідно привернути увагу до нагальної проблеми підготовки серйозного історіографічного дослідження про більшовицькі організації України і набутий ними історичний досвід у період Великого Жовт-

² Волобуєв П. В. История и историки // Сов. культура.— 1988.— 5 нояб.

³ Солдатенко В. Ф. Більшовики України у боротьбі за здійснення ленинської стратегії і тактики у Великій Жовтневій соціалістичній революції // Укр. іст. журн.— 1986.— № 4.— С. 83—93; Варгас П. Л. Проблеми вивчення історії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції // Там же.— 1988.— № 2.— С. 27—31; Мельничук С. В. Ю. І з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // Там же.— № 7.— С. 27—41; та ін.

ня Бажано було б, щоб книги на історико-партійну тематику викликали живий інтерес не тільки у науковців, викладачів, пропагандистів, а й у широкого загалу читачів. Адже потаги до історичних знань нині надзвичайно дефіцитні. Проте, на жаль, збірник не може конкурувати в цьому плані з публіцистичними, художніми творами. Очевидно, науковцям треба активніше звертатися і до персоналістики. При цьому висвітлювати діяльність активних учасників

політич. та керівників революційного руху, в тому числі з табору політичних противників більшовиків. Цікаво було б не тільки вникнути в сутність внутріпартійних суперечностей, а й показати характер особистих стосунків між окремими діячами Компартії України.

Г. А. Пискорова (Київ),
П. М. Шморун (Київ)

Одержано 7.12.88.

Л. В. Матвеева

Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции (на материалах Украины).

К.: *Наук. думка, 1987.*—183 с.

Важливе місце в радянській історіографії Великого Жовтня займає проблема об'єктивних передумов соціалістичної революції. Хоча її вже досліджували деякі науковці, ряд аспектів теми поки що залишається недостатньо висвітленим.

Автор рецензованої праці зробила спробу розкрити цю проблему на матеріалах одного з найважливіших регіонів країни — України. На нашу думку, подібний підхід до вивчення матеріальних передумов пролетарської революції цілком слушний і дає можливість глибоко проаналізувати рівень розвитку капіталізму в основних районах Росії напередодні Великого Жовтня.

В монографії показано процес формування великої капіталістичної промисловості на Україні в останній третині XIX ст., дається техніко-економічна характеристика більшості основних галузей виробництва, розповідається про питому вагу вугільної, залізничної та металургійної промисловості регіону в загальноросійському обсязі виробництва. В загальних рисах висвітлюється процес формування промислового пролетаріату Донецько-Північнопродського району.

Автор характеризує ті напрями економічної політики уряду, які вплинули на прискорення індустріального розвитку України. Певний інтерес становить висвітлення недостатньо вивченого питання про промислово-законодавство царизму кіля XIX — початку XX ст. Однак зовсім у праці не розглядається діяльність створених в середині 90-х років комісій С. О. Олькіна та П. П. Цигонича, які відіграли важливу роль у розвитку торгово-промислового законодавства в період імперіалізму.

Значна увага в монографії приділяється аналізу акціонерного підприємництва на Україні в пореформний період. Автор робить спробу визначити загальну кількість акціонерних товариств у важкій промисловості регіону, а також підрозуміти їх основні капітали по галузях виробництва. Розгляд даних про зростання акціонерних капіталів у найважливіших галузях промисловості дає можливість зробити аргументований висновок про високу питому вагу

акціонерних компаній у важкій індустрії України в 70—90-х роках XIX ст., а також показати їх роль у виникненні перших монополістичних об'єднань. Деякий новий матеріал використаний автором у розділі про діяльність з'їздів трипроцентисловців Півдня Росії.

Однак рецензована монографія не позбавлена серйозних недоліків, які значно знижують її цінність. Насамперед рамки дослідження Л. В. Матвеевої охоплюють період промислового капіталізму, а також початковий етап його переходу до монополістичного. Але ж, як відомо, основною матеріальною умовою перемоги соціалістичної революції є наявність державно монополістичного капіталізму. В зв'язку з ним головна увага автора мала бути сконцентрована на вивченні трагедії і складного процесу розвитку монополістичного капіталізму та його переростання в державно-монополістичний. На жаль, у праці практично не висвітлений процес монополізації економіки України на початку XX ст., не показано особливостей цього процесу в регіоні, а також зародження державно-монополістичного капіталізму і розвиток його напередодні і, особливо, під час першої світової війни.

Грунтовний аналіз процесу визрівання соціально-економічних передумов Жовтневої революції неможливий без соціальної характеристики двох основних класів капіталістичного суспільства — пролетаріату і буржуазії. Однак якщо в книзі наводяться певні дані про становище і боротьбу робітничого класу в останній третині XIX ст., хоча вони й не розкривають соціальне обличчя класу-гегемона буржуазно-демократичних революцій, то соціально-психологічний аналіз буржуазії відсутній зовсім. Посилання на монографію Л. Я. Корнієв «Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст.» не врятує становища, бо вона присвячена порівняно вузькій темі й обмежена невеликим проміжком часу, не кажучи вже про те, що видана ще в 1971 р. За цей час з'являюся чимало досліджень з історії російської й української буржуазії, що полегшувало завдання дослідників.

До речі, відсутність аналізу і фактичного матеріалу про формування і діяльність буржуазії особливо помітна в розділі про організацію з'їздів та їх соціально-економічну програму. Водночас показ соціального та національного складу буржуазії дав би

можливість аргументовано розкрити принципів хибності теорії націоналістів про «еубуржуазність» української нації.

Аналізуючи процес вихривання соціально-економічних передумов соціалістичної революції, В. І. Ленін завжди звертає увагу на його специфічні риси. Констатуючи достатню зрілість матеріальних умов для соціалістичного усунювання провідних галузей російської економіки — великої промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі та кредиту, В. І. Ленін у той же час неодноразово підкреслював, що Росія в цілому є країною переважно селянською, дрібнобуржуазною. Цей важливий аспект проблеми фактично залишився «за кадром».

Владає у віці недостатня увага автора до характеристики окремих галузей капіталістичної промисловості пореформеної епохи. Так, досить детально аналізує розвиток важкої індустрії Донецько-Придніпровського району, автор практично обходить увагою процеси, що відбувалися в легкій промисловості України. Тим часом у період доомонополістичного капіталізму харчова промисловість була однією з основних галузей П економіки, на долю якої припадала значна частина обсягу промислової продукції регіону.

Використання матеріалів про розвиток легкої промисловості дало б повніше уявлення про виникнення в пореформенний час умов для переходу від доомонополістичного капіталізму до імперіалізму. Щодо цього безперерний інтерес становило б порівняння процесів утворення монополій у важкій і легкій промисловості та їх питомої ваги в кожній з них.

Дискусійною проблемою в соціально-економічній історії Росії періоду капіталізму є питання про розміри і роль іноземних капіталів. Враховуючи вплив іноземного капіталу на процес монополізації економіки та формування фінансового капіталу, автору слід було б висловити свою думку з цього питання, адже Україна була одним з центрів іноземних капіталовкладень у до-революційній період, зробила приблизно півдругу їх розмір в основних галузях промисловості тощо.

У монографії, крім фактичних помилок, неодакних висловів тощо (Катеринославська залізниця (с. 23), належність Олександрівського заводу до Південноросійського Дніпровського металургійного товариства (с. 55) (взагалом до Брянського), викликані неуважністю автора, є й неточні твердження, що мають «теоретичний» підтекст.

Викликає заперечення теза автора про те, що «загальна політика» самодержавства в 70–90-х роках була спрямована на розвиток капіталізму в країні (с. 58). Насправді тодішній російський уряд був зорієнтований у розвитку залізничної та приналежних галузей промисловості, що обслуговували залізничний транспорт. Все це проводилося насамперед з метою посилення позицій царства та забезпечення панівного становища поміщиків. Однак об'єктивні наслідки економічної політики, до речі суперечливої, не відповідали меті, яку ставили правлячі кола і дворянство.

Незрозуміло, про яке «спрокладання шляхів на зовнішні ринки (Балкані і Туреччина)» продукції вугільної та металургійної промисловості України наприкінці XIX ст. йде мова в книзі (с. 66)? В дійсності принципомислові лише з активною допомогою царського уряду намагалися забезпечити собі певні становище на внутрішньому ринку. На зовнішній ринок вугілля та метал вивозилися рідко і в невеликій кількості.

Не можна погодитися з твердженням автора про те, що основним напрямком економічної політики царизму наприкінці XIX ст. була всемірна підтримка великого монополістичного капіталу (с. 79). Адже російський уряд був насамперед виразником інтересів поміщиків і намагався задовольнити потреби саме цього класу. Інтереси ж великого капіталу (про монополістичний стосовно цього періоду говорити ще рано) задовольнялися лише в тому випадку, якщо вони не суперечили інтересам царизму.

Викликає заперечення й теза автора про високий рівень монополізації економіки України на початку XX ст. (с. 166). Дослідження радянських вчених свідчать про те, що в 80–90-х роках виникли невеличкі ранні монополістичні об'єднання, що мали нестійкий, кон'юнктурний характер. І лише криза початку XX ст. стала переломним етапом в історії монополізації економіки країни.

Помилковим є твердження автора про те, що виникнення фінансового капіталу в Україні, як і в країні в цілому, можна датувати 90-ми роками (с. 127). В. І. Бовкун, І. Ф. Гіндіна та інші історики показали, що в другій половині 90-х років відбувалося лише зародження фінансового капіталу, а його становлення припадає на перше десятиріччя XX ст.

На нашу думку, приципило неправильно є теза автора про «зародження державно-монополістичного капіталізму в країні на рубежі XIX—XX ст.» (с. 165). Дослідження помилково отождествляють процес: перехід від доомонополістичного капіталізму до імперіалізму й дальній розвиток монополістичного капіталізму і переростання його в державно-монополістичний капіталізм. Насправді ж стосовно початку XX ст. мова може йти лише про зародження державно-монополістичного капіталізму відбувалося переважно в період першої світової війни.

Ще одне зауваження. В монографії розглядаються питання, які вже були предметом дослідження. Це зумовлює необхідність тактовного ставлення автора до своїх попередників. На жаль, у першому розділі рецензованої праці відсутні посилання на монографії Л. Г. Мельника, Ю. І. Серого, І. П. Хлістова та ін., які вивчали питання промислового розвитку України після 1861 р. У другому розділі є лише одне посилання на дослідження І. Ф. Гіндіна «Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1892 гг.)» (М., 1960), хоча відсутня вплив цього твору на автора рецензованої

монографії, як і не названо! книги Л. Ю. Шенельова «Миром и буржуазия во второй половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики».

Отже, важлива і складна проблема соціально-економічних передумов Великої

Жовтневої соціалістичної революції потребує дальшого вивчення.

В. В. Крутісов (Кіровоград)

Одержано 17.05.88.

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1988 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 148. XXVII съезд КПСС и вопросы марксистско-ленинского учения о партии. Киев: Карабанов М. М. Вопросы укрепления партийных рядов и повышения авангардной роли коммунистов в материалах XXVII съезда КПСС; Рудяк П. А. XXVII съезд КПСС о необходимости повышения роли первичных партийных организаций; Белоусов В. И., Белоусов Л. В. XXVII съезд КПСС о всемерном развитии критики и самокритики; Олейник Н. П., Павченко П. М. XXVII съезд КПСС, январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС о современной кадровой политике; Доровольская Л. К. Развитие XXVII съездом КПСС ленинского требования деловитости в работе кадров; Циткилов П. Я. Совершенствование деятельности сельских партийных организаций по осуществлению контроля и проверки исполнения (На материалах партийной печати Украины); Поставной В. Г., Докашенко В. Н. XXVII съезд КПСС о необходимости совершенствования стиля партийного руководства профсоюзами; Ярош Д. В. Формирование марксистско-ленинского мировоззрения трудящихся — программная задача идеологической деятельности КПСС; Артемова В. Я., Кравченко Л. Н. Вопросы интернационального воспитания трудящихся; Мандебура Г. А. XXVII съезд КПСС в оценке представителей братских коммунистических и рабочих партий; Иванов А. Ф., Мирянов З. Н. XXVII съезд КПСС о возрастании руководящей роли КПСС в советском обществе и несостоятельности буржуазных фальсификаций; Дудко И. Д. Критика буржуазных фальсификаций роли кадровой политики в осуществлении руководящей деятельности КПСС; Орлова Т. В. Критика буржуазных фальсификаций вопроса о членстве в КПСС. (Историография проблемы).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 150. Компартия Украины — борьба против КПСС. Киев, Пирог Р. Я. На ленинских идейно-политических и организационных принципах. (Из истории образования Компартии Украины); Аскизов Ф. И. Организационная работа большевиков Украины в армии в годы трех россий-

ских революций; Иванова И. В. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской политики мира (март — декабрь 1917 г.); Мельниченко В. И. Борьба КП(б)У против меньшевиков по вопросу о руководящей роли Коммунистической партии в революции: (На материалах партийно-советской печати 1918—1920 гг.); Бойко Н. К. О численном и социальном составе КП(б)У в начале восстановительного периода. (По материалам Всероссийской партийной переписи 1922 г.); Кутигий С. И. Роль газеты «Коммунист» в борьбе Компартии Украины за создание кадров советской интеллигенции (1921—1925 гг.); Андрушко А. И., Кравченко П. Н. Деятельность Компартии Украины по укреплению интернациональных связей с польскими пролетариатом (1921—1937 гг.); Новохацько Л. М. Об источниках изучения партийного руководства участием рабочего класса УССР в создании основ единого народнохозяйственного комплекса страны (1926—1937 гг.); Шарпай Г. Н. Укрепление сельских организаций КП(б)У в годы осуществления сложной коллективизации; Колесник В. Ф., Орленко В. И. Партийная пресса Украины в борьбе за распространение производственного опыта стачковцев (1935—1937 гг.); Саханенко Е. А. Деятельность партийных организаций Украины по восстановлению кинемато и кинобюджетизации населения республики в годы Великой Отечественной войны (1943—1945 гг.); Ройк В. Г., Тропешко В. С. КП(б)У в борьбе за укрепление профсоюзных организаций западных областей республики и совершенствование их работы (1945—1952 гг.); Драч В. Л. О совершенствовании взглядов политической агитации в годы восьмой пятилетки. (На материалах парторганизаций Украины); Косыничук Л. Г. Работа партийных организаций Украины по формированию марксистско-ленинского мировоззрения колхозного крестьянского в 70-е годы; Дигтярь П. А., Лысенко С. И. Из опыта совершенствования управления научно-техническим прогрессом в УССР (1971—1985 гг.); Гончаров А. П. О деятельности партийных организаций промышленных предприятий Украины по повышению активности коммунистов в массовом техническом творчестве трудящихся (1976—1985 гг.); Задорожная

Л. А. Деятельность Компартии Украины по развитию общественно-политической и трудовой активности женщин (1981—1985 гг.); Мусиенко В. В., Житков А. А. Историография борьбы большевиков Украины за осуществление решений VIII съезда РКП(б) об отношении к среднему крестьянству; Павленко В. М. Руководство партийных организаций Украины повышением общеобразовательного уровня рабочего класса республики в 60—80-е годы: (К историографии проблемы); Подишук Ю. Н. Деятельность Компартии Украины по повышению социальной активности сельского интеллигенции во второй половине 60-х — первой половине 80-х годов: (Историографический обзор); Ивацов А. Ф. Укрепление рядов компартии Украины в 1945—1952 гг. в ярком зеркале буржуазного «курановедения»; Швед В. А., Громова Л. П. Критика буржуазных фальсификаций развития Украинской ССР на современном этапе.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 153. Деятельность КПСС по совершенствованию организационно-партийной работы и стиля партийного руководства. Киев. Карабанов М. М. Совершенствование стиля партийной работы на современном этапе, актуальность и проблемы исследования; Горбул А. Д. Компартия Украины в борьбе за осуществление ленинской кадровой политики; Рудак П. А., Гринейко И. С. Актуальность исследования повышения роли первичных партийных организаций в условиях совершенствования социализма; Кухарова О. Л. Об организационно-партийной работе первичных партийных организаций промышленных предприятий Украины в 1951—1955 гг.; Коваленко Л. А., Колодяжная В. А. Из опыта работы парторганизаций промышленных предприятий Украины в годы восьмой пятилетки; Немировский Я. В. Деятельность партии по усилению роли трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся: (На материалах парторганизаций предприятий промышленности УССР, 1971—1975 гг.); Панченко П. М., Рысь И. Д. Партийное собрание — школа воспитания коммунистов: (Из опыта работы первичных партийных организаций предприятий тяжелой промышленности Украины, 1971—1985 гг.); Дмитриева Р. В. Руководство партии осуществлением кадровой политики в производственных объединениях Украины (1976—1980 гг.); Калыновский В. С., Васильчук В. Н. Партийный контроль в деятельности первичных парторганизаций промышленных предприятий Украины (1976—1980 гг.); Овчаренко И. Г., Стеценко С. В. Из опыта создания комиссий партийного контроля за внедрением в производство научных разработок. (На материалах парторганизаций братских республик, 1971—1980 гг.); Ференек А. Ф. Руководство партийных организаций Украины профессиональной подготовкой рабочих в годы десятой пятилетки; Гончаров А. П. Повышение творческой активности коммунистов — важное условие ускорения научно-

технического прогресса (Из опыта парторганизаций промышленных предприятий Украины, 1976—1985 гг.); Быстрин С. В., Соколова Л. С. Организационное укрепление парторганизаций строительных предприятий Украины в 1971—1980 гг.; Пиха Д. Д., Билецкая Л. В. Деятельность партийных организаций Украины по повышению эффективности капитального строительства (1971—1975 гг.); Жиленков В. И. Партийное руководство подбором кадров местных Советов народных депутатов в условиях совершенствования социализма; Витко Д. А. Сельские парторганизации Украины в развитии движения инициативства (1971—1976 гг.); Терещенко Г. И., Смоляр Л. А. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по выдвижению женщин на руководящую работу (1976—1986 гг.); Паньків Е. В., Ханас М. И. О работе парторганизаций Украины по воспитанию молодых коммунистов в годы восьмой пятилетки; Давидюк А. Т., Лацба В. П. Борьба КП(б)У за повышение авангардной роли рабочих в партии (1921—1937 гг.); Богачук С. Г., Червинский В. И. О руководстве партии выравниванием уровней экономического развития советских республик в начальный период социалистического строительства; Игумбский В. И. Совершенствование практики партийных поручений как важное средства укрепления партийной дисциплины (1930—1934 гг.); Гордеев А. Ф., Прохоров Д. А. Партийное руководство деятельностью ЛКСМУ по восстановлению и развитию системы комсомольского политпросвещения в 1943—1945 гг.; Дудко И. Д. Несостоятельность буржуазных интерпретаций контроля и проверки исполнения в работе КПСС с кадрами

Вопросы истории СССР: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 33. Харьков. Скрипник Н. А. Объективные предпосылки сличения пролетариата Украины в период борьбы за свержение самодержавия; Плахтий И. С. Создание чрезвычайных органов власти в Харькове и их деятельность (декабрь 1919 — апрель 1920); Каплин А. Д. Борьба с каледнищиной: (Некоторые вопросы историографии второй половины 50-х — середины 80-х годов); Рент А. П. Борьба с безработицей на Украине (1918—1919); Чуркин В. Ф. Роль территориальных войск в политической и культурной работе среди крестьянства 1925—1938: (Историографический обзор); Быстров Н. А. О связи вузов УССР с производством в период строительства социализма; Лях С. Р. Социальный облик поденных сельскохозяйственных рабочих Украинской ССР (20-е годы); Зубалий А. Д. Сотрудничество советских республик в подготовке кадров специалистов для народного хозяйства и культуры (1922—1937); Захарченко Н. А. Зарождение стхановско-кривносковского движения на железнодорожном транспорте Донбасса (июль — декабрь 1935); Зайцев Б. П., Мингаль В. К. Участие трудящихся Харьковщины в создании фонда

оборони (1941—1945); Никифоров П. П. Вклад рабочих коллективов западных областей республик в развитие рационализаторства и изобретательства на селе (1966—1970); Кравченко В. И. Активизация трудящихся Украинской ССР в деятельности Советов (1961—1966); Крачковский Б. П. Подготовка и повышение квалификации рабочих совхозов УССР (1965—1980); Степанков В. С. Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1851); Широкое В. А. Экономическое и политическое положение Таврической губернии после Февральской буржуазно-демократической революции; Якименко Н. А. Организация переселения крестьян с Украины на Дальний Восток (1883—1901); Авраменко А. М. Некоторые особенности помещичьего хозяйства на Лесобережной Украине в конце XIX начале XX вв.; Головки А. Б. Социально-политические предпосылки христианизации Руси (IX—первая половина X в.); Кожоляко Г. К. Ремесленное и промышленное производство Буковины в конце XVIII—первой половине XIX вв.

Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн: Республіканський місячник збірник наукових праць. Вип. 14. Київ. Мельникова І. М. XXVII з'їзд КПРС про актуальні проблеми розвитку світової системи соціалізму; Кулянич І. М. XI з'їзд Соціалістичної єдиної партії Німеччини про початок нового етапу в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в НДР; Віднянський С. В., Сюсько І. М. Розробка Комуністичною партією Чехословаччини стратегії прискорення соціально-економічного розвитку ЧССР; Клиниченко Т. В. Питання розвитку соціально-класової структури згорського суспільства в матеріалах XIII з'їзду УРСР; Лісевич І. Т. Проблеми культурного будівництва в народній Польщі в світлі рішень X з'їзду ПОРП; Асатуров С. К. Участь НДР у боротьбі країн соціалістичної співдружності за мир і безпеку в Європі на сучасному етапі; Клоков Є. В. МНР у боротьбі за безпеку на Азіатському континенті (80-і рр.).

Проблеми слов'язознавства: Республіканський місячник збірник наукових праць. Вип. 37. Література, мова та культура зарубіжних слов'язських народів. Львів. Могорний В. А., Урбан З. Ф., Л. Чельковський і розвиток українсько-чеських

культурних взаємин першої половини XIX ст.; Міхіна Г. Ф. Андроним і болгарських селад Запорізької області; Медовніков О. М., Могорний В. А. Тема Великого Жовтня та Радянського Союзу у творчості серболужицьких поетів: Лаптева Л. П. Загальнослов'язський журнал «Денница» (1842—1843) і участь у ньому лужицьких сербів; Личук В. І. До початків української теми в серболужицькій літературі

Архів України, № 1. Хроніка радянського архівного будівництва на Україні. 1917—1960 рр.; Колодій Л. П., Портнова Л. Ю. Документи ЦДАКФФД УРСР з історії Червоної Армії: (До 70-річчя Радянських Збройних Сил); Патрушева Л. А., Антонова А. М. Поповнення каталогів ЦДАЖР УРСР інформацією про документи перших років Радянської влади на Україні; Рибалко О. Л. Новопиявлені документи про діяльність П. Г. Тичина у Всеукраїнському видавництві в 1919 р.; Єжельчик С. О. Використання революційними народниками творів М. Г. Чернишевського у пропагандистських цілях на Україні (За документами ЦДА УРСР у м. Києві); Найденко П. П. Новопиявлені документи до біографії С. С. Гулака-Артемовського; Лошарьова В. О. А. В. Кузьмінцев. Діяльність КПСС по укріпленню зв'язу школи з життям (Из опыта Компартии Украины); Балабушевич Т. А. Каталог стародруків, виданих на Україні; Шевченко Л. В. Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства: На честь 325 річчя Івано-Франківська.

Архів України, № 2. Хроніка радянського архівного будівництва на Україні: 1960—1988 рр.; Котляр М. Ф. Гійом Левассер де Воллан і його «Опис України»; Воллан, Гійом Левассер Де. Описание Украины

Архів України, № 3. Санцевич А. В. Роль архівів у розвитку історичної науки на сучасному етапі; Гошуляк І. Л., Соловйова А. А., Штвилюка О. І. На шляху до з'їзду: Документи і матеріали про підготовку до проведення І з'їзду КП(б)У; Касьянов Г. В. Документи ЦДАЖР УРСР про участь технічної інтелігенції та її професійних об'єднань у соціалістичному будівництві в другій половині 20-х — на початку 30-х років

Муха Л. Я. (Київ)

Д. С. Шелест (Одеса), А. І. Скрипник (Одеса)

Республіканська науково-практична конференція «Зростання ролі трудових колективів у прискоренні розвитку радянського суспільства»

22—24 листопада 1988 р. в Одесі відбулася республіканська науково-практична конференція «Зростання ролі трудових колективів у прискоренні розвитку радянського суспільства». Її організували Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова. В ній узяли участь вчені та спеціалісти — практики, суспільствознавці, що представляли більш як 50 вузів і академічних установ республіки, Москви, Ленінграда й Києва, голови рад трудових колективів (РТК) і секретарі парторганізацій Одеси. Вони заслухали 89 доповідей і повідомлень (з них 4 — під час пленарного з'їздания) *.

Із вступним словом виступив ректор Одеського держуніверситету проф. І. П. Зеліньський. Він підкреслив постійно зростаюче значення трудових колективів у розв'язанні завдань перебудови, що знаходить своє відбиття в поглибленні демократичних засад їх самоврядування, розвитку ініціативи, соціальної активності та відповідальності. Однак поки що вони не до кінця переборили адміністративно-бюрократичні методи управління, зрівняльні тенденції в сфері перерозподілу, успадковані від періоду застою.

Перед учасниками конференції, сказав він, стоїть завдання: шукати ефективні шляхи підвищення ролі передових колективів в оновленні нашого суспільства.

З доповіддю «Реалізація трудовими колективами Одеси рішень XIX Всесоюзної партійної конференції» виступив секретар Одеського міськкому Компартії України М. М. Мясковський. Він зазначив, що органи самоврядування діють майже на всіх підприємствах різних галузей промисловості, у будівництві, на транспорті, у сфері торгівлі й побуту тощо. Але на нинішньому етапі діяльності рад трудових колективів нагальною проблемою є активізація участі трудящих у здійсненні реального самоврядування. З цього випливає необхідність посилення уваги первинних парторганізацій до питань зростання політичної, професійної, економічної та правової культури членів РТК тощо.

«XIX Всесоюзна партійна конференція про роль первинних партійних організацій у здійсненні революційної перебудови суспільства» — тема доповіді зав. кафедрою

історії КПРС Київського держуніверситету д-ра іст. наук, проф. В. П. Шевчука. Він підкреслив, що з центри уваги конференції перебуває питання про нову роль КПРС в умовах реформи політичної системи. Серцевинною лєнінською концепцією Комуністичної партії є положення про її роль політичного авангарду робітничого класу, всіх трудящих. Однак розкрити, виявити цю якість вона зможе лише завдяки глибокій демократизації свого внутрішнього життя та підвищенню значення парторганізацій в умовах перебудови.

Доповідач сказав, що досвід недалекого минулого свідчить: якщо партійна організація в новій ситуації не змінює форми діяльності або робить це мало, несміливо, вони можуть перетворитися у гальмуючий фактор розвитку трудового колективу. Тільки нові, адекватні сучасним завданням форми й методи роботи дозволять ліквідувати суперечності між актуальним змістом та підходами, котрі вже склалися. Нині особливо гостро стоїть проблема вивчення громадської думки, оперативного інформування членів колективу, вдосконалення внутріпартійних відносин. Лишаючись політичним ядром кожного колективу, парторганізація не повинна підмінити функції трудового колективу, їх органи у справі виконання завдань, передбачених Законами про державне підприємство, про кооперацію та іншими законодавчими актами.

Зав. кафедрою наукового комунізму Одеського держуніверситету д-ра іст. наук, проф. Д. С. Шелест виступив з доповіддю «Розвиток демократії, поглиблення соціалістичного самоврядування в трудових колективах: теорія і практика». Він розповів про значення процесів самоврядування, що розгортаються в трудових колективах — найбільш динамічних ланках суспільства, котрі рухають вперед перебудову. Доповідач зв'язав, що там реально формується весь спектр суспільних відносин, тісно переплітаються особисті, колективні й суспільні інтереси, створюється обстановка, котра багато в чому визначає соціально-психологічний клімат у країні. Тому на XIX Всесоюзній партконференції КПРС було підкреслено, що кардинальна реформа політичної реформи передбачає відкрити максимальний простір процесам саморегулювання та самоврядування, створити умови для повного розвитку ініціативи членів трудових колективів.

Досвід формування та діяльності РТК

* До початку конференції було надруковано теж доповідей та виступів.

указує на нагрілу потребу вироблення її статуту, взаєми з адміністрацією, партійними та громадськими організаціями, вдоволення виборів керівників.

З доповіддю «Підвищення ролі трудових колективів у соціальній структурі суспільства» виступив гол. наук. співроб. Інституту філософії АН УРСР, др. філософ. наук Ю. І. Ширяєв. Він зазначив, що характеристика трудових колективів як структурного елемента суспільства визначається такими особливостями, як взаємозв'язок з усіма сферами життя, порівнянність з класами з огляду на місце, яке займає у системі виробничих й інших відносин. Разом з тим трудові колективи відрізняються від класів за способом утворення; виникають і розвиваються на основі інтеграції, об'єднання людей для певної суспільно корисної діяльності.

Місце таких колективів у структурі суспільних відносин у ході соціалістичного будівництва змінюється, розширюється їхнє право. Новий статус підприємств в умовах перебудови дає змогу розсунути межі їх самостійності у системі виробництва, користування заробленими прибутками та здійснення самоврядування. Це створює передумови активізації їх роботи в інтересах прискорення суспільного прогресу.

На конференції працювали чотири секції, учасники яких обговорили такі теми, як «Роль трудового колективу в дальшій демократизації суспільства, у поглибленні соціалістичного самоврядування народу», «Трудові колективи як фактор розв'язання завдань соціального й культурного розвитку радянського суспільства», «Реалізація повноважень трудових колективів по розвитку творчої ініціативи трудящих», «Підвищення ролі первинних партійних організацій — політичного ядра трудових колективів у вдосконаленні комуністичного виховання трудящих у ході перебудови».

Гострі дискусії між ученими та практиками головами трудових колективів і секретарями парторганізацій точилися під час обговорення проекту рекомендацій конфе-

ренції. Так, голова РТК ВО ім. Січєвого повставив Д. І. Дорovatієнко обстоював думку, що РТК не повинні бути громадськими, але мають представляти всі підрозділи підприємств. Його колега з міського поштамту Н. В. Забоженкова, секретар РТК заводу ім. Жовтневої революції Г. А. Шевелева та інші дали негативну оцінку частим переворотам у низкій ланці виробництва, які іноді перетворюються на кампанію, самоціль і ведуть до надмірної змінюваності кадрів на догоду окремим небажаним працівникам. Про труднощі, які мають місце в діяльності РТК, та необхідність створення консультативно-методичного пункту розповідали у своїх виступах голова ряду трудових колективів: Одеського консервного заводу Ю. С. Шар, фірми «Свято» Й. М. Тракаєва, Одеського припортового заводу В. А. Любятинський та інші.

Голова РТК ВО «Чорноморська іграшка» Г. О. Кожухар, секретар парткому «Одеськжилбуд» Є. Є. Чумиль, секретар партбюро інституту «Укрпроект» В. П. Михальченко та інші висловили думку про необхідність змінення взаємозв'язку сім'ї, школи та трудового колективу у справі виховання особистості. Для цього вони запропонували об'єднати зусилля для створення клубів, секцій, спортмайданчиків, утримання Інструкторів, тренерів тощо для роботи з дітьми за місцем проживання, а також ширше використовувати культурні й спортивні комплекси агропромислових підприємств, учбових закладів, різних установ й організацій.

Заслугує уваги висновок, якого дійшов секретар партбюро НДІ тракторобудування М. П. Денисов: успіх у виховній роботі залежить від того, наскільки парторганізація адекватно послідовно здійснює принцип соціальної справедливості в усіх сферах життя виробничого колективу.

Учасники конференції прийняли рекомендації, які мають на меті зростання ролі трудових колективів у розв'язанні завдань перебудови.

І. В. Ралле (Київ)

Чергове засідання молодіжного науково-дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР

22 грудня 1988 р. відбулося чергове засідання Київського міського молодіжного науково-дискусійного центру при Ін-ті історії АН УРСР. Враховуючи великий інтерес громадськості до проблем повожтневої історії нашої республіки, п'ята з часу заснування центру дискусія була присвячена темі «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». На засіданні обговорювалося широке коло питань, зокрема як і коли переміг Жовтень на Україні; що таке

Центральна рада; як діяла буржуазія на Україні у переддень Жовтневого повстання; які події відбувалися в Києві у 1917 р.; що являв собою робітничий клас України в 1917—1920 рр.; що таке «соєний комунізм» і ставлення до нього селянства; що таке Український фронт; чому виник політичний бандитизм на Україні в роки громадянської війни; як сприяла інтелекція Великий Жовтень; як складалася в країні однопартійна система.

Тематична зустріч викликала досить широке зацікавлення у суспільствознавців і громадів, чий інтерес пов'язаний з історією, в тому числі представників українознавчого клубу «Спадщина» при Будинку вчених АН УРСР. Підготувку й проведення дискусії забезпечили співробітники відділу історії Великого Жовтня і громадянської війни на Україні Ін-ту історії АН УРСР: голов. наук. співроб., д-р іст. наук, проф. Ю. М. Гамрецький, провідний наук. співроб. консультант, д-р іст. наук А. П. Гриценко, провідний наук. співроб., канд. іст. наук О. Й. Шусь, старші наук. співробітники, кандидати іст. наук В. Ф. Верстюк та О. П. Ресит, наук. співробітники, кандидати іст. наук О. Д. Бойко, В. М. Устименко та Д. Б. Яневський, мол. наук. співроб. І. В. Радла та аспірант Ю. В. Афонін.

При відкритті зустрічі її ведучий Ю. М. Гамрецький зазначив, що засідання науково-дискусійного центру стали традиційною формою обміну думками з актуальних питань вітчизняної історії. Присутні були ознайомлені з проблемами, з яких спеціалізуються співробітники відділу, короткою характеристикою завдань, що постають перед істориками у зв'язку з процесом оволодіння радянського суспільства. Ю. М. Гамрецький окреслював основні праці, підготовлені співробітниками відділу за останні роки, відзначив їх позитивні сторони й недоліки, показав книги та запропонував бажаним ознайомитися з ними.

Проблемам вивчення діяльності Центральної ради був присвячений виступ Д. Б. Яневського. У ньому підкреслювалося, що нині існують дві точки зору на це питання. Перша виходить з постулату про іманентну буржуазно-націоналістичну контрреволюційність ради та її лідерів. Друга поглядає в тому, що Центральна Рада — складне соціальне й політичне явище, яке пройшло ряд етапів у своєму розвитку: від арібно-буржуазної революційності до політичного банкрутства.

Доповнюючи виступ Д. Б. Яневського, В. М. Устименко звернув увагу присутніх на майже повну відсутність наукових праць з даної проблеми, штучну звуженість джерельної бази дослідження діяльності Центральної ради. Останнім часом науковці одержали можливість більш повно користуватися літературою 20-х років, зокрема спогадами М. С. Грушевського, В. К. Винниченка, П. Верстюка та інших діячів ради, що, на думку доповідача, сприятиме висвітленню цього питання.

У виступі Ю. М. Гамрецького наголошувалося, що діяльність Центральної Ради притаманні складність і протиріччя. Вона пройшла шлях від угодовства до протидії соціалістичній революції, але водночас сприяла розвитку українського національного руху.

Присутні, зокрема В. В. Гейченко, звернули увагу на необхідність ліквідації штучних ярликів по відношенню до діячів національного руху в період Великого Жовтня та громадянської війни, більш точного вживання терміна «національний» і «націоналістичний», глибокого наукового підходу до висвітлення історії України пе-

ріоду боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Уважно сприймала аудиторія наведені А. П. Гриценко відомості про те, як утверджувалося «робітчанське представництво» в Центральної ради, обране в липні 1917 р. на так званому «Українському робітчанському з'їзді», про незначний процент представлення на ньому робітників.

О. Й. Шусь у своєму виступі зауважила про те, що між гаслами й діями Центральної ради існувала велика різниця, що треба усвідомлювати контрреволюційний характер її діяльності після того, як вона зауважила владу на Україні на початку листопада 1917 р. Увага аудиторії при цьому була звернена на конкретні приклади — мобілізацію сил Центральною радою та перехід її у мікротип наступу проти соціалістичної революції. О. Й. Шусь підкреслила, що навіть проголосивши себе верховною владою на Україні, Центральна Рада не мала її повноти, бо на місцях продовжували діяти Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, інші демократичні організації трудящих мас, які вимагали передачі всієї повноти владі Радам.

У виступах, які торкалися цієї групи питань, Ю. М. Гамрецький, А. П. Гриценко, О. Й. Шусь, В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко та Ю. В. Афонін наголошували на необхідності документально обґрунтованого ставлення дослідників до Центральної ради, висвітлення комплексного, диференційованого у місці, часі та персональній характеристиці її діяльності, докладного вивчення загальної політичної ситуації на Україні в період боротьби за перемогу соціалістичної революції.

У виступі В. Ф. Верстюка йшлося, зокрема, про негативний вплив застарілих штампів на розвиток історичної науки. Він підкреслює, що більшої уваги заслуговує проблема причинно-наслідкового зв'язку в контексті вивчення історії селянського періоду громадянської війни. На його думку, джерела культури особи Сталіна слід шукати насамперед у політиці «воєнного комунізму». Доповідач звернув також увагу на зв'язок продрозкладки та розквіту політичного бандитизму, зазначив, що традиційне, романтичне ставлення більшовицької до громадянської війни має бути науково переглянуто з точки зору величезної трагедії народу, передусім селянства, яке найбільше постраждало у той час.

Під час дискусії виникли питання щодо вживання терміна «контрреволюція» та «бандитизм», кількості загублених внаслідок громадянської війни на Україні.

Член клубу «Спадщина», ст. наук. співроб. Ін-ту колідної хімії АН УРСР М. І. Жарких ознайомив присутніх із своїми підрахунками середніх демографічних втрат Росії у 1914—1921 рр. На його думку, вони становлять від 13 до 27 млн. чол. (63%). Зауваження М. І. Жарких про необхідність розгляду Центральної ради як форми влади Рад та про лише часткову правомірність використання визначення «Велика Жовтнева соціалістична революція» не були підірпані вагомими аргументами.

Деякі уточнення щодо питання про кількість людських втрат за роки громадянської війни на Україні від Ю. М. Гамрецький. Він зауважив, що енциклопедія «Громадянська війна і воєнна інтервенція в СРСР» подає цифру 8 млн., з них втрати Червоної Армії — 1,8 млн. чол. В. Антонов-Овсенко у своїх спогадах навів цифру 16 млн. У науковій літературі зустрічається також цифра 13 млн. Однак назвати точні дані є надзвичайно важкою справою, навіть застосовуючи новітні підрахункові методи.

У ході дискусії виникли запитання, що стосувалися правомірності аживлення поняття «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» щодо характеру Жовтневої революції, співставлення Жовтневої та Лютневої революцій. У коментарях Д. Б. Яневського та І. В. Ралле зазначалося, що деякі з них мають цілком слушний характер з точки зору розв'язання Жовтневою революцією проблем миру, землі та інших питань буржуазно-демократичної революції, поглиблення загального революційного процесу, завершеного встановленням диктатури пролетаріату в Росії і годом на Україні.

Присутнім неодноразово висловлювалася думка про неможливість створення всебічної картини минулого при схематичному поділі його на окремі ізольовані етапи, про необхідність розгляду вітчизняної історії як нерозривного процесу, що, в свою чергу, є ключем розуміння цілого ряду явищ її наступних періодів.

А. П. Грищенко, наголосивши на відповідальності істориків за правдиве, глибоко наукове висвітлення минулого, розпочав свій виступ із заперечення думки, яка мала місце у деяких висловлюваннях ніби все раніше написане істориками треба перекреслити. Вона коротко зупинялася на роботі відділу під час так званої «відляг» кінця 50-х — початку 60-х років. Саме той під керівництвом зав. відділом М. І. Супруненка були підготовлені серйозні праці з історії соціалістичної революції на Україні. В них на той час вперше згадувалися імена багатьох видатних партійних і радянських діячів республіки, вміщувалися фото всіх членів першого українського радянського уряду — Народного Секретаріату, по-новому висвітлювалися ряд ключових питань розвитку революції.

В другій частині її повідомлення йшлося про встановлення в республіці однопар-

тійної системи, тактику більшовиків щодо дрібнобуржуазних партій як російських, так і українських, аналіз партійного складу уряду УСРР на різних етапах громадянської війни. Відзначалося, що діяльність деяких дрібнобуржуазних партій, особливо українських подається в науковій літературі тенденційно та однобічно.

З приводу зауваження кількох присутніх, ніби історик розглядають перемогу соціалістичної революції як справу одного дня, тобто 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., А. П. Грищенко нагадала про складність революційного процесу, про те, що спочатку протягом майже семи місяців йшла реалізація викладеного В. І. Леніним у Квітневих тезах плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Після перемоги Жовтневою збройною повстання в Петрограді до середини лютого 1918 р. тривав процес триумфального ходу революції по країні.

Повідомлення О. Й. Щуць було присвячено проблемі існування Українського фронту в загальному контексті радянського військового будівництва в країні з діючою необхідності нового підходу до оцінок діяльності Наркомвійськсправ України, Українського фронту та їхньої організації. У зв'язку з публікацією в № 11 журналу «Київ» статті з приводу обставин загибелі М. О. Щорса, доповідь спинилася на особистому ставленні до даного питання, зокрема ролі в цій справі командування 12-ї армії, І. М. Дубового, в цілому Реввійськради Республіки.

На закінчення засідання Ю. М. Гамрецький відповів на ряд запитань, які надійшли в ході дискусії і стосувалися, зокрема, зарубіжної історіографії з проблем історії Жовтня й громадянської війни на Україні, взаємвідносин Центральної ради з німцями, особливостей радянсько-польської війни 1920 р., деяких політичних діячів того періоду тощо.

Слід відзначити, що вперше з часу заснування науково-дискусійного центру його засідання проходили у формі живої дискусії, з викладом власних точок зору як з боку фахівців, так і аудиторії. Нового підходу набуває форма «питання — відповідь». Йдеться про схему «короткий зміст проблеми — запитання і протилежні погляди — коротке резюме. Це дає можливість чіткіше уявити собі наше історичне минуле. Хотілося б відзначити діловий і невимушений характер даної зустрічі.

Г. Д. Казьмирчук (Київ)

Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 200-річчю з дня народження декабриста С. Г. Волконського та 1000-річчю заснування м. Василькова

14—16 грудня 1988 р. відбулася Міжвузівська науково-практична конференція, присвячена 200-річчю з дня народження де-

кабриста С. Г. Волконського та 1000-річчю заснування м. Василькова. Її організували кафедра історії СРСР доктовецького пері-

оду Київського ордена Леніна і ордена Жовтнєвої Революції державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Музей історії міста Києва, Київська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та Державна історична бібліотека Української РСР. Місце дії — Київ, Васильків, с. Мар'янівка Васильківського району Київської області.

У роботі конференції взяли участь 70 дослідників історії декабристського руху. Серед них — письменники, доктори і кандидати історичних наук, кандидати філологічних наук, співоробітники музеїв, архівів та наукових бібліотек, студенти університетів і педагогічних вузів країни, учителі та учні, краєзнавці з Києва, Москви, Архангельська, Омська, Чити, Вінниці, Кіровограда, Одеси, Тульчини, Кам'янки та інших центрів.

Вступним словом конференцію відкрив декан іст. ф-ту Київ. держуніверситету, д-р іст. наук, проф. А. Г. Слюсаренко, який підкреслює важливість проведення такої зустрічі. Він також зазначив, що це вже проводиться друга конференція, присвячена декабристському руху. Важливість цих зустрічей полягає в тому, наголосив виступаючи, що дослідниками порушуються маловивчені аспекти з історії боротьби «сподвижників святої волі» так назвав декабристів Т. Г. Шевченко. На відкритті конференції виступили наук. співробітники музею «О. С. Пушкін і декабристи на Україні» В. П. Пасічний з доповіддю «Революційна діяльність С. Г. Волконського»; д-р іст. наук, проф. Г. Я. Сергієнко (Київ) — «Питання освіти і виховання громадян Росії в програмі декабристів»; канд. іст. наук Г. В. Семенова (Москва) — «Сім'я Капінітів і декабристський рух. Нові матеріали»; аспірант Москов. держуніверситету ім. М. В. Ломоносова А. І. Серков — «Масовство на Україні у першій чверті XIX ст. і рух декабристів»; директор музею «Декабристи» у м. Тульчині В. А. Святелик — «О. С. Пушкін і Тульчин»; ст. викладач Миколаїв. культосвітнього ф-ту Київ. ін-ту культури ім. О. Е. Корнійчука І. І. Бродська — «Самодержавство в опіках О. Поляко»; д-р філол. наук, проф. Київ. держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка І. Я. Заславський — «Українські переклади творів К. Ф. Ріжєва»; кандидати іст. наук, доценти Київ. держуніверситету Г. Д. Казьмирчук — «Дослідження радянськими вченими руху декабристів» та О. К. Лягані — «Дискусійні питання про формування світогляду декабристів».

На конференції працювало 3 секції: історична, літературознавча та музеєзнавча і краєзнавча. На історичній секції, що працювала у Василькові 15 грудня, з доповідями виступили канд. іст. наук, доц. Київ. педінституту іменних мов Д. Г. Поджіо — «Соціально-політичні погляди О. Поляко»; канд. іст. наук, доц. Київ. вищого військово-інженерного авіаційного

училища М. П. Савичев — «Декабристи у Києві»; аспірантка Київ. педінституту ім. М. Горького Г. М. Куликівська — «С. Г. Волконський про зв'язки декабристів з польськими національно-визвольними рухами у радянській історичній літературі»; аспірант Київ. держуніверситету О. О. Рєзальський — «А. М. Ліхарева: історичний портрет»; студент з Москви Я. В. Донігєра — «Нові архівні джерела до біографії П. Г. Каховського»; студентка С. В. Логунова (Архангельськ) — «Декабрист О. С. Горожанський у в'язниці Солов'євського монастиря»; А. З. Злобовський (Москва) — «Постання Семеновського полку і військово-судова справа над його офіцерами». З повідомленнями виступили: О. С. Карєвін, Г. М. Спектор, М. Заміна, А. Вознюк, Н. Г. Сергієнко, В. В. Черняшов, С. П. Стельмах, А. І. Кияв, А. Е. Сібієвська (всі з Києва), М. Г. Лінчевська (Омськ), М. Ф. Лихотоя (Вінниця), В. О. Воронська, К. В. Вікторова (обидві з Архангельська), В. В. Давидов (Москва).

На секції музеєзнавства і краєзнавства обговорено цікаві доповіді директора «Музею-квартири О. С. Пушкіна» м. Одеси Н. К. Островської — «Роль «Музею-квартири О. С. Пушкіна» у вивченні тем «Пушкін і декабристи в Одесі»; Я. І. Бердичевського — «Про створення у Києві музею «О. С. Пушкін і декабристи на Україні»; краєзнавця Т. Л. Кавецької — «С. П. Трубецької у Києві: нові матеріали»; наук. співроб. Ін-ту археології АН УРСР В. О. Харламова і Г. Д. Казьмирчука — «Резкопий некрополі сім'ї Трубецьких у селі Гапонщина». На цій же секції були заслухані також повідомлення, з якими виступили: О. І. Карбачинський, Д. Безлода, А. В. Сил'єв, О. А. Іваненко, Л. О. Бойченко, О. Дудко, Е. Я. Скляр, О. П. Тхаченко (всі з Києва), вчителі Л. М. Опанасенко, М. І. Дзєндєєлюк (Васильківський р-в), Т. В. Рєдзька (Чернігівська обл.).

На заключному пленарному засіданні було висловлено ряд пропозицій, пов'язаних з дальшою розробкою маловідомих питань декабристського руху, а також вказувалося на необхідність подання допомоги у створенні музею декабристського руху в населених пунктах, історія яких пов'язана з життям і діяльністю декабристів. Зверталася також увага на потребу прискорення відкриття музею декабристів у Василькові. Чекає свого створення цілісна програма вивчення пам'ятних місць декабристської доби. Визначено за доцільно створити каталог «Пам'ятники і пам'ятні місця декабристів на Україні».

Наступну конференцію, присвячену декабристському руху, намічено провести в цьому році.

Одержано 20.12.88. #

О. В. Ростовська (Ніжин)

Читацька конференція «Українського історичного журналу»

Питання про роль і місце «Українського історичного журналу» в перебудові історичної науки було в центрі уваги зустрічі його читачів і авторів, яка відбулася 24 грудня 1988 р. в Ніжинському державно-педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя у рамках роботи Другої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства.

З інформацією про здобутки, проблеми і плани журналу — єдиного в республіці часопису істориків — виступив заступник його головного редактора канд. іст. наук В. М. Річка. Він закликав учасників конференції обмінюватися думками і пропозиціями з приводу подальшої перебудови роботи журналу, зокрема його участі у виправленні спотворення під впливом авторитарного гніту сторінок історії.

Про зростаючий інтерес до журналу, тираж якого останнім часом збільшився вдвічі, та доцільність подібних зустрічей його працівників з науковцями і читачами говорив доп. Дніпропетровського ун-ту канд. іст. наук Ю. А. Митчик. Він запропонував редакції активніше координувати зусилля науковців, які співробітничали з журналом, ширше давати в ньому інформацію про дослідження, що здійснюються у вузах республіки, про закордонні публікації з історії України, більше уваги приділяти «ближнім плямам» громадянської історії, в тому числі гололоді на Україні 1932—1933 рр та викривленням лєнінської національної політики; не забувати про такі жанри, як біографії, мемуари; частіше друкувати матеріали про культуру України XVII—XVIII ст. та видати продовження покажчика опублікованих в «УІЖ» матеріалів.

З побажанням відродити краєді традиції журналу виступив його постійний читач доп. Ніжинського педінституту канд. іст. наук І. П. Костенко. Промовць слушно зауважив, що редакції необхідно організувати передрук найцікавіших статей з «Літопису революції», окремі номери якого давно стали бібліографічною рідкістю, та матеріалів стародавніх літописів, зокрема, літопису Густинського монастиря, тощо; висловив бажання, щоб опубліковані в «УІЖ» науково-методичні розробки докторам іст. наук, професорам М. Я. Варпавичу, Б. І. Корольову, П. М. Шморгану, канд. іст. наук, доц. В. Ф. Новикову, але

не погодився з деякими положеннями статті канд. іст. наук, доц. Ю. А. Горбана, присвяченої періоду 1926—1941 рр.

Ст. наук. співроб. Чернігівського історичного музею А. К. Адрог висунув пропозицію частіше висвітлювати на сторінках журналу питання історії культури, краєзнавства, культурних зв'язків між народами. Про це говорив також делегат Всесоюзного з'їзду вчителів, ректор Ніжинського педінституту проф. Ф. С. Арват.

Аспірант Дніпропетровського ун-ту В. А. Брехуняєв запропонував редакції журналу видати низку джерел з історії авторизованого козачка, опублікувати цінні матеріали з архівів Москви, Харкова, Львова, а також особистих фондів видатних істориків, відродити традиції історичних досліджень літературної спадщини І. Франка, Л. Українки, інших видатних письменників, започаткувати рубрику «Для школярів».

Директор Ніжинського краєзнавчого музею А. К. Єсін звернув увагу на необхідність збільшення обсягу журналу, видання в ньому систематичних інформацій про наукові пошуки та відкриття, ілюстрованого матеріалу, посилення уваги до історико-краєзнавчих досліджень.

Завдання перебудови історичної науки зумовлюють необхідність упорядкування структури журналу, зокрема це викладач Чернігівського педінституту канд. іст. наук В. М. Шевченко. Перевага в ньому історико-партійних матеріалів зменшила можливість тих його авторів, що досліджують громадянську історію. На думку промовця, журналові слід частіше публікувати добірки документів, джерелознавчий матеріал, листи до редакції. Неспівставно було б налагодити випуск додатків до журналу.

З побажаннями редакції та редколегії пильної оперативної роботи у сфері повернення історії невинуватим збутих імен виступив член ініціативної групи по створенню Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» канд. іст. наук В. М. Ростальний (Чернівці).

У заключному слові В. М. Річка закликав учасників зустрічі, що їх конструктивні пропозиції будуть розглянуті редакцією журналу.

Одержано 13.01.89

Г. К. Швидько (Дніпропетровськ)

Вшанування доктора історичних наук, професора Д. П. Пойди у зв'язку з його 80-річчям

21 жовтня 1988 р. на історичному факультеті Дніпропетровського університету відбулося урочисте засідання вченої ради,

на якій вшанували відомого українського історика, д-ра іст. наук, проф., заслуж. працівника вищої школи УРСР Дмитра

Павловича Пойди з нагоди 80-річчя з дня його народження та 60-річчя наукової, педагогічної і громадської діяльності. На засіданні були присутні викладачі та студенти історичного факультету, учні ювіляра різних випусків, які працюють нині на кафедрах суспільних наук вузів міста та області, представники партійних органів.

Про життєвий і творчий шлях Дмитра Павловича розповіли присутні ректор університету, член кор. АН УРСР В. Ф. Приляков.

Д. П. Пойда народився в с. Вородаївській хуторі (нині Верхньодніпровського району Дніпропетровської області) в родині селянина-бідняка Батько його загинув під час першої світової війни і тому хлопцеві рано довелося пізнати тягар життя. Він був одним з організаторів і першим секретарем комсомольського осередку в рідному селі (1926—1930 рр.), а потім секретарем сільської Ради. В 1930 р. вступив до лав КІРС. У вересні 1932 р. Д. П. Пойда став саухачем Інституту історії партії і партійного будівництва, літератури, мистецтва і права. Після створення в 1934 р. єдиного Інституту червоної професури при ВУЦВК (м. Київ) Дмитро Павлович навчався на історичному відділенні цього навчального закладу. Науково-педагогічну роботу ювіляр розпочав у 1937 р. в Дніпропетровську. Працював старшим викладачем у вечірньому педінституті і на обласних партійних курсах. У 1939—1941 рр. молодий педагог завіддував кафедрою історії СРСР в університеті. У роки Великої Вітчизняної війни Д. П. Пойда перебував на партійно-політичній роботі в Радянській армії.

В 1946 р. Д. П. Пойда повертається до Дніпропетровська і продовжує працювати на викладацькій роботі: був завідуючим кафедрою у Вищій партійній школі, потім у Гірничому інституті, а з відновленням історичного факультету (1965 р.) — зав. кафедрою історії СРСР і УРСР держуніверситету.

Д. П. Пойда — відомий науковець. Він присвятив своє життя проблемам історії селянського руху на Україні в пореформенний період. У 1949 р. Дмитро Павлович захистив кандидатську, а в 1962 р. докторську дисертацію. Його основна праця «Селянський рух на Правобережній Україні в пореформенний період (1866—1900 рр.)» високо оцінена науковою громадськістю.

Д. П. Пойда редагував ряд монографій, навчальних посібників, збірників наукових праць, був членом редакційної колегії багатотомних видаць і сьогодні він активно працює над історією революційного руху на Катеринославщині.

Д. П. Пойда виховав кілька десятків кандидатів наук, багато років очолював спеціалізовану вчену раду.

Незважаючи на похилий вік, Дмитро Павлович бере активну участь у громадсько-політичному житті. За сумлінну працю він відзначений багатьма орденами і медалями, нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1976 р. йому було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР.

Із словами привітання ювіляру на засіданні виступили викладачі та студенти університету та інших вузів і установ, представники громадських організацій.

С. П. Колодезова (Київ)

Захист докторської дисертації А. І. Епштейном

30 грудня 1988 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук доктором кафедри історії КІРС Харківського авіаційного інституту А. І. Епштейном на тему: «Робітничий клас України в роки першої п'ятирічки».

Провіда організації (Донецький державний університет), офіційні опоненти: д-р іст. наук, зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін А. В. Сандевич (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. В. Є. Романцов (Київський технологічний інститут легкої промисловості), д-р іст. наук, проф. С. М. Сяров (Київський інститут культури), а також неофіційний опонент канд. іст. наук С. А. Кокін (Інститут історії АН УРСР) відзначили актуальність, високий

теоретичний рівень і практичну вагомість дисертації Академік АН УРСР Ю. Ю. Комадуфор і секретар парткому ХАІ кандидат технічних наук С. Г. Гребеняков, належним чином оцінили дисертацію, дали їй характеристику морально-політичних якостей А. І. Епштейна. На засіданні ради відбулася дискусія з приводу висловлених провідною організацією та опонентами зауважень, що стосувалися змісту дисертації.

На дисертацію і автореферат надійшло 4 відгуки від кафедр навчальних закладів і наукових установ Москви, Харкова і Миколаєва.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження А. І. Епштейну вченого ступеня доктора історичних наук.

Темі дисертацій і монографій

22 грудня 1988 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і пар-

тійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Алексєєв Ю. М. (Київ) — Проблеми історико-культурної спадщини в ідеологічній діяльності КПРС і братніх партій країн соціалістичної співдружності (50—80-ті рр.).

Кочерга Л. К. (Київ) — Партійне керівництво зміщенням військ протиопітряної оборони на території Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.).

Левенєв Ю. А. (Київ) — Відображення

історії РСДРП в російській буржуазній літературі (1898—лютий 1917 рр.).

Писарева Г. П. (Гордівка) — Діяльність КПРС і БКП по розвитку радянсько-болгарського співробітництва в галузі народної освіти (1944—1984 рр.).

Сурай Ю. І. (Одеса) — Більшовицька преса в боротьбі за залучення революційних та демократичних сил армії і флоту на бік робітничого класу в період трьох революцій в Росії.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Аванєєв Г. М. (Полтава) — Діяльність Компартії України по інтернаціональному вихованню національних меншостей (1917—1925 рр.).

Авбул І. І. (Київ) — Суспільно-політична діяльність Ю. Е. Якіра (1921—1937 рр.).

Анісімова М. Ф. (Київ) — Партійне керівництво органами соціалістичного контролю у здійсненні соціально-економічних перетворень у 1921—1925 рр. (На матеріалах Компартії України).

Артемівська Л. О. (Львів) — Партійне керівництво розвитком соціалістичного самоурадівання трудових колективів в умовах перебудови (На матеріалах парторганізації України).

Базенєв Ю. А. (Київ) — Сучасна англо-американська історіографія економічної політики Комуністичної партії на Україні в роки громадянської війни.

Базовік Є. Г. (Київ) — Партійне керівництво місцевими Радами народних депутатів в умовах перебудови (На матеріалах Компартії України).

Білда Л. В. (Київ) — Партійна діяльність П. П. Постішева на Україні.

Боркєвич С. І. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад Української РСР по перебудові загальноосвітньої школи у 80-ті роки.

Бостан Л. Н. (Дніпропетровськ) — Революційна і партійна діяльність С. І. Гонєєва.

Будник К. І. (Київ) — Партійна та державна діяльність О. Д. Цюрупи (1917—1928 рр.).

Бурлака С. І. (Київ) — Розвиток структури партійних органів і вдосконалення партійного апарату (З досвіду роботи Компартії України у 1921—1925 рр.).

Верста П. М. (Київ) — Діяльність парторганізації вузів України в розвитку міжнародного співробітництва в 60—80-ті роки.

Верхоляк І. М. (Львів) — Боротьба більшовицьких організацій за розвиток аграрної революції на Україні (березень 1917—1918 рр.).

Виноградов С. В. (Київ) — Ідейно-політична робота підлітків партійних організацій і партійних організацій партизанських формувань серед населення окупованої території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Григоров А. С. (Харків) — В. І. Ленін і Червона Армія в історико-партійній літературі (1936—1985 рр.).

Гринєнко В. Г. (Дніпропетровськ) — Партійна і державна діяльність І. Є. Клименка.

Гур'єв С. В. (Дніпропетровськ) — Учні та соратники В. І. Леніна на Катеринославщині (1895—1905 рр.).

Дерій О. О. (Київ) — Перебудова роботи комсомольського апарату (Досвід ЛКСМ України).

Дячук Л. В. (Київ) — Боротьба В. І. Леніна, Комуністичної партії проти опортунізму і націоналізму Бунда (1897—1921 рр.): історіографія проблеми.

Завальський Г. Г. (Київ) — Партійне керівництво виробничо-економічною освітою трудящих в умовах перебудови (На матеріалах парторганізації промислових підприємств України).

Зайцев О. Ю. (Львів) — КПЗУ у боротьбі за консолідацію демократичних сил (1921—1929 рр.).

Ієрусалимова І. А. (Київ) — Партійно-радянська преса 1918—1922 років як джерело вивчення національної політики партії на Україні.

Ілько І. В. (Львів) — Діяльність Комуністичних партій Радянського Союзу і Чехословаччини по зміцненню інтернаціональних зв'язків трудящих двох країн (1918—1929 рр.).

Карнікова І. К. (Донецьк) — Роль вузького комсомолу в перебудові вищої школи у 80-ті роки (На матеріалах України).

Касирук І. І. (Львів) — Діяльність КП(б)У по здійсненню нової економічної політики в роки відбудови народного господарства.

Киридон А. М. (Київ) — Діяльність Компартії України по зміцненню єдності своїх

рядів у 1921—1925 роках. Історіографія проблеми.

Кирдон П. В. (Київ) — XIV з'їзд ВКП(б): Історіографія.

Кожушко М. М. (Київ) — Перебудова партійного керівництва агропромисловим комплексом (На матеріалах парторганізації України).

Костриба В. П. (Київ) — Боротьба партії проти фашистської політики ідеологічного та духовного ґригнення радянського населення на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Крук В. О. (Київ) — Партійне керівництво трудовим вихованням учнів загальноосвітніх шкіл в умовах перебудови (На матеріалах парторганізації України).

Кулашов В. А. (Харків) — Агітаційно-пропагандистська робота парторганізації Радянської Армії у 80-ті роки (На матеріалах парторганізації військових округів, дислокованих на території Української РСР).

Лежак Н. І. (Київ) — Преса як джерело вивчення соціальної політики КПРС в умовах перебудови (На матеріалах України).

Ліман В. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій по трудовому вихованню особи в умовах перебудови (На матеріалах Компартії України).

Ломакіна Л. В. (Київ) — Керівництво Компартії України вихованням студентської молоді в умовах перебудови вищої школи.

Львівський І. Я. (Івано-Франківськ) — Діяльність КПЗУ по захисту демократичної культури трудящих (1919—1938 рр.).

Макарук Е. Г. (Львів) — Більшовики у виборних солдатських органах у лютому 1917 — березні 1918 рр. (На матеріалах Південно-Західного та VIII армії Румунського фронту).

Назаренко Н. В. (Харків) — Партійне керівництво ідеїно-політичним вихованням учнів у загальноосвітніх школах України в умовах перебудови.

Нещев О. О. (Київ) — Діяльність парторганізації по перебудові кадрової роботи (На матеріалах парторганізації України і Молдавії).

Нестеров А. І. (Київ) — Ідеїно-виховна робота парторганізації по розвитку демократії на виробництві в умовах перебудови (На матеріалах промислових підприємств України).

Ольшеський О. А. (Херсон) — Революційна діяльність О. Д. Щорули (1891—1917 рр.).

Охрименко О. О. (Київ) — Роль партійно-радянської та армійської преси у зміненні морального духу радянських людей в умовах першого періоду Великої Вітчизняної війни (На матеріалах України).

Подласна Л. С. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво соціально-культурним розвитком невеликих міст (На матеріалах України 80-х років).

Поставна Є. В. (Дніпропетровськ) — Радянська історико-партійна література по буржуазній інтерпретації керівництва КПРС вихованням молоді.

Распутний Н. О. (Київ) — Діяльність парторганізації по формуванню у сільсько-

господарських кадрів сучасного економічного мислення (На матеріалах Компартії України).

Синявний І. Ю. (Харків) — Роль партійної преси України у здійсненні ідеїно-політичного виховання молоді у 80-ті роки.

Сюк І. Б. (Київ) — Партійно-радянська преса — джерело вивчення діяльності Компартії України по ітервенційному вихованню трудящих (1918—1922 рр.).

Скрипнюк О. В. (Київ) — Ленінська концепція партійної дискусії та ідеїна боротьба в КП(б)У у 1921—1925 роках.

Смелянська А. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізації по посиленню ролі Рад та громадських організацій в здійсненні екологічної політики у 80-ті роки (На матеріалах промислових центрів України).

Скрипка В. І. (Чернівці) — Партійне керівництво здійсненню реформи середньої загальноосвітньої школи (На матеріалах парторганізації України).

Степняк О. А. (Київ) — Здійснення кадрової політики КПРС в умовах перебудови (На матеріалах парторганізації залізничного транспорту України).

Суботін О. А. (Київ) — Діяльність підлітків партійних органів по залученню оточення та військовозолотення у асервудку боротьбу проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території у 1941—1944 роки.

Сурмай І. В. (Львів) — Боротьба більшовиків за посилення впливу у Радах та перетворення їх в органи державної влади України (березень 1917 — березень 1918 рр.).

Танчич І. З. (Львів) — Діяльність Компартії по ідеїно-політичному вихованню робітничо-селянської молоді (жовтень 1917 — 1920 рр. На матеріалах України).

Тертичка В. В. (Київ) — Партійне керівництво розвитком початкової та середньої освіти у 1928—1941 рр. (На матеріалах парторганізації України).

Ткач А. О. (Київ) — Партійне керівництво установами культури по естетичному вихованню трудящих в умовах перебудови (Досвід роботи парторганізації України і Молдавії).

Ткаченко С. С. (Харків) — Більшовики України на чолі страйкової боротьби пролетаріату на етапі буржуазно-демократичної революції: Історіографія проблеми.

Тодоров І. Я. (Донецьк) — Діяльність КПРС по розвитку виробничої активності робітничої молоді (1976—1985 рр.). (На матеріалах парторганізації підприємств важкої промисловості України).

Ужанов О. Е. (Житомир) — Діяльність армійських політорганізацій, партійних і комсомольських організацій по вихованню у радянських воїнів високого морального духу і бойової стійкості в перший період Великої Вітчизняної війни (На матеріалах Південно-Західного та Південного фронтів).

Харченко С. П. (Донецьк) — Діяльність комсомоду по вихованню ідеїної перекоанності учнівської молоді у 80-ті роки (На матеріалах України).

Чубарь В. Ф. (Київ) — Діяльність парт-організації по удосконаленню підбору, розстановки та вихованню керівних господарських кадрів в умовах перебудови (На матеріалах промислових підприємств України).

Шевченко Н. В. (Харків) — Революційна діяльність М. О. Скрипника (1897 — жовтень 1917 рр.).

Ярошенко В. О. (Київ) — Партійне керівництво здійсненням радикальної економічної реформи (На матеріалах парторганізації промислових підприємств України).

МОНОГРАФІЇ

Канцелярук В. І. (Київ) — Слово В. І. Леніна українською мовою (З досвіду перекладу і видання творів В. І. Леніна на Україні).

Каширін Є. Д. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія — організатор участі Червоної Армії у культурному будівництві в СРСР. 1921—1941 рр. (На матеріалах України).

Михайлюк В. П. (Ворошиловград) — Партійне керівництво перебудовою форм організації праці у сільськогосподарському виробництві у 80-ті роки (На матеріалах парторганізації України).

Федорчак Т. П. (Івано-Франківськ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі робітничого класу в управлінні виробництвом (80—80-ті рр.).

Форгель І. А. (Львів) — Природоохорона політика КПРС (На матеріалах парторганізації України 60—80-х років).

Коллективна монографія кафедри історії КПРС Львівського політехнічного інституту — Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення і змінення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.).

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Содержание

СТАТЬИ

К 119-летию со дня рождения В. И. Ленина

Горбань Ю. А. Ленинская концепция социализма и революционная перестройка общества	3
Орлов В. М. Ленинская концепция Коммунистической партии	16
Годуляк И. Л. К вопросу о роли В. И. Ленина в укреплении Компартии Украины (1918—1920 гг.)	29

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Тараник В. П. Мемуарная литература как источник изучения деятельности В. И. Ленина в первые дни Советской власти	42
--	----

СООБЩЕНИЯ

<i>Вопросы отечественной истории в зарубежной историографии</i>	
Гарань А. В. Восстановление промышленности УССР во второй половине 40-х годов в освещении зарубежной историографии	54

Ткач Д. И. (Москва). Проблемы и перспективы советско-венгерского партийного и государственного сотрудничества в свете требований нового мышления	64
Тополенко В. К. (Донецк). Деятельность Компартии Украины по развитию взаимосвязей между УССР и ГДР (1960—1975 гг.)	73

ЗАМЕТКИ

Осадчая И. Л. (Воршиловоград). Новые данные о публикации работ В. И. Ленина в большевистской прессе Украины (1918—1920 гг.)	83
Андрухив И. А. (Ивано-Франковск). Пребывание М. И. Ульяновой на Прикарпатьи	85

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Солдатенко В. Ф. Г. Л. Пятаков: эпизоды жизни и деятельности на Украине	92
---	----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

<i>Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине</i>	
А. С. Бубнов	107

ЛЮДИ, ФАКТЫ, СОБЫТИЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ

Раковский Х. Г. Ильич и Украина	111
Яковлев Я. А. Владимир Ильич в украинской революции	117

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Мительман Е. И. Сербские эмигранты Штеричи в России	119
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Панченко П. П., Григоренко О. П. (Каменец-Подольский). 70-летие первого коммунистического субботника	123
--	-----

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение)	126
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Пискорская Г. А., Шморгун П. М. За власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевистских организаций (1917—1920 годы)	143
---	-----

Крутиков В. В. (Кировоград). Л. В. Матаева. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции (на материалах Украины)	145
--	-----

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1988 г.)	147
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шелест Д. С. (Одесса), Скрипник А. И. (Одесса). Республиканская научно-практическая конференция «Возрастание роли трудовых коллективов в ускорении развития советского общества»	150
Ралле И. В. Очередное заседание молодежного научно-дискуссионного центра при Ин-те истории АН УССР	151
Казьмирчук Г. Д. Межвузовская научно-практическая конференция, посвященная 200-летию со дня рождения декабриста С. Г. Волконского и 1000-летию основания г. Василькова	153
Ростовская О. В. (Нежин). Читательская конференция «Українського історичного журналу»	155
Швидько Г. К. (Днепропетровск). Чествование доктора исторических наук, профессора Д. П. Пойды в связи с его 80-летием	155
Колодезева С. П. Защита докторской диссертации А. И. Эпштейном	156
Темы диссертаций и монографий	157